

महाराष्ट्राची
आर्थिक पाहणी

१९९०-९१

ECONOMIC SURVEY OF MAHARASHTRA 1990-91

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
BOMBAY

महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
१९९०-९१

**ECONOMIC SURVEY
OF
MAHARASHTRA
1990-91**

Sub. National Systems Unit,
National Institute of Educational
Planning and Administration
17-B Mar. New Delhi-110016
DOC. D-5968
Date... 10-4-91...

प्रस्तावना

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी' हे प्रकाशन दरवर्षी तयार करते. १९९०-९१ या संदर्भ वर्षासाठी हे प्रकाशन तयार करण्यात आले असून हा या मालिकेतील ३०वा अंक आहे. तो नेहमीप्रमाणे मराठी व इंग्रजी असा संयुक्त तयार करण्यात आला आहे.

हे प्रकाशन दोन भागांत असून पहिल्या भागात महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेची काही ठळक वैशिष्ट्ये देण्यात आली आहेत व दुसऱ्या भागात निरनिराळ्या विषयांवरील आकडेवारी देणारे तक्ते समाविष्ट केले आहेत. प्रकाशनाच्या मजकुरामध्ये आवश्यक तेथे आलेखांचा समावेश केला आहे.

राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ४६व्या फेरीमध्ये (१९९०-९१) स्वकार्यरत व्यापारी उद्योग आणि अनिर्देशित व्यापारी आस्थापना याविषयी माहिती गोळा करण्यात येत आहे. या फेरीच्या पहिल्या दोन उपफेऱ्यांमध्ये (जुलै, १९९० ते डिसेंबर, १९९०) गोळा केलेल्या माहितीच्या आधारे काही महत्त्वाचे निष्कर्ष 'विशेष अभ्यास' या १४व्या प्रकरणात देण्यात आले आहेत. राष्ट्रीय कार्यक्रमांतर्गत राज्यात आर्थिक गणना १९९० यावर्षी घेण्यात आली. या गणनेत गोळा करण्यात आलेल्या माहितीच्या शीघ्र तक्तीकरणावर आधारित काही महत्त्वाचे निष्कर्षसुद्धा या प्रकरणामध्ये देण्यात आले आहेत.

या प्रकाशनात आकडेवारी सादर करताना कित्येक ठिकाणी अस्थायी आकडेवारी समाविष्ट केली आहे. पूर्ण माहिती मिळाल्यावर अशा माहितीमध्ये बदल होण्याची शक्यता आहे.

मुंबई, दिनांक, ७ मार्च १९९१.

अ. कृ. कागलकर
अर्थ व सांख्यिकी संचालक
मुंबई.

P R E F A C E

The Directorate of Economics and Statistics brings out a publication titled 'Economic Survey of Maharashtra' every year. The present publication for the year 1990-91 is the 30th issue in the series and is published both in Marathi and English (combined).

The publication is divided into two parts. The salient features of the State economy are given in Part-I while statistical tables on various subjects are presented in Part-II. Graphs and Charts are given in respective chapters wherever necessary.

In the 46th round (1990-91) of the National Sample Survey, the data on own account trading enterprises and non-directory trading establishments are being collected. Some important results based on the data collected in the first two sub-rounds (July, 1990 to December, 1990) are presented in Chapter-14 on Special Studies. As a part of countrywide programme, Economic Census was carried out in the state during 1990. Some important findings, based on quick tabulation of the data collected in the above census, are also presented in Chapter-14 on Special Studies.

In attempting to give up-to-date information in this publication, provisional figures have been included at a number of places and they are likely to be revised after full data become available.

Bombay, dated 7th March, 1991.

A. K. Kagalkar
Director of Economics and Statistics
Bombay.

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
दृष्टिक्षेपात महाराष्ट्र ..	ix	Maharashtra at a glance
महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती ..	xii	Maharashtra's comparison with India
निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निवडक निर्देशांक.	xiv	Selected socio-economic indicators for different States in India.
भाग एक-पाहणी		PART I—SURVEY
1. स्थूल आढावा	1	General appraisal
2. लोकसंख्या	5	Population
3. राज्य उत्पन्न	7	State Income
4. कृषि व संलग्न व्यवसाय	11	Agriculture and allied activities
5. उद्योग	20	Industries
6. वीज	33	Electricity
7. रोजगार	35	Employment
8. किमतीचा स्थितिर्विशेष	44	Price situation
9. नागरी पुरवठा व सामाजिक सुविधा	49	Civil supplies and Social services
10. व्यापार आणि वाणिज्य	56	Trade and Commerce
11. परिवहन आणि दळणवळण	58	Transport and Communications
12. सहकारी चळवळ	63	Co-operative movement
13. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती	70	Finances of Local bodies
14. विशेष अभ्यास	77	Special studies
भाग दोन-आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते		PART II—STATISTICAL TABLES
1. महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या	85	Population of Maharashtra and India
2. महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या	85	Rural and Urban population in the State
2(A) १ मार्च १९८१ ते २००१ पर्यंत स्त्री-पुरुषांची वार्षिक अंदाजित लोकसंख्या व त्यांच्या वाढीचे प्रमाण.	86	Annual estimates of population as on 1st March 1981-2001 by sex and their exponential rates of growth (%).
2(B) जिल्हावार स्त्री-पुरुषांची पंचवार्षिक अंदाजित लोकसंख्या	87	Districtwise quinquennial projection of population by sex.
3. वयोगटानुसार लोकसंख्या	90	Population according to age-groups
3(A) वयोगट व लिंग यानुसार ग्रामीण व नागरी भागातील पंचवार्षिक लोकसंख्या.	91	Quinquennial rural/urban population by age and sex.

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
4. धर्मानुसार लोकसंख्या ..	92	Population by religion.
5. काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी, १९८१ ..	93	Economic classification of workers, 1981.
6. औद्योगिक गटानुसार झालेले चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न.	94	Net State domestic product by industrial origin at current prices.
7. औद्योगिक गटानुसार झालेले १९८०-८१ च्या किमतीनुसार राज्य उत्पन्न.	95	Net State domestic product by industrial origin at 1980-81 prices.
8. औद्योगिक गटानुसार झालेले चालू किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न.	96	National income by industrial origin at current prices.
9. औद्योगिक गटानुसार झालेले १९८०-८१ च्या किमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न.	97	National income by industrial origin at 1980-81 prices.
10. महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करापासून महसुली जमा.	98	Revenue receipts from taxes on agricultural sector in Maharashtra.
11. महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या अर्थसंकल्पाचे आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण.	99	Economic and purpose classification of Maharashtra State Government budget.
12. महाराष्ट्रातील एकूण वहित धारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र (कृषि गणना).	102	Number, area and average size of operational holdings in Maharashtra (Agricultural census).
13. महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन.	103	Area under and production and yield per hectare of principal crops in Maharashtra.
14. महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचनाच्या साधनांनी भिजणारे क्षेत्र.	105	Area irrigated by sources in Maharashtra State.
15. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक.	106	Index numbers of agricultural production of principal crops in Maharashtra.
16. महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोबड्या आणि बदके ..	108	Livestock and poultry in Maharashtra State.
17. भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक ..	109	Index numbers of industrial production in India.
18. प्रमुख उद्योग गटांतील कारखान्यांची रोजगार आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी.	110	Percentage distribution of factories by size class of employment for selected industry groups.
19. प्रमुख उद्योग गटांतील कारखान्यांची भांडवल आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी.	111	Percentage distribution of factories by size class of capital for selected industry groups.
20. वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्र राज्यात मंजूर केलेले व दिलेले अर्थसहाय्य.	112	Financial assistance sanctioned and disbursed by financial institutions in Maharashtra.
21. महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन ..	113	Major mineral production in Maharashtra.
22. महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा ..	114	Electricity supply in Maharashtra.
23. महाराष्ट्र राज्यातील चालू कारखाने व त्यांतील कामगार ..	116	Working factories and factory employment in Maharashtra.
24. महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार ..	118	Employment in different industries in Maharashtra State.

विषय	पृष्ठ क्रमांक Page No.	Subject
2.5. महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद ..	120	Industrial disputes in Maharashtra.
2.6. महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी ..	121	Employment exchange statistics relating to Maharashtra.
27. रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यावरील खर्च.	122	Categorywise number of works and expenditure incurred thereon under the Employment Guarantee Scheme in Maharashtra State.
28. महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	123	Consumer price index numbers for industrial workers at selected centres in Maharashtra.
29. नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	125	Consumer price index numbers for urban non-manual employees.
30. महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	125	Consumer price index numbers for agricultural labourers in Maharashtra and All-India.
31. अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक ..	126	All-India wholesale price index numbers.
32. औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक.	126	All-India consumer price index numbers for industrial workers.
33. महाराष्ट्रातील रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू.	127	Quantity of rice and wheat issued to fair price shops in Maharashtra.
34. महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये.	127	Actual receipts of foodgrains from Government of India and other States to Maharashtra State.
35. महाराष्ट्रातील लेव्हीची वसुली ..	128	Procurement of levy in Maharashtra.
36. महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ ..	129	Growth of education in Maharashtra.
37. महाराष्ट्र राज्यातील संस्थांकडून मिळालेल्या वैद्यकीय सुविधा.	130	Medical facilities available through institutions in Maharashtra State.
38. घरखर्चाच्या निरनिराळ्या बाबींवरील दरडोई मासिक खर्च	131	<i>Per capita</i> monthly expenditure on different items of consumption.
39. दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी.	134	Percentage distribution of population according to monthly <i>per capita</i> expenditure classes.
40. महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटानुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवीचे व कर्जाचे वर्गीकरण.	135	Distribution of deposits and advances of scheduled commercial banks according to population groups in Maharashtra State.
41. महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारानुसार रस्त्यांची लांबी.	136	Road length according to different classes in Maharashtra State.
42. महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने ..	137	Number of motor vehicles in operation in Maharashtra.
43. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल).	138	Co-operative movement in Maharashtra (Societies, Members and Working Capital).
44. महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, येणे कर्ज व उलाढाल).	139	Co-operative movement in Maharashtra (Advances, Outstanding Loans and Turnover).
45. जिल्हावार उद्योगांची व कामगारांची संख्या (ग्रामीण)	140	Districtwise number of Enterprises and number of persons usually Working (Rural)
46. जिल्हावार उद्योगांची व कामगारांची संख्या (नागरी)	141	Districtwise number of Enterprises and number of persons usually working (Urban)
47. जिल्हावार उद्योगांची व कामगारांची संख्या (ग्रामीण + नागरी)	142	Districtwise number of Enterprises and number of persons usually working (Rural + Urban).

अलेख	पृष्ठ क्रमां- कानंतर After Page No.	Graphs
1. राज्य उत्पन्न	.. 10	State Income.
2. दरडोई उत्पन्न	.. 10	Per capita income.
3. अन्नधान्य उत्पादन	.. 16	Foodgrains production.
4. कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक	.. 16	Index numbers of agricultural production.
5. भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक	.. 20	Index numbers of industrial production in India.
6. विजेचा वापर	.. 34	Electricity consumption.
7. कारखाने आणि त्यांतील रोजगार	.. 38	Factories and factory employment.
8. भारतातील घाऊक किमतीचे निर्देशांक	.. 44	Index numbers of wholesale prices in India.
9. कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक	.. 48	Consumer price index numbers for working class.
10. सहकारी चळवळीची प्रगती	.. 66	Growth of Co-operation.

दृष्टिकोषात महाराष्ट्र/MAHARASHTRA AT A GLANCE

RG 4486-2

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1988-89 (6)	1989-90 (7)	Unit (2)	Item (1)
1. शेती—								
<i>Agriculture—</i>								
निव्वळ कसलेले क्षेत्र	हजार हेक्टर ..	17,878	17,668	18,299	17,902	17,923	'000 hectare ..	Net area sown.
एकूण लागवडीखालील क्षेत्र	"	18,823	18,737	20,270	20,242	20,252	"	Gross cropped area.
सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र	"	1,220	1,570	2,516	2,408	2,448	"	Gross irrigated area.
एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी टक्केवारी.	टक्केवारी ..	6.5	8.4	12.4	11.9	12.1	Percentage ..	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2. प्रमुख पिकांखालील क्षेत्र—								
<i>Area under principal crops—</i>								
तांदूळ	हजार हेक्टर ..	1,300	1,352	1,504	1,545	1,520	'000 hectare ..	Rice.
गहू	"	907	812	1,079	879	842	"	Wheat.
ज्वारी	"	6,284	5,703	6,438	6,185	6,428	"	Jowar.
बाजरी	"	1,635	2,039	1,709	1,964	1,913	"	Bajri.
एकूण तृणधान्ये	"	10,606	10,320	11,233	11,092	11,146	"	All cereals.
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	12,955	12,886	14,037	14,422	14,435	"	All foodgrains (cereals and pulses).
ऊस	"	156	204	317	388	476	"	Sugarcane.
कापूस (रूई)	"	2,500	2,750	2,667	2,628	2,636	"	Cotton (lint)
भुईमूग	"	1,083	904	712	918	854	"	Groundnut
3. प्रमुख पिकांखालील उत्पादन—								
<i>Production under principal crops—</i>								
तांदूळ	शंभर टन	13,692	16,622	23,606	26,521	23,138	'00 tonnes ..	Rice.
गहू	"	4,011	4,403	9,313	10,432	9,071	"	Wheat.
ज्वारी	"	42,235	15,574	44,275	42,779	66,351	"	Jowar.
बाजरी	"	4,886	8,241	7,599	9,005	12,045	"	Bajri.
एकूण तृणधान्ये	"	67,550	47,367	89,000	93,475	1,15,073	"	All cereals
एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये)	"	77,439	54,137	97,312	1,10,772	1,32,418	"	All foodgrains (cereals and pulses)
ऊस	"	11,562	16,408	25,939	28,151	36,458	"	Sugarcane.
कापूस (रूई)	"	2,878	824	2,157	2,335	3,759	"	Cotton (lint)
भुईमूग	"	7,999	5,863	4,407	10,056	9,790	"	Groundnut.
4. प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनांचे निर्देशांक—								
<i>Index number of agricultural production of principal crops—</i>								
(पायाभूत वर्ष त्रैवार्षिक १९६७-७०=१००)								
सर्व पिके	"	109.8	88.3	143.6	169.7	201.2	"	All commodities

दृष्टिक्षेपात् महाराष्ट्र / MAHARASHTRA AT A GLANCE—contd.

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1988-89 (6)	1989-90 (7)	Unit (2)	Item (1)
5. कृषि गणना—								
वहित धारण जमिनी	'०० संख्या	....	(1970-71) 49,506	(1980-81) 68,625	(1985-86) 81,013	(1985-86) 81,013	'00 Nos. ..	<i>Agricultural Census—</i> Number of operational holdings.
वहित धारण जमिनीचे क्षेत्र	'०० हेक्टर	....	2,11,794	2,13,616	2,13,521	2,13,521	'00 hectare ..	Area of operational holdings.
वहित धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र	हेक्टर	....	4.28	3.11	2.64	2.64	hectare ..	Average size of operational holdings.
6. पशुधन—								
एकूण पशुधन	हजारात	(1961) 26,048	(1966) 25,449	(1978) 29,642	(1982) 30,919	(1987) 34,229	Thousand ..	<i>Livestock—</i> Total livestock.
एकूण कोंबड्या-बदके	"	10,577	9,902	18,751	19,844	24,756	" ..	Total poultry
ट्रॅक्टर	संख्या	1,427	3,274	12,917	22,157	33,205	Nos. ..	Tractors.
7. वने—								
एकूण वनव्याप्त क्षेत्र	चौ. कि. मी.	63,544	62,311	64,222	63,843	63,812	Sq. km. ..	<i>Forests—</i> Total forest area.
8. उद्योग—								
कारखाने—								
चालू कारखाने	संख्या	8,233	9,803	15,170	21,785	23,058	Number ..	<i>Factories—</i> Working factories.
कामगारांची दैनिक सरासरी	हजारात	787	952	1,177	1,134	1,161	Thousand ..	Average daily number of workers.
दर लाख लोकसंख्येमागे कामगार	संख्या	1,988	2,031	1,958	1,585	1,588	Number ..	Workers per lakh of population.
9. वीज—								
विजेचे उत्पादन	दशलक्ष कि. वॅ. तास	3,268	9,134	18,751	32,835	35,260	Million kwh. ..	<i>Electricity—</i> Electricity generated.
विजेचा वापर (एकूण)	"	2,720	7,650	14,034	26,260	29,001	" ..	Electricity consumed (Total).
उद्योगाकरिता वापरलेली वीज	"	1,853	5,312	8,130	12,753	13,920	" ..	Industrial consumption.
औद्योगिक वीज वापराचे एकूण विजेच्या वापराशी शेकडा प्रमाण टक्केवारी	टक्केवारी	68.1	69.4	57.9	48.6	48.0	Percentage ..	Percentage of industrial consumption to total consumption.
अखेरीस वीजपुरवठा केलेले शेतीचे पंप	हजारात	8 (1961-62)	210	647	1,394	1,475	Thousand ..	Number of agricultural pumps energised at the end of.
10. बँका—								
बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी)	संख्या	N.A.	1,408 (June 1970)	3,627 (June 1981)	5,337 (June 1989)	5,545 (June 1990)	Number ..	<i>Banking—</i> Banking Offices (Scheduled commercial)
बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) असलेली शहरे व गावे.	"	N.A.	450	1,355	2,596 (March 1989)	2,728 (March 1990)	Number ..	Places having banking offices (Scheduled commercial).

N.A. = उपलब्ध नाही/Not available.

दृष्टिकोषात महाराष्ट्र/MAHARASHTRA AT A GLANCE—concl'd.

RC 4486—2a

बाब (1)	परिमाण (2)	1960-61 (3)	1970-71 (4)	1980-81 (5)	1988-89 (6)	1989-90 (7)	Unit (2)	Item (1)
11. राज्य उत्पन्न—								<i>State Income—</i>
चालू किमतीनुसार उत्पन्न	कोटी रुपये	1,597.4	3,875.5	15,113.3	38,989.9*	45,613.0†	Crore Rs. ..	Income at current prices.
चालू किमतीनुसार दरडोई उत्पन्न	रुपये	409.0	783.1	2,427.3	5,362.6*	6,183.7†	Rs. ..	Per capita income at current prices.
12. सेवायोजन—								<i>Employment exchange—</i>
अखेरीस पटावर असलेले अर्जदार	संख्या	1,62,235	3,60,824	12,67,604	26,65,193	29,37,850	Number ..	Persons on live register at the end of
13. शिक्षण—								<i>Education—</i>
प्राथमिक शाळा	संख्या	34,594	45,143	51,045	56,394	57,158	Number ..	Primary schools.
विद्यार्थी	हजारात	4,178	6,229	8,392	9,936	10,115	Thousand ..	Enrolment
माध्यमिक शाळा	संख्या	2,468	5,339	6,119	9,144	9,480	Number ..	Secondary schools
विद्यार्थी	हजारात	858	1,936	3,309	5,368	5,615	Thousand ..	Enrolment.
14. आरोग्य—								<i>Health—</i>
रुग्णालये	संख्या	N.A.	299	530	768	768	Number ..	Hospitals
दवाखाने	"	N.A.	1,372	1,776	1,799	1,896	" ..	Dispensaries
दर लाख लोकसंख्येमागे खाटांची संख्या	"	N.A.	88	114	144	147	" ..	Beds per lakh of population.
15. रस्त्यांची लांबी—								<i>Road length—</i>
एकूण	किलोमीटर	39,241	65,364	1,41,311	2,05,139	2,08,077	Kilometere ..	Total
पृष्ठांकित	"	24,852	35,853	66,616	1,35,637	1,42,635	" ..	Surfaced
16. मोटर वाहने	संख्या	1,00,144	3,11,669	8,04,986	22,11,265	24,30,615	Number ..	Motor vehicles
17. सहकार—								<i>Co-operation—</i>
प्राथमिक कृषि पत संस्था	संख्या	21,400	20,426	18,577	18,509	18,668	Number ..	Primary agricultural credit societies
सभासद	हजारात	2,170	3,794	5,416	7,441	7,820	Thousand ..	Membership

N, A.—उपलब्ध नाही/Not Available.

*अस्थायी/Provisional

†प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

वाव	परिमाण	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Comparison with India (per- centage) (5)	Unit	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
1. लोकसंख्या (१९८१)						Population (1981)
1.1. (अ) ग्रामीण लोकसंख्या ..	हजारात ..	40,791	5,25,457*	7.8	'000 No.	(a) Rural population
(आ) ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	64.97	76.69	..	Percentage	(b) Percentage of rural population to total population.
1.2. (अ) नागरी लोकसंख्या ..	हजारात ..	21,993	1,59,727*	13.8	'000 No.	(a) Urban population
(आ) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	35.03	23.31	..	Percentage	(b) Percentage of urban population to total population.
1.3. एकूण लोकसंख्या ..	हजारात ..	62,784	6,85,185*	9.2	'000 No.	Total population
(१) पुरुष ..	" ..	32,415	3,54,398*	9.1	"	(i) Male
(२) स्त्रिया ..	" ..	30,369	3,30,787*	9.2	"	(ii) Female
1.4. (अ) वर्गीकृत जाती व जमाती यांची लोकसंख्या.	हजारात	10,252	1,56,383@	6.6	'000 No.	(a) Population of scheduled castes and scheduled tribes.
(आ) वरील लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	16.3	23.8	..	Percentage	(b) Percentage of above population to total population.
1.5. (अ) एकूण काम करणारे ..	हजारात ..	26,718	2,44,605@	10.9	'000 No.	(a) Total workers
(आ) एकूण काम करणाऱ्यांचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण.	टक्केवारी	42.6	36.8	..	Percentage	(b) Percentage of workers to total population.
1.6. स्त्री-पुरुष प्रमाण ..	दर १,००० पुरुषां-मागे स्त्रियांची संख्या.	937	933	..	Females per '000 males	Sex ratio
1.7. लोकसंख्येतील शेकडा वाढ (१९७१-८१)	टक्केवारी ..	24.54	25.00	..	Percentage	Percentage growth of population during 1971-81.
2. शेती †** (१९८६-८७)						Agriculture †** (1986-87)
2.1. निव्वळ कसलेले क्षेत्र @@	हजार हेक्टर ..	18,036	1,40,149	12.9	'000 hectares	Net area sown@@
2.2. एकूण लागवडीखालील क्षेत्र @@	" ..	19,838	1,76,920	11.2	"	Gross cropped area@@
2.3. सिंचनाखालील एकूण क्षेत्र @@	" ..	2,462	55,656	4.4	"	Gross irrigated area.@@
2.4. एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण लागवडीखालील असलेल्या क्षेत्राशी टक्केवारी.	टक्केवारी ..	12.4	31.5	..	Percentage	Percentage of gross irrigated area to gross cropped area.
2.5. प्रमुख पिकाखालील क्षेत्र (१९८७-८८ ते १९८९-९० या वर्षाची सरासरी)						Area under principal crops (average for year 1987-88 to 1989-90)
(१) तांदूळ ..	हजार हेक्टर ..	1,479	40,907	3.6	'000 hectares	(i) Rice
(२) गहू ..	" ..	818	23,543	3.5	"	(ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	" ..	6,426	15,182	42.3	"	(iii) Jowar
(४) बाजरी ..	" ..	1,898	10,550	18.0	"	(iv) Bajri
(५) एकूण तृणधान्ये ..	" ..	10,619	90,181	11.8	"	(v) All cereals
(६) एकूण अन्नधान्ये (तृणधान्ये व कडधान्ये).	" ..	13,836	1,12,728	12.3	"	(vi) All foodgrains (cereals and pulses).
(७) ऊस ..	" ..	330	33,52	9.8	"	(vii) Sugarcane
(८) कापूस ..	" ..	2,594	70,44	36.8	"	(viii) Cotton
(९) भुईमूग ..	" ..	875	8,026	10.9	"	(ix) Groundnut

†** अस्थायी/Provisional @आसाम सोडून/Excluding Assam.

@आधार : अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, भारत सरकार/Source : Directorate of Economics and Statistics, Government of India

*आसामची अंदाजित लोकसंख्या धरून/Including Projected population of Assam.

महाराष्ट्राची आणि भारताची तुलनात्मक माहिती
MAHARASHTRA'S COMPARISON WITH INDIA

बाब (1)	परिमाण (2)	महाराष्ट्र Maha- rashtra (3)	भारत India (4)	भारताशी तुलना (टक्केवारी) Compa- rison with India (percen- tage) (5)	Unit (2)	Item (1)
3. पशुधन १९८२						Livestock census 1982
3.1. एकूण पशुधन	हजारांत ..	30,919	4,19,545	7.4	'000 No.	Total livestock
3.2. ट्रॅक्टर	हजारांत ..	21	519	4.0	'000 No.	Tractors
3.3. सिंचनाकरिता वापरलेली इंजिने व पंप.	हजारांत ..	131	3,109	4.2	'000 No.	Oil engines with pumps for irrigation purposes.
4. वने						Forests
4.1. एकूण वनव्याप्त क्षेत्र (१९७९-८०)	चौ.कि.मीटर ..	64,078	7,36,685	8.7	Sq. km.	Total forest area (1979-80)
5 उद्योग*						Industry*
5.1. कारखाने—						Factories—
(अ) चालू कारखाने (१९८६) ..	संख्या ..	20,049	1,78,749	11.2	No.	(i) Working factories (1986).
(आ) कामगारांची दैनिक सरासरी (१९८६).	हजारांत ..	1,211	7,795	15.5	'000 No.	(ii) Average daily no. of workers (1986).
6. वीज* (१९८९-९०)						Electricity* (1989-90)
6.1. विजेचे उत्पादन	दशलक्ष कि.वॅ. तास	35,260	2,45,402	14.4	Million kwh.	Electricity generated.
6.2. विजेचा वापर	दशलक्ष कि.वॅ.तास	29,001	1,74,817	16.6	Million kwh.	Electricity consumed.
6.3. (अ) उद्योगाकरिता वापरलेली वीज	दशलक्ष कि.वॅ. तास	13,920	80,878	17.2	Million kwh.	(a) Industrial consumption.
(आ) औद्योगिक वीज वापराचे एकूण विजेच्या वापराशी शकडा प्रमाण.	टक्केवारी ..	48.0	46.3	..	Percentage	(d) Percentage of industrial consumption to total consumption.
7. बँका						Banking
7.1. बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) (मार्च १९९०)	संख्या ..	5,498	58,914	9.3	No.	Banking offices (Scheduled commercial), (March 1990).
7.2. बँक कार्यालये (वर्गीकृत व्यापारी) असलेली शहरे व गावे (डिसेंबर १९८२)	संख्या ..	1,613	21,858	7.4	No.	Places having banking offices (Scheduled commercial) (December 1982).
8. राज्य/राष्ट्रीय उत्पन्न (१९८९-९०)						State/National Income (1989-90)
8.1. चालू किंमतीनुसार उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	45,613**	3,46,994***	13.1	Crore Rs.	Income current at prices
8.2. चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न ..	रुपये ..	6,184**	4,252***	..	Rs.	Per capita income at current prices.

*अस्थायी/Provisional.

**प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

***शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निवडक निर्देशांक—

राज्य	लोकसंख्येची घनता Density of population	स्त्री-पुरुष प्रमाण Sex ratio	अनुसूचित जाती, जमाती आणि बौद्ध यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of Scheduled castes, Scheduled tribes and buddhists to total population	मुख्यतः काम करणाऱ्यांची एकूण लोकसंख्येची टक्केवारी Percentage of main workers to total population	कृषि काम करणाऱ्यांची एकूण काम करणाऱ्यांची टक्केवारी Percentage of agricultural workers to total workers	काम करणाऱ्या स्त्रियांचा सहभाग दर Female workers participation rates	साक्षरतेचे प्रमाण Literacy percentage
संदर्भ, वर्ष किंवा दिनांक (1)	(1981) (2)	(1981) (3)	(1981) (4)	(1981) (5)	(1981) (6)	(1981) (7)	(1981) (8)
1 आंध्र प्रदेश ..	195	975	20.82	42.26	69.53	27.02	29.94
2 आसाम ..	254	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.
3 अरुणाचल प्रदेश ..	8	862	N.A.	49.68	73.75	40.55	20.79
4 बिहार ..	402	946	22.82	29.68	79.07	9.06	26.20
5 गुजरात ..	174	942	21.40	32.22	60.12	11.03	43.70
6 गोवा, दमण व दीव ..	285	981	N.A.	30.59	28.56	15.05	56.66
7 हरियाणा ..	292	870	19.07	28.35	60.79	4.69	36.14
8 हिमाचल प्रदेश ..	77	973	37.46	34.36	70.80	18.71	42.48
9 जम्मू व काश्मीर ..	59	892	9.47	30.37	60.34	5.91	26.67
10 कर्नाटक ..	194	963	20.09	36.76	65.03	18.95	38.46
11 केरळ ..	655	1,032	11.04	26.68	41.30	12.77	70.42
12 मध्य प्रदेश ..	118	941	37.22	38.41	76.20	22.35	27.87
13 महाराष्ट्र ..	204	937	22.61	38.71	61.75	23.98	47.18
14 मणिपूर ..	64	971	28.59	40.35	68.59	34.59	41.35
15 मेघालय ..	60	954	81.19	43.44	72.54	33.29	34.08
16 मिझोराम ..	23	919	N.A.	41.73	73.12	32.33	59.88
17 नागालँड ..	47	863	84.06	47.53	73.09	42.45	42.57
18 ओरिसा ..	169	981	37.12	32.75	74.70	10.70	34.23
19 पंजाब ..	333	879	26.88	29.35	58.03	2.27	40.86
20 राजस्थान ..	100	919	29.26	30.48	68.91	9.32	24.38
21 सिक्कीम ..	45	835	57.76	46.60	63.41	34.69	34.05
22 तामिळनाडू ..	372	977	19.42	39.30	60.95	22.36	46.76
23 त्रिपूरा ..	196	946	46.23	29.64	67.29	8.95	42.12
24 उत्तर प्रदेश ..	377	885	21.41	29.22	74.50	5.39	27.16
25 पश्चिम बंगाल ..	615	911	27.90	28.76	54.99	5.81	40.94
भारत*	216	934	24.22	33.45	66.52	13.99	36.23

*केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territory.

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA

दर हजार लोकसंख्येमाग प्राथमिक व माध्यमिक शाळांमधील विद्यार्थ्यांचे दर (संख्या) Number of students in Primary and Secondary Schools per thousand population (No.)	(१९८०-८१ मालिकेप्रमाणे) चालू किंमतीनुसार दरडोई उत्पन्न (रुपये) Per capita income at current prices Rs. (P) (1980-81 Series)	दर शेतकऱ्या-मागे निव्वळ पिकांखालील क्षेत्र (हेक्टर) Net sown area per cultivator (Hectares)	दर हेक्टरमागे उत्पादन (किलोग्रॅममध्ये) Yield per hectare (in kg.) (p)					दरडोई अन्नधान्य उत्पादन (कि.ग्रॅ.) Food-grains production per capita (Kg.)	State
			एकूण तृणधान्ये Total cereals	एकूण कडधान्ये Total pulses	एकूण अन्नधान्ये Total foodgrains	कापूस (रुई) Cotton (lint)	जस (उसांत) Sugarcane (In terms of cane)		
(1988-89)	(1988-89)	(1984-85)			त्रैवार्षिक Triennial (1987-88 to 1989-90)	सरासरी average (1989-90)			Reference year or date
(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(1)
165	3,211	1.4	1,831	442	1,540	189	69,678	175	Andhra Pradesh
222	2,756	N.A.	1,136	444	1,110	79	43,661	116	Assam
177	4,599	0.5	925	N.A.	930	1,402	N.A.	179	Arunachal Pradesh
134	2,280**	0.8	1,252	681	1,180	397	45,075	119	Bihar
199	3,592@	2.3	1,039	559	870	226	82,367	85	Gujarat
234	6,284@†	2.3	2,622	N.A.	2,630	N.A.	47,000	100	Goa, Daman and Diu
171	5,274	2.2	2,430	762	2,190	351	46,541	500	Haryana
235	3,614	0.6	1,235	759	1,100	142	8,750	144	Himachal Pradesh
171	N.A.	0.7	1,491	552	1,430	255	27,500	111	Jammu and Kashmir
183	3,602	2.0	1,009	333	820	218	81,571	108	Karnataka
202	3,054	2.5	1,756	747	1,720	279	66,400	36	Kerala
184	2,739**	1.8	1,027	488	870	108	34,988	210	Madhya Pradesh
213	5,363	2.1	915	505	820	110	85,432	154	Maharashtra
229	2,806@	0.4	1,602	N.A.	1,610	68	37,857	151	Manipur
216	2,726	0.5	1,024	761	1,020	109	36,667	70	Meghalaya
232	N.A.	0.4	1,065	2,154	1,080	399	8,500	82	Mizoram
210	N.A.	0.7	984	786	980	N.A.	37,700	118	Nagaland
162	2,793	1.6	1,183	516	980	219	67,964	200	Orissa
179	6,227	2.4	3,432	706	3,350	518	58,088	886	Punjab
150	2,326 @	2.4	784	424	670	285	40,517	155	Rajasthan
204	N.A.	0.9	1,281	571	1,100	N.A.	N.A.	102	Sikkim
219	3,593	1.0	2,331	439	1,910	321	1,05,066	129	Tamil Nadu
226	N.A.	0.9	1,693	531	1,660	176	38,833	184	Tripura
142	2,698	0.9	1,827	838	1,670	159	52,400	228	Uttar Pradesh
215	3,193**@	1.2	1,842	630	1,780	340	41,214	172	West Bengal
179	3,875	1.5	1,502	553	1,320	213	62,045	181	India

(P)=अस्थायी/Provisional

† फक्त गोवा या राज्यासाठी/only for Goa State

** १९७०-७१ मालिके प्रमाणे/As per 1970-71 Series

@ १९८७-८८ वर्षाकरिता//Pertaining to 1987-88.

निरनिराळ्या राज्यांतील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती निदर्शक काही निवडक निवडशांक—समाप्त

राज्य	एकूण पिकाखालील क्षेत्राशी दर हेक्टरी खतांचा वापर (कि.ग्रॅ.) Consumption of fertilizers per hectare of cropped area (Kg.)	एकूण सिंचनाखालील क्षेत्राची एकूण पिकाखालील क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area (P)	जंगल व्याप्त दर हेक्टर क्षेत्रातील उत्पादनाचे मूल्य (रुपये) Value of forest produce per hectare of forest area (Rs.)	प्राथमिक कृषि सहकारी पतपेढ्या-कर्ज घेणाऱ्या सभासदांची एकूण सभासदांशी टक्केवारी Primary Co-operative credit societies-percentage of borrowing members to total number of members	दर लाख लोकसंख्येमागे कारखान्यातील कामगारांची सरासरी दैनिक उपस्थिती Average daily employment of Factory workers per lakh of population (No.) (P)	उद्योगातील उत्पादनाचे दरडोई मूल्य (रुपये) Per capita gross output in industries (Rs.) (P)	उद्योगामुळे होणारी दरडोई मूल्यवृद्धि (रुपये) Per capita value added in industries (Rs.) (P)
संदर्भ, वर्ष किंवा दिनांक (1)	(1988-89) (18)	(1986-87) (19)	(1979-80) (20)	जून अखेर June end (1989) (21)	(1986) (22)	(1986-87) (23)	(1986-87) (24)
आंध्र प्रदेश ..	112.0	37.3	39	37	1,006	1,346.2	231
आसाम ..	6.7	15.7	28	N.A.	437	825.3	211
अरुणाचल प्रदेश	1.8	13.3	N.A.	N.A.	N.A.	—	—
बिहार	57.8	36.7	62	25	598	880.8	181
गुजरात	66.4	24.8	101	46	1,742	3,976.0	681
गोवा, दमण व दीव	36.4	8.3	N.A.	17	—	—	—
हरियाणा ..	90.9	69.1	108	43	1,506	3,004.1	501
हिमाचल प्रदेश ..	31.1	17.4	122	36	293	1,119.4	401
जम्मू व काश्मीर	52.0	39.4	287	N.A.	382	506.9	63
कर्नाटक	71.8	19.0	210	20	1,177	1,301.0	308
केरळ ..	74.6	14.8	327	39	1,050	1,224.3	244
मध्य प्रदेश ..	29.7	15.6	43	33	758	1,088.8	187
महाराष्ट्र ..	43.4	12.4	60	30	1,718	4,215.0	862
मणिपूर ..	73.5	39.7	2	101	199	12.7	6
मेघालय ..	15.0	24.8	4	93	190	32.2	11
मिझोराम ..	1.7	14.3	N.A.	N.A.	—	—	—
नागालँड ..	1.6	28.8	18	N.A.	—	—	—
ओरिसा ..	16.4	22.5	44	12	415	794.3	144
पंजाब ..	156.0	91.3	145	60	1,607	2,930.0	423
राजस्थान ..	18.8	24.7	20	25	557	1,023.4	214
सिक्कीम ..	13.4	11.9	7	N.A.	—	—	—
तामिळनाडू ..	112.6	43.7	118	19	1,559	2,683.6	503
त्रिपुरा ..	21.8	10.8	15	11	1,142	148.3	45
उत्तर प्रदेश ..	85.5	51.0	91	31	459	912.6	187
पश्चिम बंगाल ..	79.5	23.3	51	32	1,521	1,624.4	325
भारत* ..	62.2	31.4	70	26	1,012	1,727.9	332

*केंद्रशासित प्रदेश धरून/Includes Union Territory.

(P)=अस्थायी/Provisional.

N.A.=उपलब्ध नाही/Not available.

SELECTED SOCIO-ECONOMIC INDICATORS FOR DIFFERENT STATES IN INDIA—concl.

घरगुती कारणासाठी विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) Domestic consumption of electricity per capita (kwh.) (P.)	एकूण औद्योगिक कारणासाठी विजेचा दरडोई वापर (कि.वॅ.ता.) Industrial consumption of electricity per capita (kwh.) (P.)	दर लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या Motor vehicles per lakh of popula- tion (No.)	एकूण † रस्त्यांच्या लांबीचे दर शंभर चौरस किलो- मीटर क्षेत्रफळाशी प्रमाण (किलो मीटर) Total road length per 100 sq. km. of area (Km.)	दर लाख लोकसंख्ये मागे रास्त भावाच्या शिधावाटप दुकानांची संख्या Number of fair price/ ration shops per lakh of population	वर्गीकृत वाणिज्य बँका Scheduled Commercial banks			State
					दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कचेऱ्यांची संख्या Number of banking offices per lakh of population (No.)	दरडोई ठेवी (रुपये) Deposits per capita (Rs.)	दिलेले दरडोई कर्ज (रुपये) Bank Credit per capita (Rs.)	
(1989-90)	(1989-90)	(31-3-1988)	(31-3-1988)	(31-3-1989)	March (1990)	March (1990)	March (1990)	Reference year or date
(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	(30)	(31)	(32)	(1)
32.0	83.8	1,313	50	57	7.1	1,467	1,278	Andhra Pradesh
6.5	33.9	764	82	100	4.6	763	424	Assam
19.5	8.2	68**	19	66	7.8	1,277	256	Arunachal Pradesh
4.9	50.0	761	49	47	5.4	962	385	Bihar
36.8	196.4	3,025	38	29	8.2	2,499	1,531	Gujarat
86.5	196.2	7,878	165	40	19.7	10,065	3,173	Goa, Daman and Diu
59.1	90.3	2,027	59	40	7.7	2,106	1,289	Haryana
39.0	87.5	1,011	40	61	13.7	2,362	911	Himachal Pradesh
43.8	44.3	1,119	6	34	10.1	2,087	663	Jammu and Kashmir
35.8	135.0	2,208	66	37	9.4	1,825	1,661	Karnataka
48.8	80.0	1,492	321	43	9.4	2,172	1,390	Kerala
37.2	103.7	1,312	28	35	6.7	1,031	707	Madhya Pradesh
62.4	187.0	2,871	65	46	7.4	4,384	3,494	Maharashtra
37.5	15.8	2,308	29	92	3.8	470	329	Manipur
21.3	35.1	1,084	29	165	8.4	1,590	392	Meghalaya
36.6	1.3	891**	16	108	9.1	925	317	Mizoram
18.8	21.6	1,069**	48	27	6.2	1,611	686	Nagaland
16.7	98.3	641	126	67	6.2	752	612	Orissa
74.0	243.2	4,887	101	54	10.8	4,399	2,001	Punjab
19.1	78.4	1,290	31	32	6.9	1,043	649	Rajasthan
45.2	18.2	702**	22	270	6.5	2,398	679	Sikkim
42.6	120.3	1,692	128	37	7.6	2,002	1,991	Tamil Nadu
15.0	11.5	535@	107	44	6.2	901	650	Tripura
21.2	42.7	885	63	34	6.1	1,323	622	Uttar Pradesh
27.4	66.3	968	65	30	6.1	2,573	1,412	West Bengal
33.9	97.3	1,718	56	42	7.1	2,079	1,367	India*

** १९८७ ची माहिती/Relates to 1987.

(P)=अस्थायी/Provisional.

@ त्रिपुराची माहिती धरून//Includes Tripura.

† सार्वजनिक बांधकाम खाते, जिल्हा परिषदा, महानगरपालिका व नगरपालिका, पाटबंधारे विभाग व वनविभाग यांचे कडील रस्त्यांचा समावेश आहे.

This includes road under P.W.D., Z.P., Municipal Corporation, Municipal Councils, Irrigation department and Forest department.

भाग एक

पाहणी

PART I
SURVEY

१. स्थूल आढावा

देशाची आर्थिक स्थिती.

१.१. लागोपाठ दोन वर्षांतील चांगल्या पावसानंतर १९९० मध्येही नैऋत्य मोसमी पाऊस फारच चांगल्या प्रकारे म्हणजे वेळेवर आणि विस्तृत प्रमाणात पडला. सन १९८८-८९ व १९८९-९० मधील विक्रमी कृषी उत्पादनाच्या पातळीमध्ये १९९०-९१ मध्ये आणखी दोन टक्के वाढ होण्याची अपेक्षा आहे. एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९० मधील औद्योगिक उत्पादनाच्या मासिक सरासरी निर्देशांकात गतवर्षाच्या तत्सम कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा १०.८ टक्के वाढ झाली. तथापि, ही वाढ मागील वर्षातील सरासरी निर्देशांकांच्या कमी पातळीवरील पायावर आधारित आहे हे विचारात घ्यावे लागेल. परिणामतः सन १९९०-९१ मधील राष्ट्रीय स्थूल उत्पादनात ४.५ टक्के वाढ होण्याची अपेक्षा आहे. तथापि, १९९०-९१ मधील सरासरी घाऊक किंमती निर्देशांकानुसार भाववाढीचा दर काहीसा चिंताजनक आहे.

१.२. शीघ्र अंदाजाच्या आधारे निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादनांत (म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नात) स्थिर किंमतीनुसार १९८९-९० मध्ये ५.२ टक्के वाढ झाली आहे. सातव्या पंचवार्षिक योजनेतील शेवटच्या वर्षातील ही वाढ योजनेच्या संपूर्ण कालावधीतील सरासरी वार्षिक ५.६ टक्के वृद्धी दरपेक्षा थोडीशी कमी आहे.

१.३. कृषि उत्पादनात १९८८-८९ मध्ये त्याच्या आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत विक्रमी २१.७ टक्के वाढ होऊन सुधारणा झाल्यानंतर १९८९-९० मध्ये त्यात आणखी १ टक्क्यांनी वाढ झाली या वाढीव उत्पादनावर १९९०-९१ मध्ये आणखी २ टक्के वाढ होण्याची अपेक्षा आहे. सन १९९०-९१ मध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन १७.५ ते १७.६ कोटी टन होण्याची अपेक्षा आहे. या तुलनेत १९८९-९० मध्ये ते १७.१ कोटी टन झाले होते. भुईमूग वगळता नगदी पिकांच्या उत्पादनात सुद्धा १९९०-९१ मध्ये भरीव सुधारणा होण्याची अपेक्षा आहे. सन १९९०-९१ मध्ये ऊसाचे उत्पादन विक्रमी म्हणजे २२.० ते २२.४ कोटी टन होण्याची अपेक्षा असून ते गतवर्षापेक्षा थोडेसे अधिक असेल.

१.४. केंद्रीय सांख्यिकी संघटनेने तयार केलेल्या शीघ्र अंदाजानुसार एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९० मधील औद्योगिक उत्पादनाचा मासिक सरासरी निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९८०-८१=१००) २०० होता व त्या मागील वर्षातील तत्सम कालावधीच्या निर्देशांकापेक्षा तो १०.८ टक्क्यांनी जास्त होता. गेल्या वर्षातील हा निर्देशांक तत्पूर्वीच्या (एप्रिल-ऑक्टोबर, १९८८) निर्देशांकाच्या तुलनेत ४.६ टक्क्यांनी अधिक होता. तथापि, १९९०-९१ मधील ही भरीव वाढ १९८९-९० मधील कमी पातळीवरील पायावर आधारित आहे हे विचारात घेणे जरूरीचे आहे. औद्योगिक उत्पादनाच्या निर्देशांकात वस्तू निमित्ती क्षेत्राचा भार ७७ टक्के आहे. या क्षेत्राचा एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९० मधील सरासरी निर्देशांक १२.६ टक्क्यांनी वाढला. याउलट मागील वर्षाच्या याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकात अल्पशी म्हणजे २.७ टक्के वाढ झाली होती.

1. GENERAL APPRAISAL

Economic situation in the country

1.1. After two successive years of good rainfall, south-west monsoon during 1990 was exceptionally good in its spread and timeliness. The record level of production in Agriculture during 1988-89 and 1989-90 is expected to be further improved by an increase of two per cent in 1990-91. The growth of industrial output, based on average monthly index, during the period April-October, 1990 shows a rise of 10.8 per cent over the corresponding period of previous year. However, this rise is to be viewed against the lower base of the average index in the preceding year. As a result, the Indian economy is expected to show a real growth in Gross Domestic Product (GDP) of around 4.5 per cent in 1990-91. However, the rate of inflation during 1990-91 as measured in terms of average Wholesale Price Index is somewhat disquieting.

1.2. The Net National Product (*i.e.* National Income) at constant prices, as per the quick estimates, increased by 5.2 per cent during 1989-90. This growth in the terminal year of the Seventh Five Year Plan is slightly lower than the average annual growth rate of 5.6 per cent achieved during Seventh Five Year Plan.

1.3. After the recovery made in Agricultural production in 1988-89, when there was a record growth of 21.7 per cent, there was a further one per cent rise in the year 1989-90. On top of this, a further two per cent increase in Agricultural production is anticipated in 1990-91. The output of foodgrains in 1990-91 is estimated to be between 175 to 176 million tonnes as compared with the output of 171 million tonnes during 1989-90. As regards commercial crops also, the outlook for 1990-91 appears to be bright with the exception of groundnut. Sugarcane production is expected to reach an all time high of 220 to 224 million tonnes in 1990-91 which will be slightly more than the previous year's production.

1.4. On the basis of the quick estimates released by the Central Statistical Organisation, the index of industrial production (Base 1980-81=100) reveals that during the period April-October, 1990, the average monthly index, which was 200, was 10.8 per cent higher than the index for the corresponding period of the previous year, while the latter was 4.6 per cent more than the comparable index for 1988. This high growth during 1990-91, based on the seven monthly average, is however to be viewed against the lower base level reached in the year 1989-90 during the same period. However, in the case of output of manufacturing sector, accounting for a weight of 77 per cent in the index of industrial production, the average index of April-October, 1990 grew by 12.6 per cent, in sharp contrast to marginal growth of only 2.7 per cent during the corresponding period of 1989.

१.५. ऑगस्ट, १९९० मधील आखातातील पेट्रोलियम देशाच्या अधिदान शेपावर अधिकच ताण पडला आहे. एप्रिल ते नोव्हेंबर, १९९० मधील विदेशी व्यापारातील तुटीत २,६४८ कोटी रुपयांचे वाढ होवून ती ७,१८१ कोटी रुपये झाली. गत वर्षाच्या संदर्भात कालावधीत ही तूट ४,५३३ कोटी रुपये होती. १९९०-९१ मधील पहिल्या आठ महिन्यांत निर्यातीत २०.६ टक्क्यांनी वाढ होवून ती २०,३०३ कोटी रुपये झाली. तर त्याच कालावधीत आयातीत त्यामेक्षाही अधिक म्हणजे २८.६ टक्के वाढ होवून ती २७,४८४ कोटी रुपये झाली. १९८९-९० मधील संदर्भ कालावधीत आयात व निर्यातीमध्ये अनुक्रमे २०.७ टक्के व ३८.० टक्के वाढ झाली होती.

१.६. सन १९९०-९१ मध्ये (११ जानेवारी, १९९१ पर्यंत) चलनसाठ्यातील वाढीचा वेग, जो चलन विषयक स्थितीतील बदल दर्शवितो, १९८९-९० मधील संबंधित काळाच्या तुलनेत बराचसा कमी आहे. १९९०-९१ मध्ये चलनसाठ्यातील वाढ १०.७ टक्के होती या तुलनेत गेल्या वर्षी ती १५.७ टक्के झाली होती. जनतेकडील चलनात गतवर्षी १६.७ टक्के वाढ झाली होती. तर चालू वर्षी वाढीचा दर कमी होवून तो १०.९ टक्के झाला.

१.७. जनतेकडील चलनपुरवठा वाढीच्या दरामध्ये घट होवून सुद्धा १९९०-९१ मध्ये सतत होणारी भाववाढ ही चिंताजनक आहे. अखिल भारतीय घाऊक किंमत निर्देशांकानुसार या वर्षाच्या पहिल्या दहा महिन्यातील भाववाढीचा वेग गेल्यावर्षी पेक्षा अधिक होता. चालू वर्षाच्या पहिल्या दहा महिन्यातील म्हणजेच एप्रिल, १९९०, जानेवारी, १९९१ मधील अखिल भारतीय घाऊक किंमतीच्या सरासरी निर्देशांकात ९.४ टक्क्यांनी वाढ झाली. तर १९८९-९० मधील संबंधित कालावधीतील निर्देशांकात ७.२ टक्के वाढ झाली होती. जानेवारी, १९९१ चा घाऊक किंमतीचा निर्देशांक मार्च, १९९० च्या तुलनेत १०.५ टक्क्यांनी अधिक होता. तर गतवर्षीच्या संबंधित कालावधीत ही वाढ ७.३ टक्के होती.

१.८. चालू वर्षाच्या पहिल्या नऊ महिन्यात (एप्रिल-डिसेंबर, १९९०) औद्योगिक कामगारासाठी असलेल्या अखिल भारतीय ग्राहक किंमतीच्या निर्देशांकात दिसून आलेला चढउतार हा जवळजवळ घाऊक किंमती निर्देशांकात दिसून आलेल्या चढउतारासारखाच होता. एप्रिल-डिसेंबर, १९९० या कालावधीतील ग्राहक किंमतीच्या सरासरी निर्देशांकात मागील वर्षातील संबंधित कालावधीतील सरासरी निर्देशांकाच्या तुलनेत १० टक्के वाढ झाली.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक परिस्थिती.

१.९. राज्यात नैऋत्य मोसमी पावसाचे आगमन लवकर म्हणजे मे, १९९० च्या तिसऱ्या आठवड्यात झाले आणि राज्यातील बहुतांश भागात सर्वसाधारणपणे चांगला पाऊस झाला. तथापि, मराठवाडा व विदर्भ विभागात पीक कापणीच्या वेळी म्हणजे ऑक्टोबर, १९९० मध्ये झालेल्या जादा पावसाचा कृषि उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम झाला. त्यामुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात १९९०-९१ मध्ये १० टक्के घट होवून ते ११९ लाख टन होण्याची अपेक्षा आहे. कापूस उत्पादनात सुद्धा १५ टक्के घट होवून ते ३.१७ लाख टन होईल. तथापि, ऊस उत्पादनात १६ टक्के वाढ अपेक्षित असून ते विक्रमी म्हणजे ३९३ लाख टनावर पोहोचण्याची शक्यता आहे. तेलबियांचे उत्पादन गतवर्षीच्या पातळीएवढेच म्हणजे १८ लाख टन होईल असे अपेक्षित आहे. १९८९-९० मध्ये कृषि उत्पादनांचा निर्देशांक २०१ या सर्वोच्च पातळीवर पोहोचला होता.

1.5. The country's position regarding Balance of Payments has come under further pressure after the Gulf crisis in August, 1990. Estimated trade deficit for the period April-November, 1990 widened by Rs. 2,648 crore to Rs. 7,181 crore from that of Rs. 4,533 crore during April-November, 1989. During the first eight months of 1990-91, though exports rose by 20.6 per cent to Rs. 20,303 crore, the imports at Rs. 27,484 crore registered a steeper increase of 28.6 per cent. The rise in exports and imports during the corresponding period of 1989 was 38.0 per cent and 20.7 per cent respectively.

1.6. During the year 1990-91 (Upto 11th January, 1991), the pace of growth of money stock (M-3), which reflects monetary developments, has been considerably lower than the corresponding period of 1989-90. It increased by 10.7 per cent during 1990-91 as compared to 15.7 per cent in the earlier year. The expansion in currency with public has been lower this year in the above period at 10.9 per cent as against 16.7 per cent during the same period of the previous year.

1.7. The persistence of inflationary pressures on prices during 1990-91, despite relative reduction in money supply with public, continues to be a cause of concern. The rate of rise in the Wholesale Price Index in the first nine months is more pronounced than that of the previous year. The increase in the average all-India wholesale price index number for first ten months of current year i.e. April-1990--January, 1991 was 9.4 as against 7.2 per cent for the corresponding period of 1989-90. The Wholesale Price Index for January, 1991 is higher by 10.5 per cent over March, 1990 as compared with 7.3 per cent in the corresponding period of the previous year.

1.8. The price movements of all-India Consumer Price Index Number for Industrial Workers for the first nine months (April-December, 1990) of the current financial year are similar to the all-India Wholesale Price Index Number. The average CPI for the period April-December, 1990 is higher by 10 per cent than that for the corresponding period of the previous year.

Maharashtra State's Economy

1.6. The southwest monsoon arrived early i.e. in the third week of May, 1990 in the State and it was generally good in most parts of the State. However, the excessive rains received at the time of harvesting i.e. in October, 1990 in Marathwada and Vidarbha regions adversely affected the agricultural production. The foodgrains production is thus expected to decrease by about 10 per cent and may reach a level of 119 lakh tonnes in 1990-91. The cotton production is also expected to decrease by 15 per cent and will be around 3.17 lakh tonnes. The sugarcane production is, however, expected to increase by 16 per cent and may reach

१९९०-९१ मध्ये तात्पुरत्या अंदाजानुसार ह्यामध्ये तीन ते चार टक्के घट होईल असे अपेक्षित आहे.

१.१०. सन १९८०-८१ च्या स्थिर किमतीनुसार महाराष्ट्र राज्याच्या उत्पन्नात १९८९-९० मध्ये १० टक्के वाढ झाली. ही वाढ प्रामुख्याने विक्रमी कृषि उत्पादनांमुळे व संघटित वस्तुनिर्माण क्षेत्राच्या अपेक्षित जांगल्यु कामगिरीमुळे झाली. प्राप्त संकेतप्रमाणे स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्नात ४ टक्के वाढ होण्याची अपेक्षा आहे. चालू किमतीनुसार १९८९-९० चे राज्य उत्पन्न ४५,६१३ कोटी रुपये होते आणि दरडोई उत्पन्न ६,१८४ रुपये होते.

१.११. बृहन्मुंबई बाहेरील शासकीय दुग्धशाळांद्वारे करण्यात येणाऱ्या दुग्ध संकलनात एप्रिल ते डिसेंबर, १९९० या कालावधीत १९८९ मधील तत्सम कालावधीपेक्षा नऊ टक्के वाढ झाली. एप्रिल ते डिसेंबर, १९९० मध्ये या दुग्धशाळांमध्ये होणारे दूध संकलन प्रतिदिनी सरासरी २३.७७ लाख लिटर होते. या तुलनेत गतवर्षीच्या तत्सम कालावधीत ते २१.७९ लाख लिटर झाले होते.

१.१२. उपलब्ध संकेतानुसार यावर्षीच्या (१९९०-९१) पहिल्या सात महिन्यात राज्यातील औद्योगिक उत्पादनांत एक सारखी वाढ होण्याचे अनुमान आहे. एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९० मधील वस्तुनिर्माण क्षेत्रातील उत्पादनात १९८९ मधील तत्सम कालावधीतील उत्पादनापेक्षा १३ टक्क्यांनी वाढ होण्याची अपेक्षा आहे. तथापि, गतवर्षीच्या या काळात माफक म्हणजे ३.२ टक्के वाढ झाल्याने तुलनेचा पाया कमी पातळीवर होता. या दृष्टीने १९९०-९१ मधील वाढीकडे पाहणे जरूरीचे आहे.

१.१३. मुंबई-ठाणे-पुणे या औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत पट्याच्या बाहेर कमी विकसित भागात उद्योगांचे विकेंद्रीकरण करण्याच्या धोरणात्मक निर्णयाचा शासन सतत पाठपुरावा करीत असते. परिणामी मुंबई-ठाणे व पुणे, हे तीन जिल्हे वगळता इतर जिल्ह्यांचा राज्यातील एकूण औद्योगिक रोजगारात १९७५ मध्ये असलेल्या २३ टक्के हिश्यात वाढ होवून १९८९-९० मध्ये तो ३८ टक्के झाला आहे. औद्योगिकदृष्ट्या राज्याच्या कमी विकसित भागात उद्योगांच्या स्थापनेस प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्य शासनाने १९८८-८९ मध्ये एकत्रित प्रोत्साहन योजनेतर्गत देण्यात येणाऱ्या सवलतीत सुधारणा केल्या आहेत. शासनाने राज्याच्या विविध ६४ ठिकाणी विकासकेंद्रे व तालुक्यांच्या ठिकाणी १४२ लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचा धोरणात्मक निर्णय घेतलेला आहे व यासंबंधीचे काम प्रगतीपथावर आहे.

१.१४. राज्यात १९८९-९० मधील विजेच्या उत्पादनात ७.४ टक्के वाढ होवून ते ३५,२६० दशलक्ष किलो वॉट तास झाले. १९८९-९० मधील विजेच्या वापरात १०.४ टक्क्यांनी वाढ होवून तो २९,००१ दशलक्ष किलोवॉट तास झाला. विजेच्या अंतर राज्य देवाण घेवाणीमध्ये महाराष्ट्र राज्य १९८९-९० मध्ये निव्वळ विक्री करणारे राज्य होते. ३१ मार्च, १९९० अखेर १५.१२ लाख पंपाचे विद्युतीकरण झालेले आहे.

a record level of 393 lakh tonnes. The oilseeds production is expected to maintain the last year's level of production i.e. 18 lakh tonnes. Based on advance estimates of agricultural production of 1990-91 there are indications that the overall index of agricultural production is expected to decline by three to four per cent from the all-time high of 201 reached in 1989-90.

1.10. The State Income of Maharashtra for 1989-90, at 1980-81 prices, increased by 10 per cent. This increase was largely due to the record production in agricultural sector and the anticipated good performance of organised manufacturing sector. As per the indications available, the tentative estimate of State Income at constant prices in 1990-91 might register an increase of about four per cent. At current prices, the State Income in 1989-90 was Rs. 45,613 crore and per capita income was Rs. 6,184.

1.11. During April-December, 1990, milk collection by Government Dairies outside Greater Bombay increased by about nine per cent over the corresponding period of 1989. The average per day milk collection of these dairies during April, 1990 to December, 1990 was 23.77 lakh litres as against 21.79 lakh litres during the corresponding period of 1989.

1.12. From the available indications, for the first seven months of the current financial year i.e. 1990-91 it is surmised that the industrial production in the State is expected to show steady growth. Thus the industrial production in the manufacturing sector during April-October, 1990 is expected to register an increase of 13 per cent over the corresponding period of 1989. However, this has to be viewed against the moderate growth of 3.2 per cent during the corresponding period of previous year resulting in a lower base.

1.13. The State Government is consistently following a policy of dispersal of industries outside the Bombay-Thane-Pune belt to the underdeveloped areas of the State. As a consequence, the share of the factory employment of the districts other than Greater Bombay-Thane-Pune went upto 38 per cent in 1989 from 23 per cent in 1975. To encourage the establishment of industries in underdeveloped areas of the State, the Government has liberalised the package scheme of incentives to industries during 1988-89. The Government has also taken a policy decision to establish 64 Growth Centres at various places and 142 mini industrial areas at various taluka places in the State and the work on these activities is making steady progress.

1.14. The total generation of electricity in the State during 1989-90 increased by 7.4 per cent to 35,260 million KWH. The overall electricity consumption in 1989-90 increased by 10.4 per cent to 29,001 million KWH. In inter-State transaction, Maharashtra was a net seller of electricity during 1989-90. As on 31st March, 1990, the number of pumpsets energised stood at 15.12 lakh.

१.१५. गतवर्षीच्या तुलनेत औद्योगिक संबंधात १९९० मध्ये काहीसा मिश्र कल दिसून येतो. सन १९९० मधील जरी काम स्थगितीची संख्या (१९३) मागील वर्षा एवढीच राहिली तरी १९८९ च्या तुलनेत यामध्ये गुंतलेल्या कामगारांच्या संख्येत २५ टक्क्यांनी वाढ होवून ती ६० हजार झाली. याशिवाय १९९० मध्ये १९८९ च्या तुलनेत आठ टक्के जास्त म्हणजे ४० लाख मनुष्य दिवस वाया गेले. तथापि, १९९० अखेर औद्योगिक संबंधात थोडीशी सुधारणा झाली. डिसेंबर, १९९० मध्ये काम स्थगितीच्या प्रकारांची संख्या सात होती व त्यात १५३९ कामगार गुंतले होते. तर डिसेंबर, १९८९ मध्ये राज्यात काम स्थगितीच्या प्रकारांची संख्या १९ होती व त्यात २,७३० कामगार गुंतले होते.

१.१६. या वर्षी राज्यातील रोजगार विषयक स्थिती मिश्र कल दर्शविते. रोजगार हमी योजनेतर्गत राज्यात एप्रिल-डिसेंबर, १९९० या कालावधीत ४.३४ कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला. तर मागील वर्षीच्या संबंधित कालावधीत ५.७८ कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला होता. याशिवाय, जवाहर रोजगार योजनेतर्गत एप्रिल-डिसेंबर, १९९० मध्ये २.५४ कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला. तर मागील वर्षीच्या संबंधित कालावधीत ३.०५ कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला होता. शासनाने रोजगाराभिमुख "रोजगार हमी योजनेशी सलग्न फलोत्पादन कार्यक्रम" सुरू केला आहे. या कार्यक्रमांतर्गत एप्रिल-डिसेंबर, १९९० या कालावधीत ०.८४ लाख हेक्टर जमिनीवर फळबागा लावण्यात आल्या व त्याचा १.४५ लाख शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला. सेवायोजन क्षेत्र सेवेच्या माहितीनुसार सार्वजनिक व संचटित खाजगी क्षेत्रातील रोजगारांत १९८९-९० अखेर दोन टक्के वाढ होवून तो ३६.३६ लाख झाला. ३० जून, १९९० ला संपलेल्या अर्धवर्षात कारखान्यातील सरासरी दैनिक रोजगारांत गतवर्षीच्या संबंधित कालावधीशी तुलना करता अल्पशी वाढ होवून तो ११.६६ लाख झाला. सेवायोजनकेंद्रात १९८९-९० मध्ये नवीन नांव नोंदणी करणाऱ्यांच्या संख्येत १.७ टक्क्यांनी वाढ होवून ती ६.०९ लाख झाली. सेवायोजन केंद्रातील चालू नोंदवहीप्रमाणे नोंदलेल्या उमेदवारांची संख्या डिसेंबर, १९९० अखेर ३०.४२ लाख होती. या तुलनेत डिसेंबर, १९८९ अखेर ही संख्या २९.३८ लाख होती.

१.१७. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांनी १९८९-९० मध्ये २९.० लाख सभासदांना ७५० कोटी रुपये कर्ज पुरवठा केला. १९८९-९० मध्ये थकबाकीचे येणे रक्कमेशी प्रमाण १९८८-८९ मधील २८.८ टक्क्यांच्या तुलनेत थोडे कमी म्हणजे २५.५ टक्के होते. १९८९-९० अखेर थकबाकीची रक्कम ४०० कोटी रुपये होती.

१.१८. राज्यातील ग्रामीण व नागरी विभागांसाठी स्वतंत्र ग्राहक किंमती निर्देशांक तयार करण्यांत येतात. त्यानुसार एप्रिल १९९० ते जानेवारी १९९१ या कालावधीतील सरासरी निर्देशांक १९८९-९० मधील संबंधित कालावधीतील निर्देशांकापेक्षा नागरी विभागाकरिता १०.२ टक्क्यांनी अधिक होता. तथापि, ग्रामीण विभाग निर्देशांकात थोडीशी कमी म्हणजे ७.३ टक्के वाढ झाली. ग्रामीण तसेच नागरी विभागाच्या ग्राहक किंमती निर्देशांकात एप्रिल १९९० ते जानेवारी, १९९१ या काळात सतत वाढ होत गेली. साधारणतः ऑक्टोबर-डिसेंबर, मध्ये दिसून येणारी हंगामी घट १९९० मध्ये दिसून आली नाही. मार्च, १९९० च्या तुलनेत जानेवारी, १९९१ च्या दोन्ही विभागाच्या निर्देशांकात अमूतपूर्व अशी १६ टक्के वाढ झाली.

1.15. As compared to previous year, the industrial relations during 1990 showed somewhat mixed trend. Though the number of work stoppages (193) remained steady during 1990, the number of workers involved was 60 thousand which was higher by 25 per cent than that for 1989. In addition, the number of mandays lost in these work stoppages at 40 lakh in 1990 was higher by about eight per cent than in 1989. However, the industrial relations slightly improved towards the end of 1990. There were seven work-stoppages involving 1,539 workers during December, 1990, as against 19 work-stoppages involving 2,730 workers during December, 1989.

1.16. The employment situation in the State showed mixed trend during the current year. Employment provided under Employment Guarantee Scheme (EGS), between April-December, 1990 was 4.34 crore mandays as against 5.78 crore mandays during the corresponding period of previous year. In addition to this, under Jawahar Rojgar Yojana, employment of 2.54 crore mandays was provided during the period April-December, 1990 as against 3.05 crore mandays of employment provided during the corresponding period of previous year. Government has launched a labour-oriented programme "Horticulture Programme linked up with EGS". Under this programme, during April-December, 1990, plantation on 0.84 lakh hectares of area benefitting 1.45 lakh farmers was done. As per Employment Market Information System, the total employment in public and organised private sector recorded an increase of two per cent and stood at 36.36 lakh at the end of 1989-90. During the half-yearly period ending 30th June, 1990 the average daily factory employment has increased to 11.66 lakh, slightly higher than that for the corresponding period of 1989. The number of new registrations in Employment Exchanges in 1989-90 was 6.09 lakh showing an increase of 1.7 per cent over previous year. The number of persons on live registers of Employment Exchanges at the end of December, 1990 was 30.42 lakh, as compared with 29.38 lakh at the end of December, 1989.

1.17. The primary agricultural credit societies advanced loans to the tune of Rs. 750 crore to 29.0 lakh members in 1989-90. The percentage of over dues to the outstanding credits declined to 25.5 per cent in 1989-90 from 28.8 per cent in 1988-89. The loans overdue at the end of 1989-90 were Rs. 400 crore.

1.18. The Consumer Price Index Number separately compiled for urban and rural areas of the State reveals that the average index for the period April-1990-January 1991 was higher than that for the corresponding period of 1989-90 by 10.2 per cent in the case of urban index. However, this rise was lower at 7.3 per cent in the case of rural index. The index number for rural areas as well as for urban areas continuously increased during April, 1990-January, 1991, without showing usual seasonal decline during October-December, 1990 and the index for January, 1991 recorded an unprecedented rise of about 16 per cent over March, 1990 in both areas.

२. लोकसंख्या

२.१. क्षेत्रफळ व लोकसंख्या ह्या दोन्ही बाबतीत महाराष्ट्राचा भारतात तिसरा क्रमांक आहे. महाराष्ट्राची लोकसंख्या १९८१ च्या जनगणनेनुसार ६.२८ कोटी होती. केंद्र शासनाच्या तज्ञ समितीच्या अंदाजानुसार सन १९९० च्या मध्यापर्यंत राज्याची लोकसंख्या ७.४५ कोटी अपेक्षिली होती. त्यानुसार लोकसंख्येतील वार्षिक वाढीचा दर १.८७ टक्के येतो. परंतु, हा वाढीचा दर १९७१-८१ मधील दशकातील २.२२ टक्के वार्षिक दरापेक्षा कमी होता. महाराष्ट्र व भारत ह्यांच्या लोकसंख्येच्या काही ठळक वैशिष्ट्यांबद्दलची आकडेवारी खालील तक्त्यात दर्शविली आहे :—

2. POPULATION

2.1. The State occupies the third largest position in India in respect of both area and population. The population of State, as per 1981 census, was 6.28 crore. According to the Expert Committee of Government of India, the estimated population of the State by the middle of 1990 was expected to be 7.45 crore. Accordingly, the growth rate of population works out to 1.87 per cent per annum. This rate of growth was, however, less than the rate of 2.22 per cent observed during the 1971-81 decade. The data on some important features of the population of Maharashtra and India are given in the table below.;

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.1

लोकसंख्याविषयक आकडेवारी (१९८१ जनगणना)
Population statistics (1981 Population census)

बाब (1)	महाराष्ट्र Maharashtra (2)	भारत India (3)	Item (1)
(१) लोकसंख्या (कोटीमध्ये)—			Population (in crore)—
पुरुष	3.24	35.44	Male.
स्त्रिया	3.04	33.08	Female.
एकूण	6.28	68.52	Total.
(२) दशकाचा वृद्धीदर (१९७१-८१) (टक्के) ..	24.54	25.00	Decadal growth rate (1971-81) (Per cent).
(३) लोकसंख्येची घनता (दर चौरस कि.मी. मागे संख्या)	204	221*	Density (No. per sq. km.).
(४) स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या).	937	933	Sex-Ratio (No. of females per thousand males).
(५) साक्षरता (टक्के)	47.18	36.23@	Literacy (Per cent).
(६) नागरी लोकसंख्या (एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी) ..	35.03	23.31	Urban Population (Percentage to total).

*जम्मू व काश्मीर वगळून/Excluding Jammu and Kashmir, @ आसाम वगळून/Excluding Assam.

२.२. महाराष्ट्र हे भारतामधील नागरीकरणाचे प्रमाण जास्त असलेले राज्य आहे. १९८१ मध्ये राज्यातील लोकसंख्येपैकी ३५ टक्के लोकसंख्या नागरी विभागात होती. भारतात हेच प्रमाण २३ टक्के होते. तसेच राज्यातील एकूण नागरी लोकसंख्येपैकी ५७ टक्के लोकसंख्या मुंबई, पुणे, नागपूर, ठाणे, सोलापूर व कोल्हापूर ह्या सहा शहरांत केंद्रीत झाली होती. राज्यातील नागरी लोकसंख्येच्या ३७.४७ टक्के व एकूण लोकसंख्येच्या १३.१३ टक्के लोकसंख्या केवळ बृहन्मुंबई शहरात होती.

2.2. The degree of urbanisation in the State has been substantially higher than that in the country. In 1981, as much as 35 per cent of the State's population was urban as against 23 per cent at the national level. Moreover, 57 per cent of the total urban population in the State was concentrated in only six cities viz. Bombay, Pune, Nagpur, Thane, Solapur and Kolhapur. Greater Bombay alone accounted for 37.47 per cent of the urban population and 13.13 per cent of the total population of the State.

२.३. राज्यात स्थलांतरित झालेल्या व्यक्तींची संख्या १९८१ च्या जनगणनेनुसार ४३ लाख होती. हे प्रमाण राज्याच्या लोकसंख्येच्या ७ टक्के होते. ५० टक्क्यांहून अधिक स्थलांतरित (१९८१ च्या जनगणनेनुसार २३ लाख) बृहन्मुंबईत आले होते. त्यापैकी ९ लाख १९७१ ते १९८१ या दशकात आले. १९८१ मध्ये बृहन्मुंबईच्या एकूण लोकसंख्येपैकी २८ टक्के लोकसंख्या स्थलांतरित व्यक्तींची होती. १९६१ ते १९७१ ह्या दशकात दहा लाख स्थलांतरित राज्यात आले होते. तर १९७१ ते १९८१ ह्या दशकात ही संख्या १९ लाख झाली. यावरून स्थलांतरितांच्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे दिसते.

2.3. According to 1981 census, there were 43 lakh immigrants in the State accounting for 7 per cent of its population. More than 50 per cent of the total immigrants (23 lakhs as per 1981 census) had immigrated to Bombay only. Of these 9 lakhs had immigrated in 1971-81 decade. Immigrants accounted for 28 per cent of the population of Greater Bombay in 1981. The rate of immigration is observed to have been increasing in the State. As against 10 lakh immigrants in 1961-71, the number of immigrants during 1971-81 decade increased to 19 lakhs in the State.

२.४. १९८१ मध्ये राज्यातील अनुसूचित जातींची लोकसंख्या ७.१ टक्के व अनुसूचित जमातींची ९.२ टक्के होती. अनुसूचित जातीची सुमारे ६९ टक्के व अनुसूचित जमातींची ९० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहात होती.

२.५. राज्यात १९८१ मध्ये काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ४३ टक्के होते. काम न करणाऱ्या लोकसंख्येपैकी ५८ टक्के स्त्रिया होत्या. ग्रामीण भागात काम न करणाऱ्या व्यक्तींचे त्या भागातील एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ५२ टक्के होते. तर नागरी भागात हे प्रमाण ६८ टक्के होते. एकूण काम न करणाऱ्यांपैकी ४० टक्के लोक अवलंबित व बालके होती, ३२ टक्के लोक पूर्णवेळ विद्यार्थी होते व २५ टक्के घरकाम करणारे होते.

२.६. १९८१ च्या जनगणनेवर आधारित राज्यातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसंबंधी काही महत्वाच्या बाबींवरील माहिती खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

2.4. The percentage of scheduled castes population to the total was 7.1 and that of scheduled tribes population was 9.2 in 1981. About 69 per cent of scheduled castes population and 90 per cent of scheduled tribes population was in the rural areas.

2.5. In 1981, the working population in the State was 43 per cent. Out of the non-working population, 58 per cent were females. The percentage of rural non-workers to rural population was 52 and that of urban non-workers to urban population was 68. Of the non-workers in the State, 40 per cent were dependents and infants, 32 per cent were full time students and 25 per cent were engaged in household duties.

2.6. The data on some important features of the Scheduled Castes (SC) and the Scheduled Tribes (ST) population of Maharashtra, based on 1981 Population Census is given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2.2

अनुसूचित जाती व जमाती यांची लोकसंख्या विषयक आकडेवारी (१९८१ जनगणना)
Population Statistics relating to SC and ST (1981 Population Census)

बाब (1)	अनुसूचित जाती Scheduled Castes (2)	अनुसूचित जमाती Scheduled Tribes (3)	Item (1)
(१) साक्षरता (टक्के)			(1) Literacy (Per cent)
(अ) पुरुष	48.85	32.38	(a) Male
(ब) स्त्री	21.53	11.94	(b) Female
(क) एकूण	35.55	22.29	(c) Total
(२) स्त्री-पुरुष प्रमाण— (दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या)	948	974	(2) Sex-ratio (No. of females per thousand males).
(३) नागरी लोकसंख्येची टक्केवारी	31.56	10.43	(3) Percentage of population in urban areas.

२.७. वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती या दोन्हीबाबत पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण स्त्रियांच्या साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा बरेच जास्त आहे. तथापि, अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण इतर वर्गापेक्षा कमी आहे. विशेष करून अनुसूचित जमातीमधील साक्षरतेचे प्रमाण अनुसूचित जातीच्या साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा कमी आहे. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीतील साक्षरामध्ये मॅट्रिक व त्यापेक्षा जास्त शिकलेल्या लोकांची टक्केवारी अनुक्रमे १३ व ८ होती.

२.८. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीमध्ये काम करणाऱ्या व्यक्तींचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण अनुक्रमे ४४ व ५३ टक्के असे होते. अनुसूचित जमातीकरिता हे प्रमाण इतर वर्गापेक्षा जास्त होते.

2.7. The above table brings out that in respect of the SC as well as the ST population, the literacy rates amongst males were distinctly higher than those amongst females. However, these rates were lower than those for the population other than the SC and the ST together. Literacy rates amongst the ST population, in particular, were lower than those amongst the SC population. Amongst the literates, the percentage of matriculates and above in respect of the SC and the ST population was respectively 13 and 8.

2.8. The work-force rate, as measured by the percentage of workers to the total population, in respect of the SC and the ST was respectively 44 and 53. This work-force rate in the ST was higher than that in the population other than the SC and the ST together.

३. राज्य उत्पन्न

३.१. सन् १९८९-९० मध्ये चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न हे आधीच्या वर्षापेक्षा १७ टक्क्यांनी वाढले. स्थिर किमती (१९८०-८१) नुसार ही वाढ १० टक्के होती. १९८९-९० या वर्षामध्ये झालेली ही भरीव वाढ मुख्यतः कृषि क्षेत्रातील विक्रमी उत्पादन व इतर क्षेत्रातील उत्पादनात झालेली चांगली वाढ यामुळे आहे.

चालू आणि स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार राज्य उत्पन्न

३.२. सन् १९८९-९० करिता चालू किमतीनुसार राज्यांतर्गत निव्वळ उत्पन्नाचा प्राथमिक अंदाज (राज्य उत्पन्न) ४५,६१३ कोटी रुपये आहे. १९८८-८९ मध्ये ते ३८,९९० कोटी रुपये होते. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेतील १९८७-८८ या वर्षातील सुधारणे नंतर, चांगला पाऊस व संघटित कारखानदारी क्षेत्रातील उत्पादनात झालेली भरीव वाढ यामुळे राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत १९८८-८९ मध्ये अधिक सुधारणा दिसून आली. १९८८-८९ या वर्षातील राज्य उत्पन्नात झालेल्या भरीव वाढीतून ती प्रतिबिंबित झालेली दिसून येते. १९८९-९० या वर्षामध्ये सुद्धा अनुकूल पावसामुळे कृषि क्षेत्रात विक्रमी उत्पादन झाले. परिणामतः राज्याच्या अर्थव्यवस्थेत उल्लेखनीय सुधारणा झाली. १९८९-९० या वर्षी राज्य उत्पन्नामध्ये झालेल्या एकूण ६,६२३ कोटी रुपयांच्या वाढीमध्ये प्राथमिक क्षेत्राचा (ज्यामध्ये कृषि उपक्षेत्राचा प्रमुख वाटा आहे) वाटा १,४१४ कोटी रुपये म्हणजे २१.३ टक्के होता. द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा या वाढीतील वाटा अनुक्रमे २,७२९ कोटी रुपये (४१.२ टक्के) व २,४८० कोटी रुपये (३७.५ टक्के) होता.

३.३. राज्य उत्पन्नाच्या क्षेत्रवार विभागणीवरून असे दिसून येते की, १९८९-९० या वर्षाच्या राज्य उत्पन्नात प्राथमिक (ज्यामध्ये मुख्यतः कृषि उपक्षेत्राचा अंतर्भाव होतो), द्वितीय व तृतीय क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे २३.३, ३५.२ व ४१.५ टक्के इतका होता. १९८०-८१ या वर्षात संबंधित क्षेत्रांचा वाटा अनुक्रमे २८.१, ३५.० आणि ३६.९ टक्के इतका होता. यावरून असे दिसून येते की, दशकामध्ये प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा कमी झाला आहे, द्वितीय क्षेत्राचा स्थिर राहिला आहे तर तृतीय क्षेत्राच्या वाट्यात वाढ झाली आहे.

३.४. स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार १९८९-९० मध्ये राज्य उत्पन्नाचा अंदाज २४,२०४ कोटी रुपये आहे व तो १९८८-८९ मधील २२,००५ कोटी रुपये अंदाजित उत्पन्नापेक्षा १० टक्क्यांनी अधिक आहे. १९८८-८९ या वर्षापेक्षा १९८९-९० मध्ये झालेली राज्य उत्पन्नातील ही १० टक्के वाढ, प्राथमिक क्षेत्रातील १६.८ टक्के वाढ, द्वितीय क्षेत्रातील ८.३ टक्के वाढ व तृतीय क्षेत्रातील ७.९ टक्के वाढ यांचा एकत्रित परिणाम आहे.

३.५. चांगले कृषि उत्पन्न झालेल्या अलिकडील म्हणजे १९८३-८४ या वर्षात स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार अंदाजित राज्य उत्पन्न १७,१०६ कोटी रुपये होते. १९८३-८४ या वर्षानंतर म्हणजे १९८४-८५, १९८५-८६, १९८६-८७, १९८७-८८, १९८८-८९ व १९८९-९० मध्ये राज्य उत्पन्नाची वाढ त्यांच्या आधीच्या वर्षांच्या तुलनेत अनुक्रमे २.२ टक्के, ७.३ टक्के, (-) ०.६ टक्के, ८.२ टक्के, ९.२ टक्के व १०.० टक्के होती.

दरडोई उत्पन्न

३.६. १९८९-९० या वर्षामध्ये चालू किमतीनुसार दरडोई राज्य उत्पन्न ६,१८४ रुपये अंदाजिले आहे. १९८८-८९ मध्ये ते ५,३६३ रुपये होते. म्हणजे एक वर्षात ते १५.३ टक्क्यांनी वाढल्याचे दिसते. स्थिर

3. STATE INCOME

3.1. The growth of State Income in 1989-90 over the previous year was 17 per cent at current prices. It was 10 per cent at constant (1980-81) prices. This impressive growth is mainly due to the record production in the agricultural sector and also good performance in other sectors of the economy during 1989-90.

State Income at current and constant (1980-81) prices

3.2. The preliminary estimate of Net State Domestic Product (i.e. State Income) at current prices is Rs.45,613 crore for 1989-90 as against Rs. 38,990 crore for 1988-89. With good rainfall and impressive performance in the organised manufacturing sector in 1988-89, the State's economy showed improvement as reflected in the sizeable growth of State Income in 1988-89 after the recovery made in 1987-88. With record production in the agriculture sector following a favourable monsoon, the state's economy further improved remarkably in the year 1989-90. In the total increase of Rs. 6,623 crore of State Income in 1989-90 over 1988-89, the contribution of the primary sector (in which agriculture accounts for the largest share) was to the extent of Rs. 1,414 crore i.e. about 21.3 per cent. The secondary and tertiary sectors contributed Rs. 2,729 crore (41.2 per cent) and Rs. 2,480 crore (37.5 per cent) respectively in this increase.

3.3. The structural composition of the State Income in 1989-90 indicates that the percentage shares of the primary, (which essentially consists of agricultural sub-sector), secondary and tertiary sectors were 23.3, 35.2 and 41.5 respectively. In 1980-81, the corresponding shares were respectively 28.1, 35.0 and 36.9. Thus, the share of primary sector has declined over the decade, that of secondary sector has remained steady while that of tertiary sector has gone up.

3.4. At constant (1980-81) prices, the State Income in 1989-90 is estimated at Rs. 24,204 crore, showing an increase of 10 per cent over Rs. 22,005 crore in 1988-89. The overall increase in 1989-90 over 1988-89 viz. 10 per cent is the effect of an increase of 16.8 per cent in the primary sector, 8.3 per cent increase in the secondary and 7.9 per cent increase in the tertiary sector.

3.5. The estimated State Income at constant (1980-81) prices in 1983-84 which was a recent normal agricultural year, was Rs. 17,106 crore. The growth rates of State Income after the year 1983-84 i.e. in 1984-85, 1985-86, 1986-87, 1987-88, 1988-89 and 1989-90 over their previous years were 2.2 per cent, 7.3 per cent, (-) 0.6 per cent, 8.2 per cent, 9.2 per cent and 10.0 per cent respectively.

Per capita income

3.6. The per capita State Income at current prices is estimated at Rs. 6,184 for the year 1989-90 as against Rs. 5,363 in 1988-89, showing an increase of 15.3

(१९८०-८१) किमतीनुसार १९८८-८९ मध्ये दरडोई राज्य उत्पन्न ३,०२६ रुपये होते ते १९८९-९० मध्ये ३,२८१ रुपये म्हणजे ८.४ टक्क्यांनी वाढले.

वाढीचा कल

३.७. १९८०-८१ ते १९८९-९० या नऊ वर्षांच्या कालावधीत स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्नाचा वाढीचा दर प्रतिवर्षी ५.१ टक्के होता. तर याच कालावधीत दरडोई राज्य उत्पन्नाचा वाढीचा दर प्रतिवर्षी ३.१ टक्के होता.

३.८. स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा कल, अर्थ व्यवस्थेच्या तिन्ही क्षेत्रात एकसारखा नाही. जरी प्राथमिक क्षेत्रातील उत्पन्न १९८०-८१ मध्ये ४,२५३ कोटी रुपयांवरून १९८९-९० मधील ५,६३३ कोटी रुपयांपर्यंत वाढले असले तरी दरम्यानच्या काळात त्यामध्ये चढ उतार झाले होते. १९८४-८५ मध्ये ते ४,५६९ कोटी रुपये इतके वाढून १९८६-८७ मध्ये ३,५८२ कोटी रुपयांपर्यंत कमी झाले आणि त्यानंतर त्यात सतत वाढ होऊन १९८९-९० मध्ये ५,६३३ कोटी रुपये इतक्या उच्च पातळीवर पोहचले आहे. १९८०-८१ ते १९८९-९० या नऊ वर्षांच्या काळातील प्राथमिक क्षेत्राच्या वृद्धीदराने, १९८६-८७ आणि त्यापूर्वीच्या अवर्षणग्रस्त परिस्थितीमुळे प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. या काळात वार्षिक वृद्धीदर १.७ टक्के होता. तथापि १९७०-७१ ते १९८९-९० या दीर्घकाळात प्राथमिक क्षेत्रातील वाढीचा प्रतिवर्षी दर जवळजवळ २.३ टक्के होता. द्वितीय क्षेत्रात १९८०-८१ ते १९८९-९० या नऊ वर्षांच्या काळात वार्षिक वृद्धीदर ५.६ टक्के होता. १९८१-८२, १९८४-८५ व १९८७-८८ ही तीन वर्षे बगळता, द्वितीय क्षेत्रामध्ये निश्चित वाढ दिसून येते. तृतीय क्षेत्रात या कालावधीत सातत्याने वाढ दिसून आली आहे व या क्षेत्राचा वार्षिक वाढीचा दर ६.७ टक्के होता. १९७०-७१ ते १९८९-९० या दीर्घकाळात द्वितीय व तृतीय क्षेत्रातील वाढीचा प्रतिवर्षी दर अनुक्रमे ४.५ टक्के व ५.५ टक्के होता.

राष्ट्रीय उत्पन्नाशी तुलना

३.९. चालू किमतीनुसार १९८९-९० मध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न ३,४६,९९४ कोटी रुपये अंदाजिले होते. या वर्षात राज्य उत्पन्न ४५,६१३ कोटी रुपये होते. याच वर्षात चालू किमतीनुसार दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न ४,२५२ रुपये होते. तर दरडोई राज्य उत्पन्न ६,१८४ रुपये होते. दरडोई राज्य उत्पन्न जास्त असण्याचे कारण म्हणजे राज्यातील नोंदणीकृत कारखानदारीचे आणि तृतीय क्षेत्रातील कार्ये यांचे प्रामुख्य हे होय. यातील बऱ्हाशी भाग मुंबई, ठाणे, पुणे या पट्ट्यातच एकवटलेला आहे. एकूण दरडोई उत्पन्नात नोंदणीकृत कारखानदारीचा व तृतीय क्षेत्रातील कार्यांच्या दरडोई उत्पन्नाने टाकलेली भर अभ्यासली असता हे दिसून येईल की राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या बाबतीत ते २,१७९ रुपये होते आणि राज्य उत्पन्नाच्या बाबतीत ते ३,७७९ रुपये होते.

३.१०. १९८८-८९ च्या तुलनेत १९८९-९० मध्ये स्थिर किमती (१९८०-८१) नुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात ५.२ टक्के वाढ दिसून आली, तर राज्य उत्पन्नात याच कालावधीत १०.० टक्के वाढ झाली. १९९०-९१ मध्ये देशान्तर्गत स्थूल उत्पादनात ४.५ टक्क्यांनी वाढ अपेक्षिलेली आहे व राष्ट्रीय उत्पन्नात अपेक्षिलेली वाढ याहून फारशी वेगळी असणार नाही. १९९०-९१ करिता राज्य उत्पन्नाचा अंदाज इतक्यातच करणे रास्त होणार नाही. तथापि, कृषि व कारखानदारी क्षेत्रातील वृद्धीबाबत उपलब्ध निर्देश आणि इतर क्षेत्रातील अलिकडील

per cent. At constant (1980-81) prices, the *per capita* State Income increased by 8.4 per cent from Rs. 3,026 in 1988-89 to Rs. 3,281 in 1989-90.

Growth trend

3.7. The growth rate of State Income at constant prices in the nine year period 1980-81 to 1989-90 was 5.1 per cent per annum. In this period, the growth rate of *per capita* State Income per annum was 3.1 per cent.

3.8. The trend in the growth of State Income at constant (1980-81) prices is not uniform for all the three sectors. Though the income from primary sector increased from Rs. 4,253 crore in 1980-81 to Rs. 5,633 crore in 1989-90, it showed fluctuations in the intervening period, attaining a maximum level of Rs. 4,569 crore in 1984-85, showing a decline upto Rs. 3,582 crore in 1986-87 and a steady uptrend thereafter and reaching a high level of Rs. 5,633 crore in 1989-90. The growth rate in the primary sector in the nine year period 1980-81 to 1989-90, was adversely affected mainly due to the drought in 1986-87 and prior to that. In this period, the growth rate was 1.7 per cent per annum. However, in the long term covering the period 1970-71 to 1989-90, the primary sector has registered a growth rate of about 2.3 per cent per annum. As regards the secondary sector, the growth rate in the nine year period from 1980-81 to 1989-90 was 5.6 per cent per annum. Except for the years 1981-82, 1984-85 and 1987-88 the secondary sector showed positive high growths. In the tertiary sector, there has been a steady growth over the years and the growth rate in this sector was 6.7 per cent per annum. In the period 1970-71 to 1989-90 the long term growth rate of secondary and tertiary sectors were 4.5 per cent and 5.5 per cent per annum respectively.

Comparison with National Income

3.9. At current prices, the National Income was estimated at Rs. 3,46,994 crore in 1989-90. In this year, the State Income was Rs. 45,613 crore. The corresponding *per capita* National Income at current prices was Rs. 4,252 as against *per capita* State Income of Rs. 6,184. The higher *per capita* State Income is largely the result of the prominence of organised manufacturing and tertiary activities in the State, a large part of which is concentrated in the Bombay-Thane-Pune belt. This can be seen, if one examines the *per capita* contribution of organised manufacturing and tertiary activities in the total *per capita* income. It was Rs. 2,179 in the case of National Income and Rs. 3,779 in the case of State Income.

3.10. While the National Income at constant (1980-81) prices showed an increase of 5.2 per cent in 1989-90 over 1988-89, the State Income registered a rise of about 10.0 per cent. The growth in Gross Domestic Product in 1990-91 is placed at 4.5 per cent which is not expected to be much different from the growth of National Income. It is too early to estimate the State Income for 1990-91. However,

वाढीचा कल यावर आधारित तात्पुरते पुर्वानुमान करता येईल व त्यानुसार १९९०-९१ मध्ये स्थिर किमतीनुसार राज्य उत्पन्न चार टक्क्यांनी वाढण्याची शक्यता आहे. सातव्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात (१९८५-९०) राज्य उत्पन्नाच्या वार्षिक वृद्धी दराचे लक्ष्य ५.२ टक्के असून या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात हा वृद्धी दर ६.४ टक्के झाला होता. राष्ट्रीय उत्पन्नाबाबत या काळात सदर वृद्धी दर ५.६ टक्के होता.

३.११. १९८०-८१ च्या स्थिर किमतीनुसार मागील दहा वर्षांचे राज्य उत्पन्न व दरडोई राज्य उत्पन्न, तसेच राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्नविषयक आकडेवारी खालील तक्त्यात दर्शविण्यात आली आहे. तसेच १९८०-८१=१०० नुसार तयार करण्यात आलेले निर्देशांक सुद्धा सदर तक्त्यात कसात दर्शविण्यात आले आहेत. १९८०-८१ ते १९८९-९० या नऊ वर्षांच्या कालावधीत राज्य उत्पन्नात ६० टक्के वाढ झाली तर राष्ट्रीय उत्पन्नात ५८ टक्के वाढ झाली.

as per tentative forecast, based on the available indications of the performances of agriculture and manufacturing sectors and recent growth trends in other sectors, the State Income at constant prices might go up by four per cent in 1990-91. The average annual growth rate in State Income in the Seventh Five Year Plan period (1985-90) was 6.4 per cent as against the target of 5.2 per cent. The corresponding growth rate for National Income was 5.6 per cent.

3.11. The estimates (at constant 1980-81 prices) of State Income and *per capita* State Income and that of National Income and *per capita* National Income for last ten years are given in the following table. The indices with 1980-81 = 100 are also given in this within the brackets. It can be seen that in the nine year period 1980-81 to 1989-90 the State Income increased by 60 per cent while National Income increased by 58 per cent.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3.1

स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांचे कल
Trends in State Income and National Income at constant (1980-81) prices

वर्ष Year (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		भारत/India	
	राज्य उत्पन्न State Income (कोटी रुपये/Rs. in crore) (2)	दरडोई उत्पन्न Per capita Income (रुपये/Rs.) (3)	राष्ट्रीय उत्पन्न National Income (कोटी रुपये/Rs. in crore) (4)	दरडोई उत्पन्न Per capita Income (रुपये/Rs.) (5)
1980-81 ..	15,113 (100.0)	2,427.3 (100.0)	1,10,685 (100.0)	1,630.1 (100.0)
1981-82 ..	15,476 (102.4)	2,434.1 (100.3)	1,17,140 (105.8)	1,687.9 (103.5)
1982-83 ..	16,069 (106.3)	2,473.2 (101.9)	1,19,704 (108.1)	1,688.3 (103.6)
1983-84 ..	17,106 (113.2)	2,575.7 (106.1)	1,29,392 (116.9)	1,787.2 (109.6)
1984-85*	17,475 (115.6)	2,576.3 (106.1)	1,33,844 (120.9)	1,811.2 (111.1)
1985-86*	18,747 (124.0)	2,709.8 (111.6)	1,39,059 (125.6)	1,841.8 (113.0)
1986-87*	18,627 (123.3)	2,644.2 (108.9)	1,43,682 (129.8)	1,866.0 (114.5)
1987-88*	20,146 (133.3)	2,813.1 (115.9)	1,49,408 (135.0)	1,903.3 (116.8)
1988-89*	22,005 (145.6)	3,026.5 (124.7)	1,66,200 (150.2)	2,077.5 (127.4)
1989-90 ..	24,204@ (160.2)	3,281.3@ (135.2)	1,74,798† (157.9)	2,142.1 † (131.4)

*अस्थायी/Provisional

@प्राथमिक/Preliminary

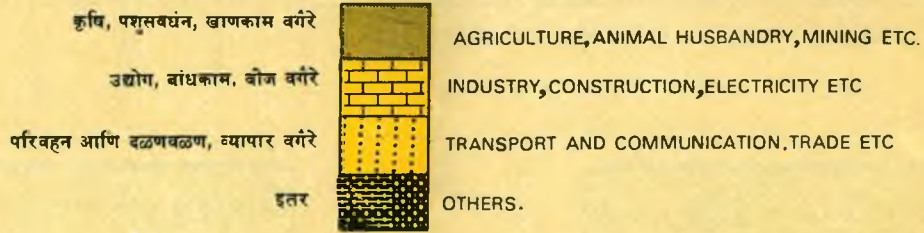
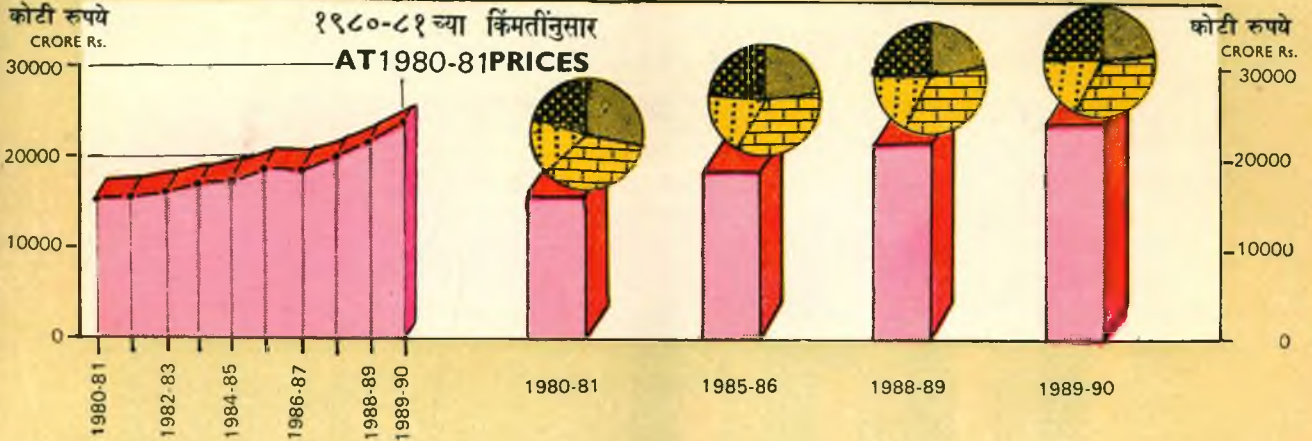
†शीघ्र अंदाज/Quick estimates

३.१२. राज्य उत्पन्न व राष्ट्रीय उत्पन्न यांचा चालू व स्थिर (१९८०-८१) किमतीनुसार क्षेत्रवार तपशील या प्रकाशनातील भाग-२ तक्ता क्रमांक ६ ते ९ मध्ये दर्शविला आहे.

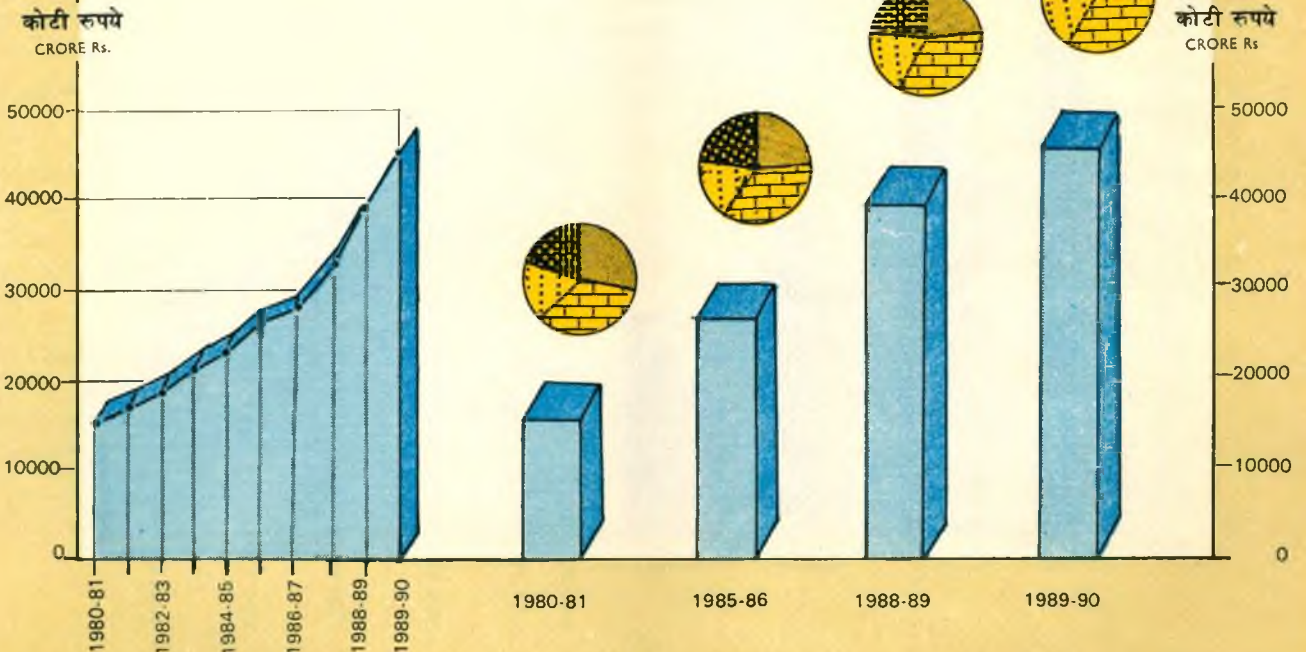
3.12. The tables giving sectorwise details of State Income and National Income both at current and at constant (1980-81) prices are presented in tables 6 to 9 of Part-II of this publication.

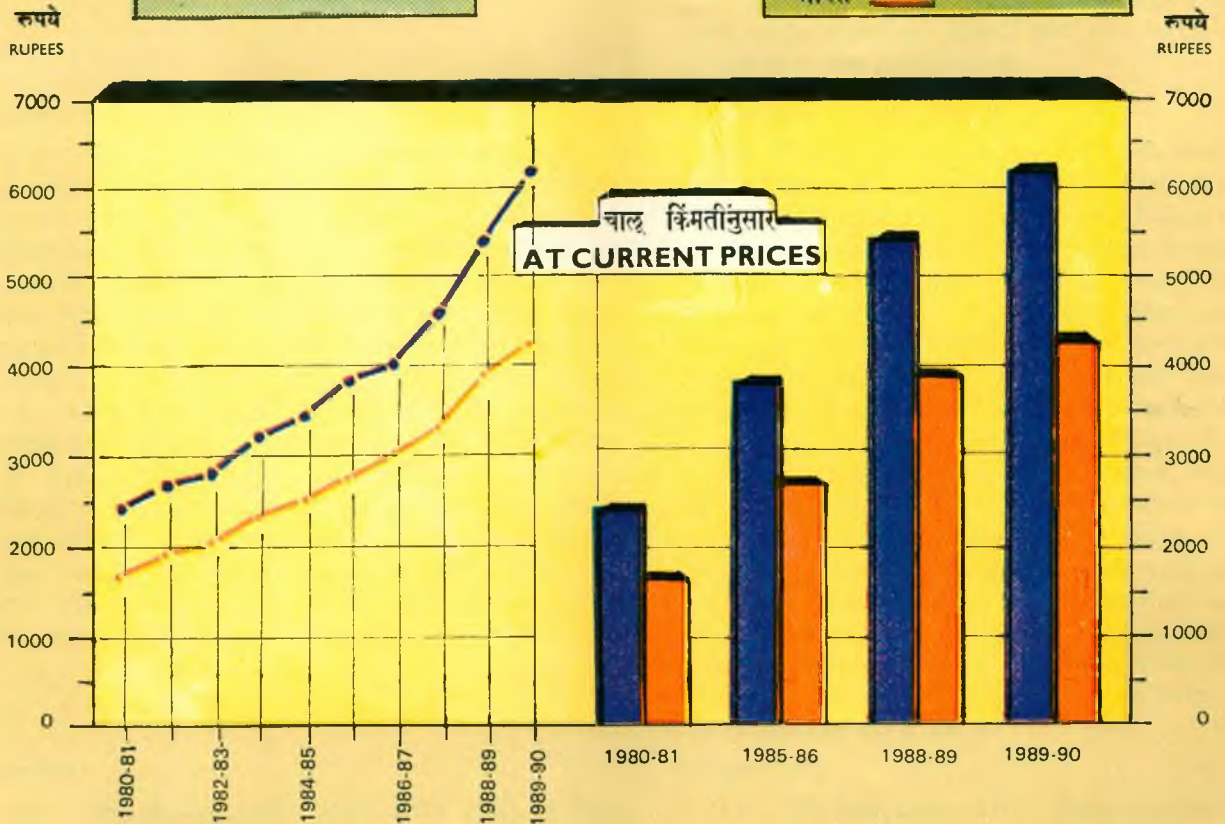
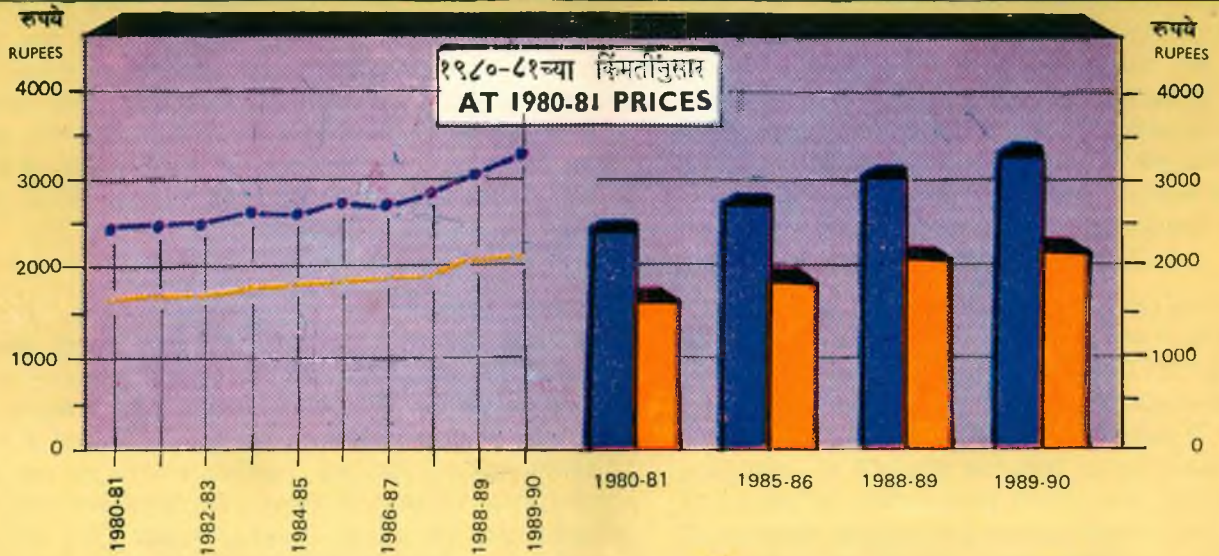
राज्य उत्पन्न STATE INCOME

चालू किंमतीनुसार AT CURRENT PRICES

दरडोई उत्पन्न PER CAPITA INCOME

भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्र

४.१. देशाच्या तुलनेत महाराष्ट्राची शेतीच्या बाबतीत परिस्थिती फारशी अनुकूल नाही. जमीन, भौगोलिकता आणि हवामान अनुकूल नसल्यामुळे राज्यात बहुतांशी कमी मूल्य देणारी व कनिष्ठ प्रतीची पिके घेतली जातात व बहुतांश प्रमुख पिकांची उत्पादकताही तुलनेने कमी आहे. राज्याच्या जवळजवळ एक तृतीयांश भाग पर्जन्यछायेत येतो त्यामुळे या भागात पाऊस अपुरा व अनिश्चितही असतो. राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्राचे प्रमाणसुद्धा राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा बरेच कमी आहे. एकूण पिकांखालील क्षेत्रापैकी सिंचनाखालील क्षेत्र राज्यात फक्त १२ टक्के आहे. हीच टक्केवारी संपूर्ण देशात ३१.४ टक्के इतकी आहे. त्यामुळे राज्यातील शेती प्रामुख्याने पावसावरच अवलंबून आहे.

४.२. प्रार्थामक अंदाजानुसार १९९०-९१ मधील एकूण अन्नधान्याचे उत्पादन सुमारे ११९ लाख टन होईल अशी अपेक्षा आहे. १९८९-९० मध्ये ते १३२ लाख टन होते. १९९०-९१ मधील ही घट प्रामुख्याने खरीप हंगामात झालेली आहे. चालूवर्षी खरीप अन्नधान्याचे उत्पादन ८५ लाख टन इतके अपेक्षित आहे. ते मागील वर्षी ९७ लाख टन होते. चालूवर्षीसुद्धा तेलबियांचे उत्पादन गेल्यावर्षी गाठलेल्या उच्च पातळीइतकेच म्हणजे १८ लाख टन अपेक्षित आहे. कापसाचे (रुई) उत्पादन १९९०-९१ मध्ये ३.१७ लाख टन इतके होईल अशी अपेक्षा आहे, ते मागील वर्षी गाठलेल्या ३.७६ लाख टन ह्या उच्च पातळीपेक्षा १५.७ टक्क्यांनी कमी होण्याची अपेक्षा आहे. १९९०-९१ मधील कृषि हंगाम, खरीप व रब्बी पिकांखालील क्षेत्र व उत्पादन याबद्दल माहिती खाली दिली आहे.

कृषि हंगाम १९९०-९१

४.३. राज्यात चालू वर्षी नैऋत्य मान्सून लवकर आला. मे १९९० च्या तिसऱ्या आठवड्यात राज्यातील अधिकांश भागामध्ये मान्सूनपूर्व पाऊस झाला. जूनमध्ये राज्यातील बहुतांश भागांमध्ये सरासरीपेक्षा अधिक पाऊस झाला. त्यानंतर जुलैच्या पहिल्या तीन आठवड्यात राज्यातील सर्व विभागात तो सरासरीपेक्षा कमी होता. तथापि जुलैच्या अखेरच्या आठवड्यापासून सुरू झालेला चांगला पाऊस खरीप पिके तारण्यास उपयुक्त ठरला. कोकण व नागपूर विभागात ऑगस्टच्या शेवटच्या व सप्टेंबरच्या पहिल्या आठवड्यात सातत्याने जोरदार पाऊस पडला. तथापि सप्टेंबरच्या पुढील दोन आठवड्यात पावसाची तीव्रता कमी झाल्यामुळे खरीपांची उभी पिके सुधारण्यास मदत झाली. कोकण, नाशिक व लातूर या कृषिविभागामध्ये काही भागांत सप्टेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यात पुन्हा मुसळधार पावसाची नोंद झाली. राज्यात ऑक्टोबरमध्ये सुद्धा मधून मधून पाऊस पडत होता. मराठवाडा व विदर्भ विभागात ऑक्टोबरच्या शेवटच्या आठवड्यात तो मध्यम ते जोरदार होता. व त्याचा प्रतिकूल परिणाम खरीप ज्वारीच्या प्रतीवर तसेच कापूस व तूर यांच्या उत्पादनावर झाला.

खरीप पिके

४.४. गेल्या वर्षीच्या तुलनेत यावर्षी खरीप ज्वारी या पिकांखालील क्षेत्रामध्ये दोन टक्के घट झाली, परंतु भात व वाजरी पिकांखालील क्षेत्रामध्ये अनुक्रमे तीन व एक टक्के वाढ झाली. कडधान्य गटातील तूर या पिकांखालील क्षेत्रात सहा टक्क्याने वाढ झाली. परिणामतः एकूण खरीप अन्नधान्य पिकांखालील क्षेत्रात जवळपास एक टक्का घट झाली. परंतु याच काळात उत्पादन मात्र १२ टक्के घटले.

Position of Maharashtra in India

4.1. Maharashtra is agriculturally in a disadvantageous position as compared to India. The soil, topography and climate being not very favourable, have led to a crop pattern of predominantly low valued crops with relatively low yields for most of the important crops in the State. Nearly, a third of the State falls in the rain shadow area where the rains are not only scanty but erratic. Even in regard to irrigation facility the State is far below the national average, the percentage of irrigated area to cropped area being only 12 per cent compared to 31.4 per cent for the country as a whole. The agriculture in the State is thus largely dependent on rainfall.

4.2. As per the preliminary forecast, the total foodgrains production in the State is expected to be of the order of 119 lakh tonnes in 1990-91 as against 132 lakh tonnes in 1989-90. This decrease in 1990-91 is mostly due to the decrease in production in *Kharif* season. Foodgrains production in *Kharif* is expected to be 85 lakh tonnes as against 97 lakh tonnes during the previous year. The oilseeds production during the current year is again expected to be 18 lakh tonnes which is equal to the record level reached in the State in the previous year. Cotton (Lint) production, however, is expected to be 3.17 lakh tonnes which is less by 15.7 per cent than the record level of 3.76 lakh tonnes reached in 1989-90. The details about the agriculture season 1990-91 and area under principal *Kharif* and *rabi* crops and their production are given below.

Agricultural Season 1990-91

4.3. During the current year, the south-west monsoon arrived early with most parts of the State experiencing premonsoon showers in the third week of May, 1990 itself. Most parts of the State had more than normal rainfall in June. Thereafter, in the first three weeks of July, it was less than normal in most parts of the State. Good rains from the last week of July helped in saving the *Kharif* crops. During last week of August and first week of September, Konkan and Nagpur divisions had heavy and continuous rains. However, the intensity of rains was less in the next two weeks of September which helped to improve standing *Kharif* crops. Heavy to very heavy rains were recorded in parts of Konkan, Nasik and Latur agricultural divisions in the last week of September. Intermittent rains continued in the State in October, In Marathwada and Vidarbha regions medium to heavy rains were received in the last week of October and adversely affected quality of *Kharif* jowar and yield of cotton and tur crops.

Kharif Crop

4.4. The area under *Kharif* jowar decreased by 2 per cent as compared to that in the last year. However, area under rice and bajri increased by 3 per cent and one per cent respectively. In the pulses group, area under tur increased by 6 per cent. Overall, there was a decrease of about one per cent in the area under *Kharif* foodgrains

खरीप ज्वारीचे उत्पादन विशेषत्वेकरून १५ टक्क्यांनी घटल्याचे दिसते आणि ते १९८९-९० मधील ४५ लाख टन उत्पादनाच्या पातळीवरून १९९०-९१ मध्ये ३८ लाख टनापर्यंत खाली आले. भात उत्पादनातसुद्धा ६ टक्के घट होऊन १९८९-९० मधील २२.७१ लाख टनावरून ते १९९०-९१ मध्ये २१.३९ लाख टनापर्यंत घटले. तूर उत्पादनात ३६ टक्क्याने घट होऊन १९८९-९० मधील ७.१२ लाख टनावरून १९९०-९१ मध्ये ते ४.५४ लाख टनापर्यंत घटले. १९९०-९१ मध्ये कपाशी व ऊस या महत्त्वाच्या पिकांखालील क्षेत्रात अनुक्रमे ३.६ व १४.१ टक्के वाढ झाली. परंतु कपाशीच्या उत्पादनात १५.७ टक्क्याने घट झाली. मात्र ऊस उत्पादनात १५.६ टक्क्यांनी वाढ होवून ते ३९३ लाख टन होण्याची अपेक्षा आहे. खरीप भुईमुगाच्या क्षेत्राच्या बाबतीत १.६ टक्के घट झाली. उत्पादनात मात्र ५.३ टक्क्याने घट झाली. इतर खरीप तेलबियांच्या क्षेत्रात व उत्पादनात अनुक्रमे १० टक्के व १९ टक्के वाढ झाली.

in 1990-91. The production in this period, however, recorded a fall of 12 per cent. Production of *Kharif* jowar in particular showed a fall of 15 per cent with its level coming down to 38 lakh tonnes in 1990-91 from 45 lakh tonnes in 1989-90. The production of rice, also, decreased by about 6 per cent to 21.39 lakh tonnes in 1990-91 from 22.71 lakh tonnes in 1989-90. Production of tur registered a decrease of 36 per cent to 4.54 lakh tonnes in 1990-91 from 7.12 lakh tonnes in 1989-90. In regard to other important crops like cotton and sugar cane, area of both increased by 3.6 per cent and 14.1 per cent respectively during 1990-91. On the production side, however, cotton production decreased by 15.7 per cent while sugar cane production increased by 15.6 per cent and is expected to be 393 lakh tonnes. In the case of *kharif* groundnut, the area decreased by 1.6 per cent, while the production decreased by 5.3 per cent. As regards other *kharif* oilseeds, both area and production increased by 10 per cent and 19 per cent respectively.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.1

महाराष्ट्रातील प्रमुख खरीप पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

Area and production of principal *kharif* crops in Maharashtra State

(क्षेत्र '००० हेक्टरात)/(Area in '000 hectares)

(उत्पादन '००० टनात)/(Production in '000 tonnes)

पिक (1)	क्षेत्र/ Area			उत्पादन/Production			Crop (1)
	1989-90 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1990-91 (अस्थायी) (Tentative)	१९८९-९० च्या मानाने १९९०-९१ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1990-91 over 1989-90	1989-90 (अंतिम अंदाज) (Final forecast)	1990-91 (अस्थायी) (Tentative)	१९८९-९० च्या मानाने १९९०-९१ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1990-91 over 1989-90	
तांदूळ ..	1,495	1,540	(+)3.0	2,271	2,139	(-)5.8	Rice
बाजरी ..	1,913	1,927	(+)0.7	1,204	1,135	(-)5.7	Bajri
खरीप ज्वारी ..	2,812	2,751	(-)2.2	4,454	3,795	(-)14.8	<i>Kharif</i> jowar
इतर खरीप तृणधान्ये ..	423	397	(-)6.1	417	423	(+)1.4	Other <i>Kharif</i> cereals
एकूण खरीप तृणधान्ये ..	6,643	6,615	(-)0.4	8,346	7,492	(-)10.2	Total <i>Kharif</i> cereals
तूर ..	952	1,007	(+)5.8	712	454	(-)36.2	Tur
इतर खरीप कडधान्ये ..	1,568	1,456	(-)7.1	627	556	(-)11.3	Other <i>Kharif</i> pulses
एकूण खरीप कडधान्ये ..	2,520	2,463	(-)2.3	1,339	1,010	(-)24.6	Total <i>Kharif</i> pulses
एकूण खरीप अन्नधान्ये ..	9,163	9,078	(-)0.9	9,685	8,502	(-)12.2	Total <i>Kharif</i> food-grains
कापूस (रुई) ..	2,635	2,730	(+)3.6	376	317	(-)15.7	Cotton (Lint)
भुईमुग (शेंगा) ..	639	629	(-)1.6	619	586	(-)5.3	Ground nut (Pods)
इतर गळिताची धान्ये ..	677	743	(+)9.7	286	340	(+)18.9	Other oil seeds
एकूण खरीप गळिताची धान्ये ..	1,316	1,372	(+)4.3	905	926	(+)2.3	Total <i>Kharif</i> oilseeds
ऊस (उसात) ..	383(H)	437(H)	(+)14.1	34,008	39,330	(+)15.6	Sugarcane (cane)
एकूण ..	13,497	13,617	(+)0.9	....	....	....	Total

H=तोडणी केलेले क्षेत्र/Harvested area.

रब्बी पिके

४.५. गेल्या वर्षाशी तुलना करता रब्बीच्या एकूण अन्नधान्याखालील क्षेत्रात १९९०-९१ मध्ये ३ टक्क्याने घट झाली. रब्बी ज्वारी व गहू या पिकांखालील क्षेत्रात अनुक्रमे ३ टक्के व ५ टक्के घट झाली. रब्बी कडधान्य पिकांखालील क्षेत्राच्या बाबतीत सुद्धा ४ टक्क्याने घट झाली. १९८९-९० मधील ३५.५७ लाख टन रब्बी अन्नधान्याच्या उत्पादनाच्या तुलनेने १९९०-९१ मध्ये रब्बी अन्नधान्याचे उत्पादन (यात उन्हाळी भाताचा समावेश आहे) ३४ लाख टन अपेक्षित आहे.

Rabi Crops

4.5. The area under total rabi foodgrains decreased by about three per cent in 1990-91 as compared to that of earlier year. Area under rabi jowar and wheat decreased by 3 per cent and 5 per cent respectively. In the case of rabi pulses also there was a decline of 4 per cent. The production of rabi foodgrains (including summer rice) in 1990-91 is expected to be about 34 lakh tonnes as compared to 35.57 lakh tonnes in 1989-90.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.2

महाराष्ट्रातील प्रमुख रब्बी पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन

Area and production of principal rabi crops in Maharashtra

(क्षेत्र '००० हेक्टरांत)/(Area in '000 hectares)

(उत्पादन '००० टनात)/(Production in '000 tonnes)

पिक (1)	क्षेत्र (अंतिम अंदाज) Area (Final forecast) 1989-90 (2)	क्षेत्र (अस्थायी) Area (Tentative) 1990-91 (3)	१९८९-९० च्या मानाने १९९०-९१ मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1990-91 over 1989-90 (4)	उत्पादन (अंतिम अंदाज) Production (Final forecast) in 1989-90 (5)	Crop (1)
रब्बी ज्वारी	3,616	3,500	(-)3.2	2,181	Rabi jowar
गहू	842	800	(-)5.0	907	Wheat
इतर रब्बी तृणधान्ये	21	31	(+)47.6	25	Other Rabi cereals
एकूण—रब्बी तृणधान्ये	4,479	4,331	(-)3.3	3,113	Total—Rabi cereals
हरभरा	627	621	(-)1.0	335	Gram
इतर रब्बी कडधान्ये	142	120	(-)15.5	61	Other Rabi pulses
एकूण—रब्बी कडधान्ये	769	741	(-)3.6	396	Total—Rabi pulses
एकूण—रब्बी अन्नधान्ये	5,248	5,072	(-)3.4	3,509	Total—Rabi foodgrains
उन्हाळी तांदूळ	24	24	....	48	Summer rice
एकूण	5,272	5,096	(-)3.3	3,557	Total

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

४.६. कृषि उत्पादनाचा निर्देशांक (पायाभूत वर्ष १९६७-७०=१००) १९८८-८९ मध्ये १६९.७ होता. तो १९८९-९० मध्ये २०१.२ इतका वाढला. हा निर्देशांक आतापर्यंतच्या नोंदलेल्या निर्देशांकात सर्वोच्च आहे. गळीत पिके वगळता सर्व उप गटाच्या निर्देशांकात १९८९-९० मध्ये वाढ दिसून आली. सर्वात जास्त वाढ तंतू पिके त्या मागोमाग संकीर्ण पिके व तृणधान्ये या पिकांच्या उपगटामध्ये होती. मात्र १९९०-९१ मध्ये तंतू पिकांच्या बाबतीत १९८९-९० च्या तुलनेत साधारणपणे १६ टक्के घट दिसून येते. कृषि उत्पादनाच्या प्राथमिक अंदाजानुसार १९९०-९१ मध्ये अन्नधान्याच्या उत्पादनाचा निर्देशांक १७९ होईल अशी अपेक्षा आहे. तो १९८९-९० मधील २०१.७ अशा सर्वोच्च पातळीत १२ टक्क्याने घट दर्शवितो. तसेच एकूण कृषि उत्पादनाच्या निर्देशांकात ३ ते ४ टक्के घट होईल असे अपेक्षित आहे.

Index of Agricultural Production

4.6. The index number of agricultural production (base 1967-70=100) increased to a new peak of 201.2 in 1989-90 from 169.7 in 1988-89. This is the highest level ever reached so far. The index numbers of all sub-groups except for oilseeds registered an increase in 1989-90, the increase being most steep in the case of fibre followed by miscellaneous and cereals group. The fibre group is, however, expected to register a decrease of about 16 per cent in 1990-91 over 1989-90. The advance estimates of agricultural production in 1990-91 indicate that the index of foodgrains production is expected to be about 179 in this year which shows a fall of about 12 per cent from the record level of 201.7 in 1989-90. Similarly the overall index of agricultural production is expected to decrease by three to four per cent.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.3

प्रमुख गटांनुसार कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

Index numbers of agricultural production by broad groups

(पाया : १९६७-७०=१००)
(Base : 1967-70=100)

पिकांचा गट	भार Weight	वर्ष/Year						Group of crops
		1980-81	1983-84	1986-87	1987-88	1988-89	1989-90	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(1)
तृणधान्ये ..	45.05	153.1	166.6	108.1	163.5	168.0	198.7	Cereals
कडधान्ये ..	10.44	101.0	130.3	118.6	172.5	211.2	214.8	Pulses
एकूण-अन्नधान्ये	55.49	143.3	159.8	110.1	165.2	176.1	201.7	Total-Foodgrains
गळीतांची धान्ये ..	10.54	106.9	92.7	78.0	120.6	166.4	159.1	Oilseeds
तंतू पिके ..	8.46	89.7	58.6	65.2	108.6	100.5	161.9	Fibres
संकीर्ण ..	25.51	167.5	181.8	149.7	176.0	180.1	230.2	Miscellaneous
एकूण-धान्येतर ..	44.51	138.4	137.3	116.7	150.0	161.7	200.3	Total-Non-foodgrains
सर्व गट ..	100.00	141.1	149.8	113.0	158.4	169.7	201.2	All Group

जलसिंचन

४.७. ओलीताखालील १९८९-९० मधील निव्वळ क्षेत्र १८.६८ लाख हेक्टर होते व ते अगोदरच्या वर्षाच्या १८.६३ लाख हेक्टरपेक्षा अल्पसे जास्त होते. १९८९-९० मध्ये एकूण ओलिताखालील क्षेत्र २४.४८ लाख हेक्टर होते व ते मागील वर्षाच्या तुलनेत १.७ टक्क्यांनी जास्त होते.

४.८. राज्यस्तरीय पाटबंधारे प्रकल्पाद्वारे १९८९-९० मध्ये ६४ हजार हेक्टर जलसिंचन क्षमता निर्माण करण्यात आली व जून १९९० अखेर एकूण जलसिंचन क्षमता २६.१९ लाख हेक्टर झाली. त्यापैकी १६.३१ हेक्टर क्षमता (६२ टक्के) अवर्षणप्रवण भागामध्ये निर्माण करण्यात आली.

Irrigation

4.7. The net area irrigated in 1989-90 increased negligibly to 18.68 lakh hectares as compared to 18.63 lakh hectares in the earlier year. The gross irrigated area in 1989-90 was 24.48 lakh hectares showing an increase of 1.7 per cent over previous year.

4.8. The surface irrigation potential created in the State by State sector irrigation works increased by nearly 64 thousand hectares in 1989-90 over the previous year and stood at 26.19 lakh hectares at the end of June, 1990. Of this, 16.31 lakh hectares i.e. 62 per cent was in the chronically drought affected areas.

कृषि गणना

४.९. महाराष्ट्रात १९८५-८६ मध्ये घेतलेल्या कृषि गणनेनुसार ८१.०१ लाख भूधारक खातेदार असून १९८०-८१ गणने नंतरच्या पाच वर्षांच्या कालावधीत त्यात १८ टक्क्यांनी वाढ झालेली दिसून येते. ही वाढ १९७१-८१ या दशकातील झालेल्या ३९ टक्के या लक्षणीय वाढीनंतर झाली आहे. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे १९७५ च्या कमाल जमीन धारणा कायदानुसार जमीन धारणेवर घालण्यात आलेली मर्यादा हे असावे. तथापि, एकूण विहित धारण जमिनीचे क्षेत्रामध्ये १९८०-८१ वर्षापासून फारसा बदल झाला नाही व १९८५-८६ मध्ये ते २१३.५२ लाख हेक्टर होते. त्यामुळे १९८०-८१ मध्ये सरासरी प्रत्येक खातेदाराने धारण केलेले ३.११ हेक्टर क्षेत्र १९८५-८६ अखेर २.६४ हेक्टर इतके कमी झाले. १९७०-७१ व १९७६-७७ च्या कृषि गणनेनुसार सरासरी प्रत्येक खातेदाराकडील क्षेत्र अनुक्रमे ४.२८ हेक्टर व ३.६६ हेक्टर होते.

४.१०. भूधारक खातेदारांच्या संख्येतील पाच वर्षांच्या (१९८०-८१ ते १९८५-८६) काळात झालेली, ही वाढ सीमांतिक व अल्प-भूधारक खातेदारांच्या संख्येत, प्रकर्षाने दिसून आली. ज्यांचे क्षेत्र १ हेक्टरपेक्षा कमी आहे अशा सीमांतिक भूधारक खातेदारांच्या संख्येत २९ टक्के व १ ते २ हेक्टर क्षेत्र असलेल्या अल्पभूधारकांच्या संख्येत ३७ टक्के वाढ झाली. वरील लहान आकाराच्या भूधारक खातेदारांच्या संख्येत झालेल्या या वाढीच्या तुलनेत १० हेक्टर व त्याहून जास्त आकाराच्या भूधारक खातेदारांच्या संख्येत २६ टक्के घट झाली. परिणामतः खातेदारांच्या व त्यांनी धारण केलेल्या जमिनीच्या स्वरूपात वरील काळात बराच बदल झाला आहे. दोन हेक्टर किंवा त्याहून कमी आकाराच्या (यामध्ये सीमांतिक व अल्पभूधारकांचा समावेश होतो) जमीनधारक खातेदारांची टक्केवारी १९८०-८१ मधील ५१ वरून १९८५-८६ मध्ये ५७ पर्यंत वाढली व त्यांच्या धारण जमिनीच्या क्षेत्राची टक्केवारी १९८०-८१ मध्ये १५ होती ती १९८५-८६ मध्ये २० झाली. १९७०-७१ मध्ये अल्प व सीमांतिक खातेदारांचा (४३.० टक्के) एकूण क्षेत्रामधील हिस्सा केवळ ९ टक्के होता. त्याउलट १० हेक्टर व त्याहून जास्त आकाराच्या मोठ्या भूधारक खातेदारांची टक्केवारी १९८०-८१ मधील ४.६ वरून १९८५-८६ मध्ये २.९ पर्यंत खाली आली. त्यांच्या धारण जमिनीच्या क्षेत्राची टक्केवारी १९८०-८१ मधील २२ वरून १९८५-८६ मध्ये १७ पर्यंत खाली आली. १९७०-७१ मध्ये मोठ्या खातेदारांची संख्या एकूण खातेदारांच्या १० टक्के होती. परंतु त्यांनी धारण केलेले क्षेत्र मात्र एकूण क्षेत्राच्या ४० टक्के इतके होते.

कृषि पतपुरवठा

४.११. राज्यातील कृषि पतपुरवठा करणाऱ्या ज्या वित्तीय संस्था आहेत त्यामध्ये अल्प मुदतीची कर्जे देणाऱ्या प्राथमिक कृषि पत सहकारी संस्था, शेतकऱ्यांना मुदतीची कर्जे देणारी राज्य सहकारी शेती व ग्रामीण विकास बँक, शेतकऱ्यांना अल्प व दीर्घ मुदतीची कर्जे देणाऱ्या व्यापारी व ग्रामीण बँका आणि कृषि क्षेत्रातील विकासासाठी पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांना पुनर्वित्तीय सहाय्य देणारी राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) या संस्थांचा समावेश आहे.

Agricultural Census

4.9. According to the agricultural census held in Maharashtra during 1985-86 there were 81.01 lakh operational holdings in the State showing an increase of 18 per cent during the five year period after the preceding census in 1980-81. This increase follows the phenomenal 39 per cent increase in the number of holdings in the decade 1971-81 and could be mainly due to the legislation introduced in 1975 in respect of ceiling on the size of holdings. However, total area of the operational holdings which was 213.52 lakh hectares in 1985-86 was practically the same as that observed in 1980-81. As a result, the average size of holding decreased from 3.11 hectares in 1980-81 to 2.64 hectares in 1985-86. In the censuses carried out in 1970-71 and 1976-77, the average size was 4.28 hectares and 3.66 hectares respectively.

4.10. During the period of five years between the two recent censuses, viz, 1980-81 and 1985-86, the increase in the number of holdings was more pronounced in the case of marginal and small holdings i.e. holdings of size below 1 hectare and of size between 1-2 hectares respectively. The number of holdings of size upto 1 hectare increased by 29 per cent, while those of size 1-2 hectares increased by 37 per cent. As against the increase in the number of these small holdings, there was a decline of 26 per cent in the number of large holdings with size 10 hectares and above. Consequently, the distribution of holdings and their operated area according to size materially changed over the period. In the case of holdings of size two hectares or less (which covers marginal and small holdings), their percentage to total holdings increased from 51 in 1980-81 to 57 in 1985-86, and the percentage of area held by them to total area increased from 15 in 1980-81 to 20 in 1985-86. In 1970-71, the small and marginal holdings (43 per cent) accounted for just 9 per cent of total area. In the case of large holdings of size 10 hectares and above, however, the percentage of number of holdings decreased from 4.6 in 1980-81 to 2.9 in 1985-86, and the percentage of the area of these holdings declined from 22 in 1980-81 to 17 in 1985-86. In 1970-71, the number of large holdings constituted 10 per cent of the total number of holdings while the area of such large holdings was as much as 40 per cent of total area.

Agricultural Finance

4.11. Different financial institutions associated with direct agricultural finance in the State are Primary Agricultural Credit Co-operative Societies extending short term loans to their members, State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank giving term loans to cultivators, Commercial and Regional Rural Banks extending short term and long term credit to cultivators and the National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) refinancing the credit institutions which extend credit for the development of the agricultural sector.

४.१२. प्राथमिक कृषि पतपुरवठा सहकारी संस्थांचे १९८९-९० मध्ये ७८ लाख सभासद होते. ही संस्था राज्याच्या एकूण खातेदारांच्या ८४ टक्के होती. ह्या संस्थांनी १९८९-९० मध्ये २९ लाख सभासदांना ७५० कोटी रुपयांची कर्जे दिली यापैकी ५५५ कोटी रुपयांची अल्पमुदतीची कर्जे शेतकऱ्यांना विशिष्ट पिकासाठी देण्यात आली. यामध्ये उस पिकासाठी सर्वात जास्त म्हणजे २१३ कोटी रुपये देण्यात आले. या खालोखाल कापसासाठी १०६ कोटी रुपये, तेल बियासाठी ४२ कोटी रुपये, गव्हासाठी २५ कोटी रुपये आणि तांदळासाठी २० कोटी रुपये देण्यात आले. १९८९-९० मध्ये दिलेल्या एकूण कर्जापैकी २५ टक्के म्हणजे १९१ कोटी रुपयांची कर्जे अल्पभूधारकांना वाटण्यात आली. ही टक्केवारी १९८८-८९ मध्ये कमी म्हणजे २१ टक्के इतकी होती.

४.१३. राज्य सहकारी शेती व ग्रामीण विकास बँक शेतीच्या विकासासाठी दीर्घ मुदतीची कर्जे देते. ह्या बँकेने १९८९-९० मध्ये ९७ कोटी रुपयांच्या कर्जांचे वाटप केले. हे कर्ज गत वर्षात दिलेल्या कर्जापेक्षा ३ कोटीने जास्त होते. जुलै-नोव्हेंबर १९९० या काळात बँकेने २२ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले. गेल्यावर्षी याच कालावधीत केलेले कर्ज वाटप २१ कोटी रुपये होते.

४.१४. सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी शेती व संलग्न व्यवसायासाठी १९८८-८९ मध्ये प्रत्यक्ष केलेला पतपुरवठा १९८७-८८ पेक्षा कमी होता. १९८८-८९ मध्ये तो २७५ कोटी रुपये होता तर १९८७-८८ मध्ये तो ३०१ कोटी रुपये होता. १९८८-८९ मध्ये केलेल्या या पतपुरवठ्यापैकी २०९ कोटी रुपये (७६ टक्के) शेती व्यवसायासाठी होता. बाकीचा पतपुरवठा दुग्ध व्यवसाय, कुक्कुट पालन, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी शेती संलग्न व्यवसायासाठी केला होता. जून, १९८९ च्या शेवटच्या शुक्रवारी १४.५३ लाख कर्जदाराकडे कर्जांची येणे बाकी १,२४७ कोटी रुपये होती. एकूण कर्जांच्या येणे बाकीपैकी फक्त शेती व्यवसायाचा वाटा ९५८ कोटी रुपये (७७ टक्के) होता. त्यापैकी जवळजवळ तीन चतुर्थांश रक्कम मुदतीच्या कर्जांची होती. शेती व्यवसायाच्या एकूण ९५८ कोटी रुपये येणे बाकीपैकी १४४ कोटी रुपये येणे बाकी (१५ टक्के) १ हेक्टरपर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या, २.४० लाख खातेदारांकडे होती. तर १९५ कोटी रुपये येणेबाकी (२० टक्के) १ ते २ हेक्टर जमीन धारण करणाऱ्या २.५० लाख खातेदारांकडे होती.

४.१५. राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने (नाबाड) मंजूर केलेल्या पुनर्वित्त सहाय्य योजनेच्या संख्येत १९८८-८९ च्या तुलनेत १९८९-९० (आर्थिक वर्ष) मध्ये लक्षणीय वाढ झाली. १९८९-९० मध्ये मंजूर केलेल्या योजना ३,७८७ इतक्या होत्या तर १९८८-८९ मध्ये त्याफक्त १,९८७ होत्या. त्यामुळे १९८९-९० मध्ये मंजूर केलेले पुनर्वित्तीय सहाय्यातसुद्धा लक्षणीय वाढ होऊन ते २८९ कोटी रुपये होते. १९८८-८९ मध्ये ते १७७ कोटी रुपये इतकेच होते. राज्यात १९८९-९० मध्ये मंजूर केलेले पुनर्वित्तीय सहाय्य हे देशात मंजूर केलेल्या सहाय्याच्या १४.१ टक्के होते. १९८९-९० मध्ये देशात एकूण मंजूर केलेल्या योजनांच्या संख्येत राज्याचा वाटा ४१ टक्के इतका मोठा होता. १९८९-९० मध्ये मंजूर केलेल्या एकूण पुनर्वित्तीय सहाय्यापैकी ५८.१ टक्के उपसा जलसिंचन व लघुसिंचन योजनांसाठी, १०.३ टक्के एकात्मिक ग्रामीण विकास प्रकल्पासाठी, ९.५ टक्के कुक्कुट पालन, शेळ्या, मेंढ्या तथा डुकरे पाठण्याच्या योजनांकरिता आणि ८ टक्के सामाजिक वनीकरण व फलोद्यानासाठी होते. मंजूर सहाय्यापैकी १९८९-९० या वर्षात १९३ कोटी रुपयांचे प्रत्यक्ष वाटप करण्यात आले या तुलनेत १९८८-८९ मध्ये १७० कोटी रुपयांचे वाटप करण्यात आले होते. १९८९-९० या वर्षात देशात एकूण वाटप केलेल्या रकमेच्या ११.३ टक्के वाटप राज्यामध्ये झाले. चालू वर्षी एप्रिल, १९९० ते जानेवारी, १९९१ या कालावधीत

4.12. The Primary Agricultural Credit Co-operative Societies with a membership of 78 lakhs in 1989-90 covered about 84 per cent of the estimated number of land holders in agriculture in the State. These societies advanced Rs. 750 crore to 29 lakh members in 1989-90. Out of this, the short term advances given for cultivation of specific crops amounted to Rs. 555 crore. Sugarcane crops got the highest share (Rs. 213 crore) followed by Cotton (Rs. 106 crore), Jowar (Rs. 75 crore), Oil seeds (Rs. 42 crore), Wheat (Rs. 25 crore) and Rice (Rs. 20 crore). Of the loans advanced in 1989-90, Rs. 191 crore i.e., 25 per cent of total loans advanced were given to small farmers. This percentage for 1988-89 was lower at 21.

4.13. The Maharashtra State Co-operative Agriculture and Rural Development Bank advances long term loans for agricultural development. Its advances in 1989-90 were Rs. 97 crore which were Rs. 3 crore higher than that in the previous year. During July-November, 1990, it advanced Rs. 22 crore as against Rs. 21 crore advanced during the corresponding period in July-November, 1989.

4.14. The public sector banks disbursed less direct finance to agriculture and allied activities in 1988-89 than in 1987-88. The disbursements in 1988-89 were of Rs. 275 crore compared to Rs. 301 crore in 1987-88. Out of the total disbursements in 1988-89, agriculture proper accounted for Rs. 209 crore (76 per cent). The rest of the disbursements were to allied activities like dairying, poultry farming, fisheries etc. The outstanding amount stood at Rs. 1,247 crore in 14.53 lakh accounts on the last Friday of June, 1989. Out of the total amount outstanding, the share of agriculture proper was Rs. 958 crore (77 per cent). Nearly three-fourths of this outstanding amount on that day was of term loans. Of the total outstandings of Rs. 958 crore for agriculture proper, Rs. 144 crore (15 per cent) were in 2.40 lakh accounts with holding size upto 1 hectare and Rs. 195 crore (20 per cent) were in 2.50 lakh accounts with holding size 1-2 hectares.

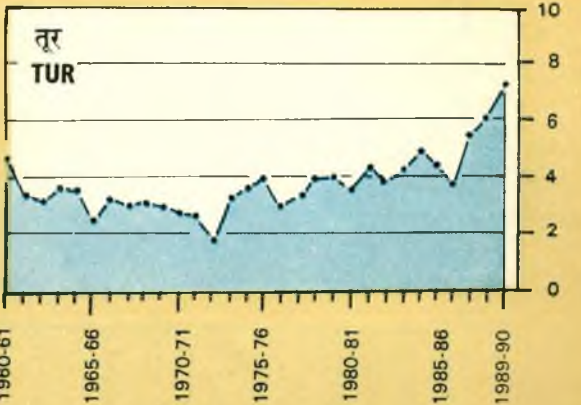
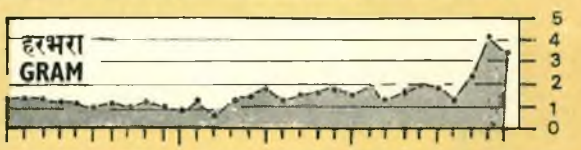
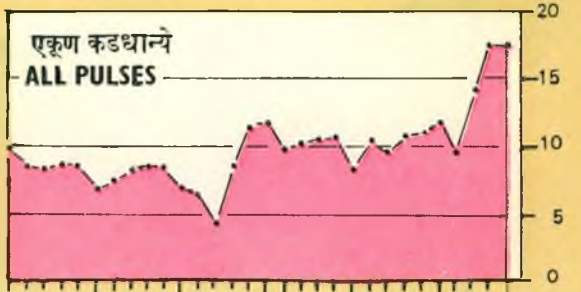
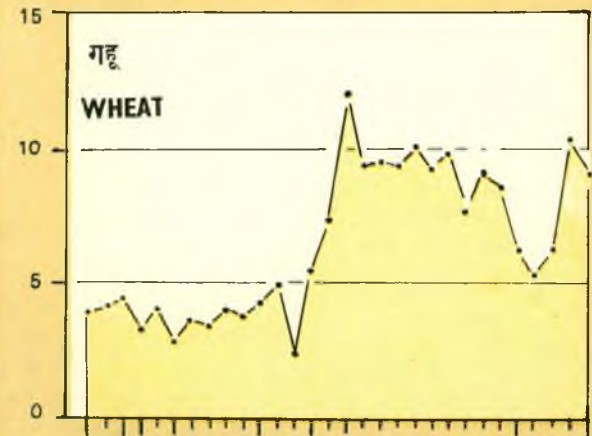
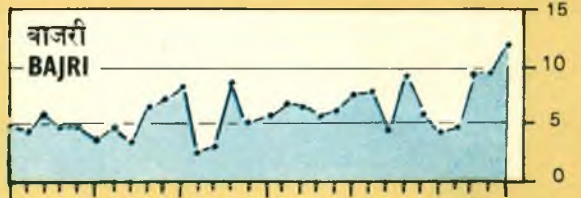
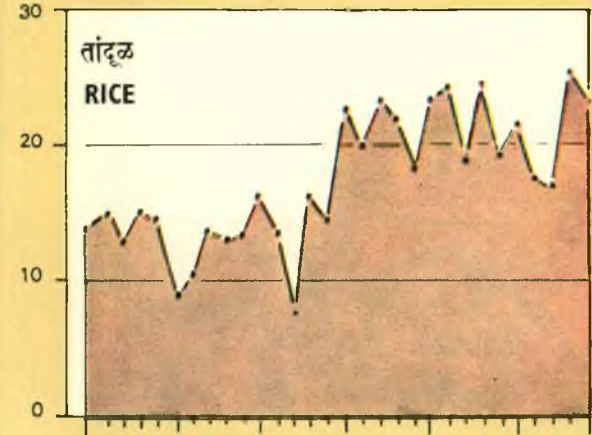
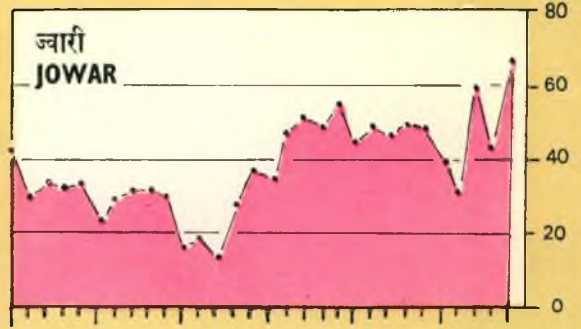
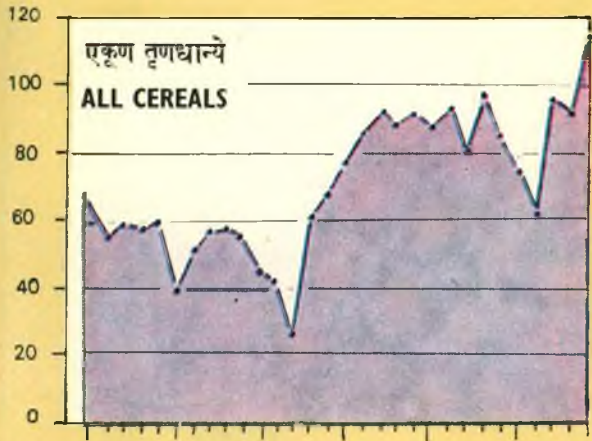
4.15. The number of schemes sanctioned for refinance assistance by NABARD was significantly higher in 1989-90 (Financial year) than in 1988-89. In 1989-90 it was 3,787 as against 1,987 in 1988-89. Consequently, the refinance assistance sanctioned in 1989-90 was also much higher and was Rs. 289 crore as compared to Rs. 177 crore in 1988-89. The refinance assistance sanctioned in the State during 1989-90 was 14.1 per cent of the similar all-India assistance. This percentage in the case of number of schemes sanctioned during 1989-90 was as high as 41. Minor and lift irrigation accounted for 58.1 per cent of the refinance assistance sanctioned in 1989-90, followed by IRDP schemes (10.3 per cent), poultry/sheep/piggery schemes (9.5 per cent) and plantations and horticulture (8.0 per cent). The amount disbursed in 1989-90 was Rs. 193 crore compared to Rs. 170 crore disbursed in 1988-89. Disbursements during the year 1989-90 in the State were 11.3 per cent of all-India disbursements. NABARD had

अन्नधान्य उत्पादन

FOODGRAINS PRODUCTION

तृणधान्ये आणि कडधान्ये
CEREALS & PULSES

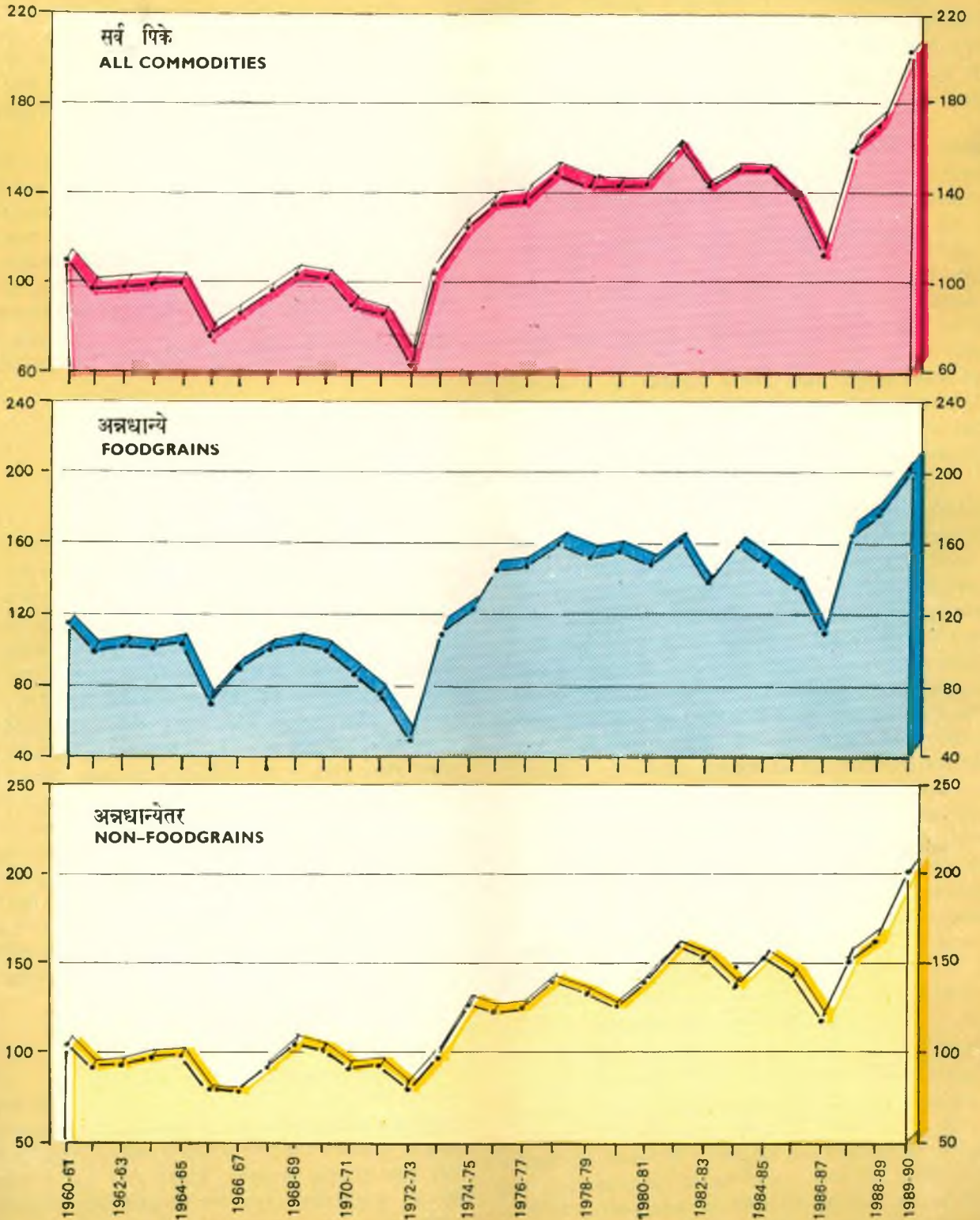
(आकडे लक्ष मेट्रिक टनांत दिले आहेत)
(FIGURES IN LAKH TONNES)

कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION

पाया / BASE 1967-70 = 100

नाबार्डेने ११२ कोटी रुपयांच्या २,२४६ पुनर्वितीथ सहाय्य योजना मंजूर केल्या व ११० कोटी रुपयांचे प्रत्यक्ष वाटप केले.

महाराष्ट्रातील जमीन सुधारणा

४.१६. शेतजमीन धारणेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी (१) जमीन कसणाऱ्या कुळांना मालकी हक्क प्रदान करणे, (२) जमीन धारणेबाबत विषमता कमी करणे आणि (३) धारण जमिनीचे तुकडे पाडण्यास पायबंद घालून जमिनीचे एकत्रिकरण करणे असे तिसुती धोरण राबविण्यात येते.

४.१७. महाराष्ट्रात १९५७ ते १९६५ या काळात निरनिराळे कुळ कायदे जारी करण्यात आले. त्यांची अंमलबजावणी करून जून, १९९० पर्यंत १३.४३ लाख कुळांना २५.०४ लाख हेक्टर जमिनीची मालकी बहाल करण्यात आली.

४.१८. मुंबई जमीन धारणा तुकडीकरण प्रतिबंधक व एकत्रिकरण अधिनियम, १९४७ अन्वये जमीन एकत्रिकरणाचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. या कार्यक्रमाखाली ३७,४९४ गावांपैकी आतापर्यंत २८,६८३ गावांत काम पूर्ण करण्यात आलेले आहे. उर्वरित ८,८११ गावांपैकी ३,७०० गावे डोंगराळ भागात असल्यामुळे मे १९९० मध्ये या गावांमध्ये योजना न राबविण्याचा निर्णय घेण्यात आला. तसेच कुळ बहिवाट अधिनियमाची अंमलबजावणी होईपर्यंत ज्या गावांमध्ये कुळाने धारण केलेल्या जमिनीचे क्षेत्र एकूण क्षेत्राच्या २० टक्क्यापेक्षा जास्त आहे अशा गावांमध्ये या योजनेचे काम स्थगित करण्यात आले आहे.

४.१९. कमाल शेती जमीन धारणेवर राज्यात २६ जानेवारी, १९६२ रोजी प्रथमतः मर्यादा घालण्यात आल्या. या मर्यादा २ ऑक्टोबर, १९७५ पासून खाली आणण्यात आल्या. मूळच्या कायद्यातील तरतुदीनुसार कमाल जमीन धारणेकरिता व्यक्तिगत खातेदार हा घटक समजण्यात आला होता. त्यामध्येसुद्धा बदल करून पती, पत्नी आणि त्यांची अज्ञान मुले यांचा समावेश असलेल्या कुटुंब या घटकाला कमाल मर्यादा लागू करण्यात आल्या आहेत. मूळ व सुधारित कायद्याखाली एकूण १.०९ लाख प्रकरणे दाखल करण्यात आली त्यापैकी ९९.६ टक्के म्हणजे १.०८ लाख प्रकरणे मार्च, १९९० अखेर निकालात काढण्यात आली व २.८६ लाख हेक्टर जमीन अतिरिक्त म्हणून जाहीर करण्यात आली. अतिरिक्त जमिनीपैकी ३४.५ हजार हेक्टर जमीन महाराष्ट्र राज्य शेती महामंडळाला (शासनाचा उपक्रम) देण्यात आली व २.१७ लाख हेक्टर जमीन १.३५ लाख भूमिहीन व्यक्तींना आणि ७५ सहकारी शेती संस्थांना वाटण्यात आली. विविध वादामुळे व लागवडीस अयोग्य जमिनीमुळे उरलेल्या जमिनीचे अद्याप वाटप करण्यात आलेले नाही. भूमिहीन मागासवर्गीय व्यक्तींना जमिनीचे वाटप करताना प्राधान्य देण्यात आले व त्यानुसार २.१७ लाख हेक्टर वाटप केलेल्या जमिनीपैकी मार्च १९९० पर्यंत, १.२१ लाख हेक्टर जमीन ८०.९ हजार भूमिहीन मागासवर्गीय व्यक्तींना वाटण्यात आली.

४.२०. भूमिहीन लाभधारकांना जमीन सुधारणेसाठी व भांडवली-खर्चासाठी म्हणून दर हेक्टरी २,५०० रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात येते. या योजनेखाली १९८९-९० मध्ये ५.१ हजार लाभार्थींना १.१७ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य पुरविण्यात आले व १९८८-८९ मध्ये ३.१ हजार लाभार्थींना १.२६ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य करण्यात आले होते. या कार्यक्रमाच्या सुरुवातीपासून ते मार्च, १९९० अखेरपर्यंत १.३५ लाख व्यक्तींचा ह्या योजनेखाली समावेश करण्यात आला व जवळजवळ १३.५० कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले.

further sanctioned 2,246 schemes with refinancing assistance of Rs. 112 crore and disbursed Rs. 110 crore between April, 1990-January 1991.

Land Reforms in Maharashtra

4.16. The policy of reforming the agrarian system is continued. Under this policy (a) ownership rights are conferred on tenant cultivators, (b) inequalities in respect of land holdings are reduced and (c) fragmentation of holdings is prevented by consolidation.

4.17. Tenancy laws came in force in Maharashtra between 1957 and 1965. As a result of their implementation, the right of ownership was conferred on about 13.43 lakh tenants in respect of 25.04 lakh hectares of land by the end of June, 1990.

4.18. The programme of consolidation of holdings is being carried out under the provisions of the Bombay Prevention of Fragmentation and Consolidation of Holdings Act, 1947. Under this programme, till now, the work of consolidation of fragmented lands has been completed in 28,683 villages out of 37,494 villages. Out of the remaining 8,811 villages, 3,700 villages are in hilly areas and a decision has been taken in May, 1990 not to implement this scheme in these villages. Similarly, in villages where land rights were to be conferred on tenants according to tenancy act, if the total area of such land is more than 20 per cent, further work on the scheme of consolidation of holdings is held in abeyance in these villages.

4.19. Ceilings on maximum limits of agricultural holdings were first imposed on 26th January, 1962. The ceilings then prescribed were lowered from 2nd October, 1975. The unit of application, too, was changed from an individual to a family unit comprising husband wife and their minor children. Under the original as well as revised Act, 1.09 lakh returns were filed, of which 1.08 lakh (or 99.6 per cent) were disposed by the end of March, 1990 and 2.86 lakh hectares of land was declared surplus. Of this land, 34.5 thousand hectares have been granted to the State owned Maharashtra State Farming Corporation Ltd., a Government Company and 2.17 lakh hectares have been allotted to 1.35 lakh landless persons and 75 co-operative farming societies. Rest of the land has not been distributed so far as it is mainly involved in various disputes or is found uncultivable. Backward class landless persons are given preference while allotting land and out of 2.17 lakh hectares referred to above, 1.21 lakh hectares have been allotted to 80.9 thousand backward class landless persons, by March, 1990.

4.20. Landless allottees are given financial assistance at the rate of Rs. 2,500 per hectare for developing land or for capital expenditure. Under the scheme, 5.1 thousand beneficiaries were provided with Rs. 1.17 crore of financial assistance in 1989-90 as compared to 3.1 thousand beneficiaries, with Rs. 1.26 crore of financial assistance in 1988-89. By the end of March, 1990, 1.35 lakh allottees were covered under the scheme since inception and this involved financial assistance of about Rs. 13.50 crore.

वन

४.२१. राज्यातील वनाखालील क्षेत्र १९८९-९० अखेरीस ६३.८ हजार (१ हजार चौ.कि.मी. खाजगी वनक्षेत्र धरून) चौ.कि.मी. हे जवळपास गेल्यावर्षी एवढेच होते. राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या ते २०.७४ टक्के आहे. यापैकी ५६.८ हजार चौ.कि.मी. क्षेत्र वन विभागाच्या ताब्यात, ५.३ हजार चौ.कि.मी. क्षेत्र महसूल विभागाच्या ताब्यात तर उरलेले १.७ हजार चौ.कि.मी. क्षेत्र महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाच्या ताब्यात होते. एकूण वन क्षेत्राच्या सुमारे ४१ टक्के क्षेत्र दाट जंगलाचे आहे व २८ टक्के (खुले जंगल म्हणून वर्गीकृत केलेल्या) वन क्षेत्राची घनता अवनिकरणामुळे तुलनात्मकदृष्ट्या कमी आहे. उरलेल्या वन क्षेत्रापैकी २४ टक्के क्षेत्रात अत्यल्प प्रमाणात जंगल आहे आणि ७ टक्के वन क्षेत्रात गायराने व कुरणे आहेत. वन जमिनीवर तसेच खेड्यातील सार्वजनिक जमिनीवर वनरोपण कार्यक्रम राबविण्यात येतो. १९९०-९१ मध्ये १.२१ लाख हेक्टर जमिनीवर वनरोपण करण्यात आले, यापैकी ०.०९ लाख हेक्टर जमिनीवर सामाजिक वनीकरण कार्यक्रमाखाली वनरोपण केले. १९८९-९० मध्ये हे क्षेत्र अनुक्रमे १.६१ लाख हेक्टर व ०.२६ लाख हेक्टर होते.

४.२२. पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी मर्यादित प्रमाणात वृक्षतोड करण्याचा शासनाने निर्णय घेतला आहे. त्यानुसार महाराष्ट्र वन विकास महामंडळाने १९८७-८८ पासून वृक्षतोड थांबविली आहे. शासनाने वरील घोरंगामुळे राज्याच्या प्रमुख वनोत्पादनात (इमारती व जळाऊ लाकूड) मोठ्या प्रमाणावर घट अपेक्षित आहे. इमारती लाकडाचे १९९०-९१ चे उत्पादन ७३ हजार घनमीटर व त्याचे मूल्य १९ कोटी रुपये अंदाजिले आहे. १९८९-९० मध्ये हे उत्पादन १.८ लाख घनमीटर होते व त्याचे मूल्य ५७ कोटी रुपये होते. १९९०-९१ मध्ये सरपणाचे उत्पादन १.९ लाख घनमीटर व त्याचे मूल्य २.५ कोटी रुपये अंदाजिले आहे. १९८९-९० मध्ये सरपणाचे उत्पादन ३.३ लाख घनमीटर होते व त्याचे मूल्य ५.३ कोटी रुपये होते. १९९०-९१ मध्ये वन खात्याच्या गौण वन उत्पादनाचे मूल्य ७५ कोटी रुपये इतके अपेक्षित आहे. ते १९८९-९० मध्ये ८५ कोटी रुपये होते. १९९०-९१ मध्ये तेंदुची पाने व बांबू यांचे मूल्य अनुक्रमे ६८ कोटी रुपये व ४.४ कोटी रुपये अंदाजिले आहे.

Forests

4.21. The area under forests at the end of 1989-90 was 63.8 thousand sq.kms. (inclusive of one thousand sq.kms. of private forest area), almost the same as in 1988-89. This is 20.74 per cent of the geographical area of the State. Of this, 56.8 thousand sq.kms. were managed by Forest Department, 5.3 thousand sq.kms. by the Revenue Department and 1.7 thousand sq.kms. by the Forest Development Corporation of Maharashtra. Of the total forest area, 41 per cent is under dense forest cover, another 28 per cent (classified as open forest) is with comparatively less dense cover due to degradation. Of the remaining forest area, 24 per cent has negligible forest cover and 7 per cent is under fodder and pastures. Afforestation programmes have been taken up within forest land as well as village community lands. During the year 1990-91 about 1.21 lakh hectares of land were covered under various afforestation programmes out of which about 0.09 lakh hectares were under Social Forestry Programmes. During 1989-90 the corresponding area covered, were 1.61 lakh hectare and 0.26 lakh hectare respectively.

4.22. With a view to maintaining environmental balance, the Government has restricted the clear felling of trees in the forest areas. The Forest Development Corporation of Maharashtra had therefore stopped clear felling of trees since 1987-88. As a result of Government policy there would be reduction in the major forest produce (i.e. timber, firewood) in the State to a large extent. The estimated production of timber in 1990-91 is about 73 thousand cubic metres valued at Rs. 19 crore compared with the production of 1.8 lakh cubic meters in 1989-90 valued at Rs. 57 crore. The estimated production of firewood in 1990-91 was 1.9 lakh cubic meters valued at Rs. 2.5 crore compared with 3.3 lakh cubic meters produced in 1989-90 valued at Rs. 5.3 crore. The value of minor forest produce in 1990-91 is estimated at Rs. 75 crore compared with Rs. 85 crore in 1989-90. Tendu leaves accounted for Rs. 68 crore and bamboo for Rs. 4.4 crore in the value of the minor forest produce in 1990-91.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4.4

१९८८-८९, १९८९-९० व १९९०-९१ मधील वन उत्पादन व त्याचे मूल्य

Production and value of forest produce in 1988-89, 1989-90 and 1990-91

बाब (1)	परिमाण (2)	1988-89 (3)	1989-90 (अस्थायी) (Provisional) (4)	1990-91* (अंदाजित) (Estimated) (5)	Unit (2)	Item (1)
(1) इमारतीचे लाकूड—						Timber
उत्पादन ..	हजार घनमीटर ..	173	176	73	'000 cu. m.	.. Quantity
मूल्य ..	लाख रुपयांत ..	5,361	5,692	1,877	Rs. lakh	.. Value
(2) जळाऊ लाकूड—						Firewood
उत्पादन ..	हजार घनमीटर ..	609	333	187	'000 cu. m.	.. Quantity
मूल्य ..	लाख रुपयांत ..	853	534	254	Rs. lakh	.. Value
(3) गौण वनोत्पादन—						Minor forest produce
मूल्य ..	लाख रुपयांत ..	2,573	8,516	7,460	Rs. lakh	.. Value
त्यापैकी						of which
बांबू ..		736	2,550	440		.. Bamboo
विडीची पाने ..		1,615	5,755	6,799		.. Tendu leaves

* यात महाराष्ट्र वन विकास महामंडळातील उत्पादनाच्या मूल्याचा समावेश नाही/Does not include the value of production by the Forest Development Corporation of Maharashtra.

मत्स्यव्यवसाय

४.२३. महाराष्ट्र राज्यास सुमारे ७२० कि.मी. लांबीचा समुद्र किनारा लाभला आहे व राज्यातील नद्यांची लांबी सुमारे ३.२ हजार कि.मी. आहे. राज्यात सागरी मच्छिमारीसाठी १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्र, गोड्या पाण्यातील मच्छिमारीसाठी तीन लाख हेक्टर आणि निमखाऱ्या जलातील १४,५०० हेक्टरचे क्षेत्र मच्छिमारीसाठी योग्य आहे. महाराष्ट्र राज्याचे अन्न्य सागरी आर्थिक क्षेत्र जरी १.३२ लाख चौ.कि.मी. असले तरी त्यातील १.१२ लाख चौ.कि.मी. क्षेत्र सागरी खंडातील उतारभाग (कॉन्टिनेन्टल शेल्फ) आहे व तेच सागरी मच्छिमारीसाठी (१७५ मीटर खोली पर्यंत) जास्त योग्य आहे. मत्स्योत्पादनाची क्षमता पाण्याच्या वाढत्या खोलीप्रमाणे घटत जाते. एकंदर १.१२ लाख चौ. कि.मी. सागरी मच्छिमारी क्षेत्रापकी ५५.५ हजार चौ. कि. मी. क्षेत्र ७० मीटर खोल आहे व त्या सागरी भागातच अधिक प्रमाणावर मच्छिमारी केली जाते. या क्षेत्राची मत्स्योत्पादन क्षमता दरवर्षी अंदाजे ३.९६ लाख टन आहे. खोल सागरी क्षेत्रात (७० मीटरपेक्षा जास्त) मत्स्योत्पादनाची ०.९२ लाख टनाची अतिरिक्त क्षमता आहे.

४.२४. सागरी मच्छिमारी बोटींची संख्या १९८८-८९ मध्ये १५,००५ इतकी होती व ती १९८९-९० मध्ये १५,४४२ इतकी झाली. त्यापैकी ६,९५३ यांत्रिकी बोटी होत्या. १९८९-९० मध्ये अंदाजित सागरी मत्स्योत्पादन ४.०३ लाख टन होते ते १९८८-८९ पेक्षा सुमारे १६ टक्क्यांनी जास्त होते.

४.२५. १९८९-९० मधील गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन अंदाजे ५० हजार टन असून ते १९८८-८९ या वर्षाएवढेच आहे. गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत. १९६१-६२ मध्ये गोड्या पाण्यातील मत्स्योत्पादन ११ हजार टन होते ते १९८९-९० मध्ये ५० हजार टन झाले.

४.२६. गोड्या पाण्यात मत्स्यबीजांचा साठा करण्यासाठी कलकत्याहून मत्स्यबीज आणण्यात येत होते. १९६७ पासून मत्स्यबीज उत्पादन कार्यक्रम राबविला जात आहे. त्यामुळे उत्पादित मत्स्यबीजांची उपलब्धता वाढत असून १९८९-९० मध्ये एकूण साठ्यांमध्ये (२२.०५ कोटी) स्थानिक उत्पादित मत्स्यबीजांच्या संख्येचा (५.५७ कोटी) हिस्सा २५ टक्के होता.

Fisheries

4.23. Maharashtra has a coast-line of about 720 km. and rivers of about 3.2 thousand km. length. The area suitable for exploitation of marine fisheries is 1.12 lakh sq.km., for inland fisheries three lakh hectares and for brakish water fishery 14,500 hectares. Although the area of exclusive economic zone of Maharashtra is 1.32 lakh sq.km., only 1.12 lakh sq.km., in the continental shelf upto 175 metres depth is being exploited for marine fisheries. Further, the potential of fish catch decreases with increasing depth. Of the 1.12 lakh sq.km. of area for marine fisheries, 55.5 thousand sq.km. is upto 70 metres in depth and is being harvested at optimum level. The potential of fish catch from this area has been estimated at 3.96 lakh tonnes per year. The deep sea area (i.e. more than 70 metres depth) has an additional potential of about 0.92 lakh tonnes.

4.24. The number of boats used for marine fishing was 15,005 in 1988-89 which increased to 15,442 in 1989-90. Of these, 6,953 were mechanised. The estimated marine fish catch in 1989-90 was 4.03 lakh tonnes, 16 per cent more than that in 1988-89.

4.25. The estimated inland fish catch in 1989-90 was 50 thousand tonnes, almost the same as that in 1988-89. Efforts are being made to exploit the potential of inland fishing to as large extent as possible. The inland fish production in 1961-62 was only 11 thousand tonnes and it has now increased to 50 thousand tonnes in 1989-90.

4.26. The fish seed was being brought from Calcutta for stocking in inland waters. The implementation of fish seed production programme from 1967, gradually raised the availability of locally produced fish seed and in 1989-90, the number of local seed produced (5.57 crore) contributed to the extent of 25 per cent of the total stocking (22.05 crore).

५.१. भारत सरकारतर्फे नोंदणीकृत कारखान्यांच्या क्षेत्रासंबंधी माहिती मिळविण्यासाठी करण्यात आलेल्या वार्षिक उद्योग पाहणीवर आधारित १९८६-८७ साठी राज्यनिहाय निष्कर्ष नुकतेच उपलब्ध झाले असून त्याआधारे औद्योगिक क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य भारतात अजूनही आघाडीवर आहे. देशातील संघटित औद्योगिक क्षेत्रातील एकूण उत्पादन मूल्यात, व मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा हिस्सा अनुक्रमे २२ व २४ टक्के होता. दहा वर्षांपूर्वी म्हणजे १९७६-७७ मध्ये एकूण उत्पादन मूल्यात व मूल्यवृद्धीत राज्याचा वाटा प्रत्येकी २५ टक्के होता. राज्यातील औद्योगिक क्षेत्रामधील दरडोई मूल्यवृद्धी भारतातील सर्व राज्यांच्या तुलनेत सर्वात जास्त होती. कारखान्यांतील रोजगारांचे लोकसंख्येशी प्रमाण या निर्देशकानुसार भारतात महाराष्ट्र राज्य गुजरात नंतर दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.

५.२. १९८५ च्या कारखाने सांख्यिकीवरून पृथक्करण केल्यास राज्यात १८,९२४ चालू कारखाने होते. यापैकी फक्त १६ टक्के कारखाने ग्रामीण विभागात होते व एकूण कारखान्यातील रोजगारात त्यांचा हिस्सा १४ टक्के होता. ग्रामीण विभागात बरेचसे कारखाने खाद्य वस्तू उत्पादन (२५ टक्के), लाकूड व लाकडाच्या वस्तूंचे उत्पादन (२२ टक्के), आणि अधातू खनिज पदार्थ उत्पादन (१२ टक्के) या उद्योग गटातील होते. पण रोजगाराचा विचार करता ग्रामीण विभागात खाद्य वस्तू उत्पादन गटातील कारखान्यांचा मोठा वाटा (३२ टक्के) होता.

५.३. नवीन पायाभूत वर्ष १९८०-८१ वर आधारित ऑक्टोबर, १९९० (अलिकडचा उपलब्ध) साठीचा अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाचा (वस्तूनिर्माण क्षेत्राकरिता) निर्देशांक १९१.७ होता. तो ऑक्टोबर, १९८९ च्या निर्देशांकापेक्षा ७.९ टक्के जास्त होता. ऑक्टोबर, १९८९ मधील निर्देशांक मागील वर्षापेक्षा ५.३ टक्क्यांनी जास्त होता. १९९०-९१ च्या पहिल्या सात महिन्यांचा सरासरी निर्देशांक १९८९-९० च्या त्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १२.६ टक्क्यांनी जास्त होता. तर १९८९-९० मधील या कालावधीचा निर्देशांक १९८८-८९ च्या संबंधित काळातील निर्देशांकापेक्षा २.७ टक्क्यांनी जास्त होता. १९८९-९० या संपूर्ण वर्षाचा सरासरी निर्देशांक १९८८-८९ च्या सरासरी निर्देशांकापेक्षा ८.३ टक्क्यांनी जास्त होता.

५.४. महाराष्ट्रातील औद्योगिक उत्पादनात (१) खाद्यवस्तू, (२) पेये, तंबाखू व तंबाखूची उत्पादने, (३) सूती कापड, (४) कापडाच्या वस्तू, (५) कागद, कागदाच्या वस्तू आणि मुद्रण, (६) रबर, प्लास्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, (७) रसायने व रासायनिक पदार्थ, (८) धातूच्या वस्तू, (९) यंत्रसामग्री (विद्युत सामग्री सोडून), (१०) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने व उपकरणे आणि (११) परिवहन सामग्री व सुटे भाग या उद्योग गटांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. तसेच देशात ह्या उद्योग गटांमुळे झालेल्या मूल्यवृद्धीत महाराष्ट्राचा बराच मोठा वाटा आहे. तसेच ह्या उद्योग गटांच्या १९९०-९१ च्या पहिल्या सात महिन्यातील व १९८९-९० च्या याच कालावधीतील अखिल भारतीय औद्योगिक उत्पादनाच्या सरासरी निर्देशांकाच्या आधारे असे अनुमान काढता येते की, राज्यातील औद्योगिक उत्पादन (वस्तू निर्माण क्षेत्रातील) १९९०-९१ च्या पहिल्या सात महिन्यात १९८९-९० च्या त्याच कालावधीत उत्पादनापेक्षा जवळजवळ १३ टक्क्यांनी जास्त होते. तर १९८९-९० मधील त्याच काळातील उत्पादन त्याच्या आधीच्या म्हणजे १९८८-८९ वर्षातील संबंधित कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ३.२ टक्क्यांनी जास्त होते.

5.1. According to the latest available Statewise results of Annual Survey of Industries (ASI), for 1986-87, carried out by the Government of India, covering the registered factory sector, Maharashtra continues to be in the leading position in the industrial scene in India. The State accounted for 22 and 24 per cent of gross value of output and of value added respectively in the organised industrial sector of the country. Ten years before i.e. in 1976-77, the State's share in gross value of output and value added was 25 per cent each. The *per capita* value added in the State was the highest amongst all States in India. In the case of factory employment in relation to population, Maharashtra ranked second in India, next to Gujarat.

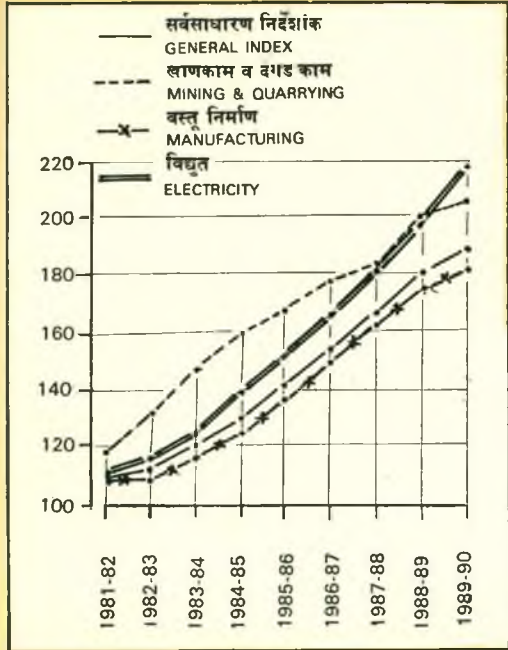
5.2. Analysis of factory statistics 1985, reveal that out of 18,924 working factories in the State, only 16 per cent factories were located in rural areas, their share in total factory employment was about 14 per cent. In rural areas, most of the factories belonged to manufacture of Food groups (25 per cent); manufacture of wood and wood products (22 per cent) and Non-metallic mineral products (12 per cent). But from the point of consideration of employment in rural areas the major share was of the factories-manufacturing food and food products (32 per cent).

5.3. With the new base of 1980-81, the all-India index number of industrial production (for manufacturing sector) for the month of October, 1990 (the latest available) was 191.7, showing an increase of 7.9 per cent over the index number of October, 1989, which was higher by 5.3 per cent than that of its preceding year. The average index number for first seven months of 1990-91 was higher by 12.6 per cent than that for the same period of 1989-90. The latter was higher by 2.7 per cent than that for the corresponding period of 1988-89. The average of the index number for the full year of 1989-90 was higher by 8.3 per cent than that for 1988-89.

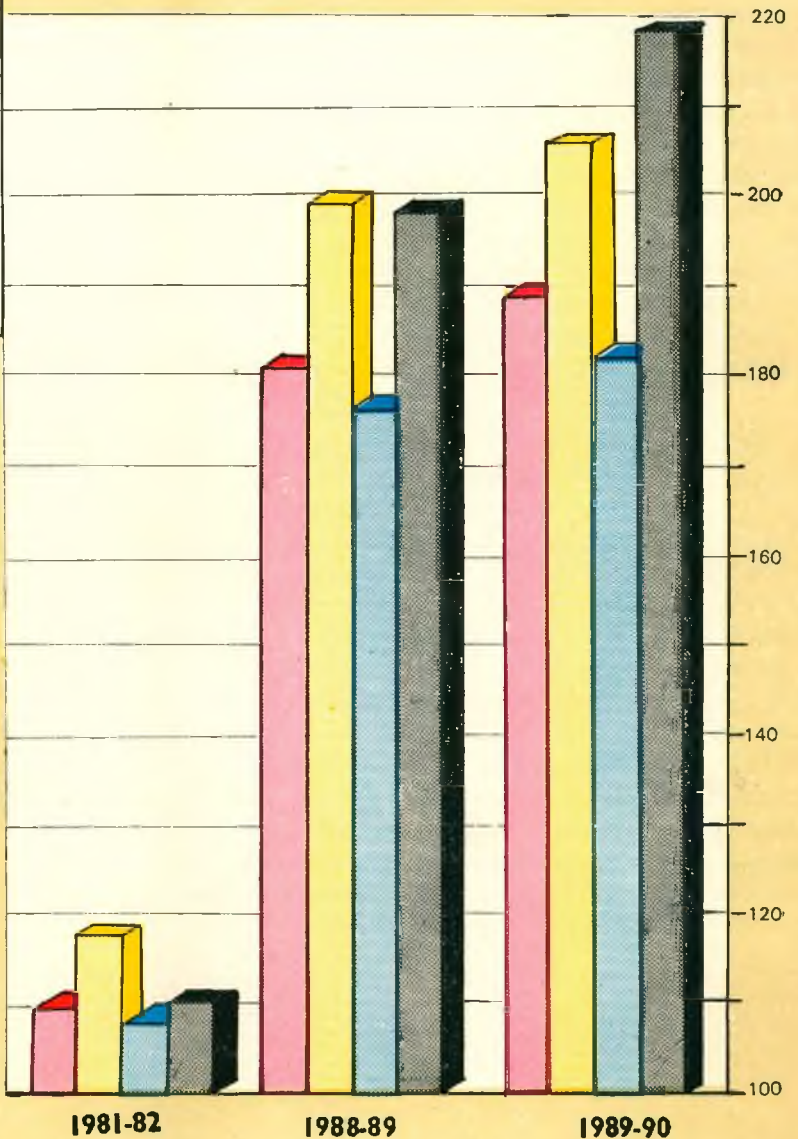
5.4. The industry groups (1) food products, (2) beverages, tobacco and tobacco products, (3) cotton textiles, (4) textile products, (5) paper and paper products and printing, (6) rubber, plastic, petroleum and coal products, (7) chemicals and chemical products, (8) metal products, (9) machinery except electrical machinery, (10) electrical machinery, apparatus and appliances and (11) transport equipments and parts contribute substantially to the industrial production in the State. These industry groups in the State also make sizeable contribution to the value added by them at all-India level. Based on the averages of all-India index numbers in respect of these industry groups for the first seven months of 1990-91 and those for the same period of 1989-90, it is surmised that the industrial production (manufacturing) in the State was higher by about 13 per cent in the first seven months of 1990-91 than that for the corresponding period in 1989-90 and the latter was higher by 3.2 per cent than that in 1988-89.

भारतातील औद्योगिक उत्पादनांचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1980-81 = 100,

५.५. मुंबई महानगर व पुणे या औद्योगिकदृष्ट्या पुढारलेल्या विभागांच्या बाहेर उद्योग स्थापन करण्यात उस्तेजन देण्यावर शासकीय प्रयत्नांचा भर आहे. राज्याच्या एकूण औद्योगिक रोजगारात मुंबई, ठाणे व पुणे हे तीन जिल्हे वगळता इतर जिल्हांचा वाटा १९७५ मध्ये २३ टक्के होता, तो १९८९ मध्ये ३८ टक्के इतका वाढला आहे. मुंबईत १९८२ मध्ये सूती कापड उद्योगात झालेल्या संपामुळे रोजगारात घट झाली. त्यामुळे सूतीकापड उद्योग वगळता, इतर सर्व उद्योगांच्या रोजगारात ह्या इतर जिल्हांचा हिस्सा १९७५ मध्ये २० टक्के होता, त्यात वाढ होऊन तो १९८९ मध्ये ३६ टक्के झाला. औद्योगिक रोजगारात (सूती कापड उद्योग वगळून) १९७५ ते १९८९ या काळात झालेल्या निव्वळ वाढीत सुद्धा या जिल्हांचा मोठा (८९ टक्के) हिस्सा होता.

५.६. महाराष्ट्रात गेल्या दोन दशकांत संघटित उद्योगांच्या घटकात लक्षणीय रचनात्मक बदल झाल्याचे दिसून येते. सातव्या दशकाच्या सुरुवातीस ग्राहक वस्तू उद्योगास महत्वाचे स्थान होते. आणि संघटित उद्योगांच्या एकूण मूल्यवृद्धीत ह्यांचा वाटा ५२ टक्के होता. परंतु अलिकडच्या काळात या उद्योगगटांचे महत्व कमी झाले असून, भांडवली वस्तू उद्योग (विद्युत आणि बिगर विद्युत यंत्रसामग्री, परिवहन साहित्य आणि इतर उत्पादन करणारे उद्योग) आणि अंतरिम वस्तू उद्योग (पेट्रोलियम, रसायने, मूलभूत धातू आणि अधातू वस्तू) ह्या उद्योगांना महत्व प्राप्त झाले आहे. भांडवली वस्तू उद्योग व अंतरिम वस्तू उद्योग या उद्योग गटांच्या एकत्रित मूल्यवृद्धीच्या एकूण मूल्य वृद्धीतील हिश्यात १९८८-८९ मध्ये वाढ होऊन तो ७९ टक्के झाला. १९६० मध्ये तो ४८ टक्के व १९७३-७४ मध्ये ६६ टक्के होता.

५.७. अर्थ व सांख्यिकी संचालनालयाने वार्षिक उद्योग पाहणी १९८८-८९ साठी विशेष तक्तीकरण करून महाराष्ट्र राज्यासाठी महत्वाचे निष्कर्ष तयार केले आहेत. संघटित उद्योगांच्या स्थिर भांडवल गुंतवणूकीत गेल्या १५ वर्षात भरीव वाढ झाली आहे. वार्षिक उद्योग पाहणीच्या आधारे १९८८-८९ मध्ये राज्यातील उद्योगात १४,७५७ कोटी रुपये अंदाजित भांडवल गुंतले होते, तर १९७३-७४ मध्ये ते १,७९७ कोटी रुपये होते, फक्त वस्तूनिर्माण उद्योग गटांचा (तक्ता क्र. ५.१ मधील "इतर" उद्योगगट वगळून) विचार केला असता, १९७३-७४ मधील १,२०९ कोटी रुपये गुंतवणूकीत १९८८-८९ मध्ये वाढ होऊन ती ८,८०४ कोटी रुपये झाली. "इतर" या उद्योग गटात प्रामुख्याने विद्युत निर्मिती व वितरण यांचा समावेश होतो. या गटात सुद्धा १९७३-७४ च्या ५८८ कोटी रुपये गुंतवणूकीत वाढ होऊन १९८८-८९ मध्ये ती ५,९५३ कोटी रुपये झाली.

5.5. The thrust of the Government effort is on encouraging the establishment of industries in areas other than the industrially advanced Bombay Metropolitan Region and Pune. In factory employment, the share of all the districts other than the districts of Greater Bombay, Thane, Pune went up to 38 per cent in 1989 from 23 per cent in 1975. If the cotton textiles industry which was affected by the strike conditions in Bombay during 1982 is excluded, the share in employment of these districts increased from 20 per cent in 1975 to 36 per cent in 1989. These districts also claimed a very large percentage viz., 89, of the total net additional factory employment (excluding cotton textile industries) between 1975 and 1989.

5.6. The composition of the organised industrial sector in Maharashtra has undergone a considerable change in the last two decades. In the early 60's, the consumer goods industries were quite important and the value added by these industries was about 52 per cent of total value added by all the organised industries together. But, in the recent past, the relative importance of these industries has declined and the capital goods industries (machinery electrical and non electrical, transport equipments and other manufacturing industries) and intermediate goods industries (Petroleum products, chemicals, metal and non metallic products) have gained importance. Relative contribution, in terms of value added, of the capital goods and the intermediate goods industries together has now increased to 79 per cent in 1988-89 which was 48 per cent in 1960 and 66 per cent in 1973-74.

5.7. The Directorate of Economics and Statistics has obtained through special tabulation the important results for Maharashtra State of ASI 1988-89. Investment in fixed capital in the organised industries considerably increased during the last 15 years. As per the Annual Survey of Industries, the estimated investment in 1988-89 in the State was Rs. 14,757 crore as against Rs. 1,797 crore in 1973-74. If the manufacturing industries alone are considered (which is exclusive of the industry group "others" in Table No. 5.1), the investment in them increased to Rs. 8,804 crore in 1988-89 while it was Rs. 1,209 crore in 1973-74. Industry group "others" essentially consists of electricity generation and distribution. ~~In this group also, the investment and distribution.~~ In this group also, the investment went up to Rs. 5,953 crore in 1988-89 from Rs. 588 crore in 1973-74.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.1

महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांच्या महत्त्वाच्या बाबी
Important characteristics of industries in Maharashtra State

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर भांडवल Fixed capital	खेळते भांडवल Working capital	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (in lakh)	कामगारांचे वेतन Wages to workers	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consum- ed.	एकूण निविष्टी Total input	मूल्यवृद्धी Value added by manufacture		Industry Group
						मूल्य Value	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total			मूल्य Value	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(1) खाद्य वस्तू	.. 1987-88 1988-89	705 844	263 470	355 400	103.2 131.7	3,800 4,673	11.5 11.9	3,079 3,725	3,378 4,089	336 474	5.3 6.0	Food products.
(2) पेये, तंबाखू व संबंधित उद्योग	.. 1987-88 1988-89	54 101	71 78	176 187	34.9 34.3	378 432	1.1 1.1	198 238	277 309	90 101	1.4 1.3	Beverages, tobacco and related products.
(3) सुती कापड	.. 1987-88 1988-89	390 487	(—)18 (—)194	534 531	226.1 254.3	1,384 1,631	4.2 4.2	703 906	989 1,220	341 345	5.4 4.4	Cotton textiles
(4) लोकर, रेशीम व मनुष्य निर्मित तंतूचे कापड.	1987-88 1988-89	410 460	156 98	254 217	123.8 121.7	1,469 1,527	4.4 3.9	852 916	1,145 1,194	266 256	4.2 3.2	Wool, silk and man-made fibre textiles.
(5) कापडाच्या वस्तू	.. 1987-88 1988-89	51 85	47 90	65 76	23.0 31.3	526 698	1.6 1.8	341 430	431 550	84 132	1.3 1.7	Textile products.
(6) लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर इत्यादी.	1987-88 1988-89	10 11	13 13	18 14	3.9 3.8	56 75	0.2 0.2	34 48	43 58	11 14	0.2 0.2	Wood products, furniture and fixtures.
(7) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	1987-88 1988-89	459 400	239 219	193 163	95.2 95.0	1,038 1,026	3.1 2.6	562 534	734 718	235 250	3.7 3.2	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
(8) कातडी व कातड्याच्या, केसाळ कातड्याच्या व कातड्याच्या पर्यायी वस्तू.	1987-88 1988-89	10 16	11 18	13 15	7.0 7.4	91 112	0.3 0.3	61 67	74 81	15 29	0.2 0.4	Leather and products of leather, fur and substitutes of leather.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.1—contd.

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

उद्योग गट	वर्ष Year	स्थिर भांडवल Fixed capital	खेळते भांडवल Working capital	एकूण श्रमदिनांची संख्या (लाखात) Total mandays worked (in lakh)	कामगारांचे वेतन Wages to workers	एकूण उत्पादन Total output		वापरलेला माल Material consumed	एकूण निविष्टी Total input	मूल्यवृद्धी Value added by manufacture		Industry Group
						मूल्य Value	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total			मूल्य Value	बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(1)
(9) मूलभूत रसायने व रासायनिक पदार्थ	.. 1987-88 1988-89	1,252 1,831	960 946	391 398	242.0 281.9	5,325 6,217	16.1 15.8	3,090 3,631	4,033 4,685	1,111 1,323	17.6 16.7	Basic Chemicals and chemical products.
(10) रबर, प्लॉस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ व अणु इंधनाची प्रक्रिया.	.. 1987-88 1988-89	668 821	299 289	123 150	58.3 79.9	4,127 4,483	12.5 11.4	3,488 3,363	3,713 3,651	333 724	5.3 9.2	Rubber, plastic, petroleum and coal products and processing of nuclear fuel.
(11) अधातू खनिज पदार्थ	.. 1987-88 1988-89	377 303	116 149	117 125	39.2 47.5	577 727	1.7 1.9	250 284	412 504	118 169	1.9 2.1	Non-metallic mineral products
(12) मूलभूत धातू व मिश्रधातू	.. 1987-88 1988-89	413 757	217 353	199 211	97.2 107.2	2,313 3,253	7.0 8.3	1,532 2,270	1,922 2,775	333 400	5.3 5.1	Basic metal and alloys industries.
(13) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग यंत्रे व सामग्री सोडून.	.. 1987-88 1988-89	224 283	173 157	172 173	97.8 124.6	1,080 1,463	3.3 3.7	606 863	758 1,058	278 360	4.4 4.6	Metal products and parts except machinery and equipment.
(14) परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्र सामग्री	.. 1987-88 1988-89	876 1,188	750 677	528 493	284.4 312.9	4,109 4,745	12.4 12.1	2,410 2,782	2,962 3,373	998 1,220	15.8 15.4	Machinery and equipment other than transport equipment
(15) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	.. 1987-88 1988-89	986 1,109	461 493	290 299	195.1 236.0	2,671 3,532	8.1 9.0	1,631 2,257	1,930 2,626	617 760	9.8 9.6	Transport equipment and parts
(16) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	.. 1987-88 1988-89	56 108	71 102	58 60	29.0 31.5	479 399	1.4 1.0	282 255	347 307	123 80	2.0 1.0	Other manufacturing industries.
(17) इतर	.. 1987-88 1988-89	5,134 5,953	633 727	548 472	250.6 320.4	3,645 4,231	11.1 10.8	1,215 2,108	2,487 2,784	1,009 1,267	16.2 15.9	Others
एकूण	.. { 1987-88 1988-89	12,075 14,757	4,462 4,685	4,034 3,984	1,910.7 2,221.4	33,068 39,224	100.0 100.0	20,334 24,677	25,635 29,982	6,298 7,904	100.0 100.0	Total

१९८८-८९ चे आकडे अस्थायी आहेत/1988-89 Figures are Provisional.

५.८. वरील ५.६ या परिच्छेदात नमूद केल्याप्रमाणे मूल्य-वृद्धीचा विचार करता भांडवली वस्तु व अंतरिम वस्तु उद्योग गटांना महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. वस्तु निर्माण उद्योग गटांच्या एकूण स्थिरभांडवली गुंतवणूकीत १९७३-७४ ते १९८८-८९ मध्ये झालेल्या वाढीत या उद्योग गटांचा हिस्सा ७४ टक्के होता. तबता क्रमांक ५.१ मध्ये १९८७-८८ व १९८८-८९ या वर्षासाठी महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांची ठळक वैशिष्ट्ये दिली आहेत.

५.९. १९८८-८९ मध्ये मूल्यवृद्धी ७,९०४ कोटी रुपये होती व ती १९८७-८८ पेक्षा २५ टक्क्यांनी जास्त होती. मूल्यवृद्धीत झालेली ही वाढ खालील प्रमुख उद्योग गटांमुळे झाली. (१) खाद्य वस्तु, (२) रबर, प्लॅस्टीक व पेट्रोलियम पदार्थ, (३) रसायने व रासायनिक पदार्थ, (४) मूलभूत धातू, (५) धातूच्या वस्तु आणि सुटे भाग, (६) यंत्र आणि यंत्रसामग्री (परिवहन सामग्री सोडून), (७) परिवहन सामग्री व सुटे भाग आणि (८) इतर वस्तु निर्माण करणारे उद्योग (विद्युत निर्मिती धरून).

रोजगार आकारमानाप्रमाणे ठळक वैशिष्ट्ये

५.१०. रोजगारांच्या आकारमान वर्गाप्रमाणे कारखान्यांच्या बाबतची ठळक वैशिष्ट्ये, उदा. कारखान्यांची संख्या, उत्पादक भांडवल, रोजगार, एकूण उत्पादन मूल्य व मूल्यवृद्धीचे प्रमाण तक्ता क्रमांक ५.२ मध्ये दिली आहेत. सदर माहिती वार्षिक उद्योग पाहणी १९८८-८९च्या आधारे दिली आहे. राब्यात एखाद्या उद्योगसमूहाचे एकाच उद्योग गटात एकापेक्षा जास्त कारखाने असल्यास त्यांना एकत्र एकत्र प्रपत्र भरण्याची परवानगी आहे. असे १५५ कारखाने खालील विश्लेषणातून मात्र वगळण्यात आले आहेत.

5.8. As mentioned in para 5.6. above, the capital goods and the intermediate goods industries occupy relatively important position from the point of "value added". These industries claimed 74 per cent of the net additional investment in fixed capital between 1973-74 and 1988-89 in all the manufacturing industries together. The table No. 5.1 gives salient features of the factory sector in Maharashtra for 1987-88 and 1988-89

5.9. The value added during 1988-89 was Rs. 7,904 crores, which was higher by 25 per cent than that in 1987-88. Main industry groups contributing to this increase were (i) Food products, (ii) Rubber, plastic and petroleum products, (iii) Chemicals and Chemical products, (iv) Basic Metals, (v) Metal products and parts, (vi) Machinery and equipments other than transport equipments, (vii) Transport equipments and parts, and (viii) other manufacturing (includes electricity).

Salient features according to Employment Size—

5.10. Salient features e.g. number, productive capital, employment, value of output and value added of the factories with different employment sizes are given in Table No. 5.2. These features are also based on the Annual Survey of Industries 1988-89. But, these are exclusive of about 155 factories which own more than one factory units belonging to the same industry group in the State as such factories are allowed to furnish a single consolidated return.

तबता क्रमांक/TABLE No. 5.2

महत्त्वाच्या औद्योगिक बाबींचे रोजगारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९८८-८९)

Important industrial characteristics by size class of employment (1988-89)

रोजगार आकारमान वर्ग	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total of					दर कर्मचाऱ्यामागे मूल्य (हजार रुपये) Value per employee (Rs. '000)				Size class of employment
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	उत्पादक भांडवल Productive capital	रोजगार Employ- ment	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	उत्पादक भांडवल Productive capital	एकूण उत्पादन मूल्य Gross value of out put	मूल्यवृद्धी Value added	(1)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)	
२० पेक्षा कमी	..	53.8	5.6	8.3	5.2	4.3	73.3	191.6	28.9	Below 20
२०-४९	..	25.2	6.5	11.8	9.0	6.9	60.0	232.9	33.1	20-49
५०-९९	..	10.2	8.0	10.7	8.8	7.9	82.1	250.0	41.8	50-99
१००-१९९	..	4.9	9.5	10.3	10.1	8.8	101.0	298.1	48.4	100-199
२००-४९९	..	3.5	19.4	16.6	18.0	17.9	127.5	327.8	60.5	200-499
५०० आणि जास्त	..	2.4	51.0	42.3	48.9	54.2	131.7	349.8	71.8	500 and above.
एकूण	..	100.0	100.0	100.0	100.0	109.3	303.3	56.2		Total

५.११. प्रपत्रे सादर करणाऱ्या एकूण कारखान्यांपैकी ५४ टक्के कारखान्यांत २० पेक्षा कमी कामगार होते व याशिवाय २५ टक्के कारखान्यांत २० ते ४९ कामगार होते. तर फक्त २.४ टक्के कारखान्यांत ५०० पेक्षा जास्त कामगार होते. जरी ९९ पेक्षा जास्त कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण कमी (११ टक्के) असले, तरी या कारखान्यांचा एकूण कारखान्यांतील रोजगारात, उत्पादक भांडवलात, उत्पादन मूल्यात आणि मूल्यवृद्धीत दोन तृतीयांश पेक्षा जास्त हिस्सा होता.

५.१२. रोजगार आकारमानाप्रमाणे महत्त्वाच्या उद्योग गटातील कारखान्यांचे वर्गीकरण भाग २ मधील तक्ता क्रमांक १८ मध्ये दिले आहे. सर्व उद्योगांचा एकत्रित विचार करता २० पेक्षा कमी कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण ५४ टक्के होते. ज्या उद्योग गटात अशा कारखान्यांचे प्रमाण ५४ टक्क्यांपेक्षा जास्त होते हे उद्योग गट म्हणजे धातूच्या वस्तू आणि सूटे भाग (६९ टक्के), कागद व कागदाच्या वस्तू (६४ टक्के), रबर, प्लास्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ (६० टक्के), खाद्य वस्तू (५८ टक्के), कापडाच्या वस्तू (५५ टक्के) आणि परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्रसामग्री (५५ टक्के). उलटपक्षी मोठ्या कारखान्यांचे म्हणजे ५०० किंवा त्यापेक्षा अधिक कामगार असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण २.४ टक्के होते. ज्या उद्योग गटात अशा मोठ्या कारखान्यांचे प्रमाण २.४ टक्क्यांपेक्षा जास्त होते असे उद्योग गट म्हणजे सुती कापड (७.५ टक्के), परिवहन सामग्री (५.६ टक्के), खाद्य वस्तू (५.० टक्के), आणि रसायने व रासायनिक पदार्थ (४.० टक्के).

भांडवल आकारमानाप्रमाणे ठळक वैशिष्ट्ये

५.१३. वार्षिक उद्योग पाहणी १९८८-८९ च्या आधारे, यंत्र-सामग्रीत गुंतलेल्या भांडवल आकारमानवर्गाप्रमाणे कारखान्यांची ठळक वैशिष्ट्ये (रोजगार आकारमानवर्गाप्रमाणे वर निर्देशित केलेली) तक्ता क्रमांक ५.३ मध्ये दर्शविली आहेत. कारखान्यांच्या एकूण संख्येत १० लाख रुपयांपेक्षा कमी भांडवल गुंतविलेल्या कारखान्यांचे प्रमाण ७१ टक्के होते. तर १ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त भांडवल असणाऱ्या कारखान्यांचे प्रमाण ७.२ टक्के होते. परंतु १ कोटी रुपयांपेक्षा जास्त भांडवल गुंतलेल्या कारखान्यांचा उत्पादक भांडवलात, उत्पादनात आणि मूल्यवृद्धीत हिस्सा २/३ पेक्षा जास्त होता. रोजगारात मात्र त्यांचा हिस्सा त्यामानाने कमी म्हणजे ५५ टक्के होता. परंतु या कारखान्यांचे एकूण कारखान्यांच्या संख्येतील प्रमाण (७.२ टक्के) पाहता रोजगारातील त्यांचा हा हिस्सा बराच जास्त होता. तरीसुद्धा दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे रोजगार, उत्पादन आणि मूल्यवृद्धी यांचे प्रमाण भांडवल गुंतवणूक कमी असणाऱ्या कारखान्यांत भांडवल गुंतवणूक मोठी असणाऱ्या कारखान्यांपेक्षा जास्त होते. भांडवल आकारमानाप्रमाणे महत्त्वाच्या उद्योग गटातील कारखान्यांचे वर्गीकरण भाग २ मधील तक्ता क्रमांक १९ मध्ये दिले आहे.

5.11. About 54 per cent of the reporting factories were with employees below 20 and another 25 per cent between 20 and 49 employees while only 2.4 per cent were with employees 500 and above. Though for factories with employees above 99, this percentage was relatively small (about 11 per cent of total factories), their total employment, productive capital, value of output, and value added was quite substantial *viz.*, more than two-third of all the factories together.

5.12. The distribution of factories by employment size for important industry groups is shown in Table No. 18 of Part II. For all industries together, the percentage of factories with employment less than 20 was 54. The industry groups for which this percentage was higher than 54 are Metal products and parts (69 per cent), Paper and Paper Products (64 per cent), Rubber, plastic, petroleum and coal products (60 per cent), Food products (58 per cent), Textile Products (55 per cent) and Machinery and equipment other than transport equipment (55 per cent). On the other hand, for all industries together, the percentage of large sized factories *i.e.* with 500 or more employees was 2.4. The industry groups wherein the percentage of such large factories was higher than 2.4 are Cotton textiles (7.5 per cent), Transport equipments (5.6 per cent), Food Products (5.0 per cent) and Chemicals & chemical products (4.0 per cent).

Salient features according to capital size

5.13. Salient features (similar to those given for employment sizes) according to the size class of investment in plant and machinery, based on the Annual Survey of Industries, 1988-89, are given in table No. 5.3. Factories with investment upto Rs. 10 lakh were 71 per cent of the total number while those with investment above Rs. 1 crore were 7.2 per cent. But, these factories with investment above Rs. 1 crore claimed more than two-third of the total productive capital, value of output and value added, while in terms of employment they had relatively less share *viz.*, 55 per cent but distinctively much higher than their share (7.2 per cent) in total number of factories. Even then the ratios of employment, the value of output and the value added per lakh rupees of productive capital were higher for the factories with relatively lower investment than for those having large investment. The distribution of factories by size class of investment for important industry groups is shown in Table No. 19 of Part II.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5.3

महत्वाच्या औद्योगिक बाबींचे भांडवल आकारमानाप्रमाणे वर्गीकरण (१९८८-८९)
Important industrial characteristics by size class of capital (1988-89)

भांडवल आकारमान वर्ग (रुपयांत)	एकूण बेरजेशी टक्केवारी Percentage to total of				दर लाख रुपये उत्पादक भांडवलामागे per lakh Rs. of productive capital				Size class of capital (in Rs.)	
	कारखान्यांची संख्या Number of factories	उत्पादक भांडवल Productive capital	रोजगार Employment	उत्पादन Output	मूल्यवृद्धी Value added	कर्मचारी संख्या No. of employees	एकूण उत्पादन मूल्य (लाख रुपये) Gross Value of out put (Lakh Rs.)	मूल्यवृद्धी (लाख रुपये) Value added (Lakh Rs.)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(1)	
० ते २.५ लाख	..	42.4	2.6	11.8	4.0	4.4	4.1	4.15	0.85	0. to 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	..	15.5	1.6	5.6	2.9	2.9	3.2	5.10	0.92	2.5 lakh to 5.0 lakh
५.० लाख ते ७.५ लाख	..	8.1	1.4	3.5	2.2	2.0	2.3	4.44	0.74	5.0 lakh to 7.5 lakh
७.५ लाख ते १० लाख	..	5.3	1.2	2.5	1.9	1.5	2.0	4.69	0.70	7.5 lakh to 10 lakh
१० लाख ते १५ लाख	..	6.4	2.2	3.9	2.8	2.6	1.6	3.41	0.59	10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख	..	4.2	1.5	3.0	2.2	2.3	1.8	4.13	0.78	15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख	..	7.9	5.1	8.8	8.0	6.7	1.6	4.38	0.68	20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी	..	3.0	4.2	5.7	5.4	5.1	1.2	3.53	0.62	50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	..	4.7	18.8	21.8	19.7	19.6	1.1	2.91	0.54	1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	..	2.5	61.4	33.4	50.9	52.9	0.5	2.30	0.44	5 crore and above
एकूण	..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	0.9	2.78	0.51	Total

नवीन नोंदणी झालेले कारखाने

५.१४. सन १९८९ मध्ये २,४४५ नवीन कारखाने, कारखाने अधिनियम १९४८ खाली नोंदले गेले. ह्या नवीन कारखान्यात सुमारे ७४ हजार कामगार होते. नवीन कारखान्यांपैकी ८८ टक्के लहान म्हणजे ५० पेक्षा कमी कामगार असणारे कारखाने होते. प्रामुख्याने ज्या उद्योग गटांत नवीन कारखाने नोंदले गेले ते उद्योग गट म्हणजे यंत्रमागासह सुती कापड उद्योग (१३ टक्के), रसायने आणि रासायनिक पदार्थ (१२ टक्के), इलेक्ट्रॉनिकसह विद्युत यंत्रसामग्री (९.७ टक्के), लाकडाच्या वस्तू (९ टक्के), धातू आणि धातूच्या वस्तू (६.९ टक्के) आणि साखर कारखान्यांसह खाद्य वस्तू उद्योग (६.८ टक्के) हे होत.

New factories registered

5.14. The number of factories newly registered under Factory Act, 1948 during 1989 was 2,445. Employment in these new factories was about 74 thousand workers. Amongst newly registered factories 88 per cent were small-sized i.e. employing less than 50 workers. The main industry groups in which these factories are registered are Cotton Textiles including powerlooms (13 per cent), Chemicals and chemical products (12 per cent), Electrical machinery including electronics (9.7 per cent), Wood products (9 per cent), metal and metal products (6.9 per cent) and Food products including sugar factories (6.8 per cent).

औद्योगिक परवाने

५.१५. राज्य शासनाने प्रक्रीयाकरून केंद्र शासनास पाठविलेल्या अर्जांना त्यांच्याकडून औद्योगिक परवाने, इरादापत्रे, आणि डिजीटीडी नोंद दिली जाते. १९९०-९१ मध्ये नोव्हेंबर, १९९० पर्यंत केंद्र शासनाने ५७ औद्योगिक परवाने, १२८ इरादापत्रे आणि ९० डिजीटीडी नोंदणीपत्रे महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांना दिली. १९८९ मध्ये या संख्या अनुक्रमे ७३, १६९ आणि ८१ होत्या. सदर इरादापत्रे आणि औद्योगिक परवाने लोह आणि अलोह उद्योग; विद्युत आणि इलेक्ट्रॉनिक यंत्रसामग्री; वाहतूक; औद्योगिक आणि शक्ती यंत्रे; औषधे आणि औषधांची निर्मिती; रसायने; रबर, कातडी यांच्या वस्तू; साखर; सिमेंट; कागद व कागदाच्या वस्तू; तयार कपडे; संरक्षण उद्योग इत्यादी उत्पादनात गुंतलेल्या उद्योगांना दिली आहेत.

Industrial Licenses

5.15. The Government of India receives the applications processed by the State Government and issues industrial licenses, letters of intents and DGTD registrations. During 1990-91 upto November 1990, the Government of India issued 57 industrial licenses, 128 letters of intents and 90 DGTD registrations for the Maharashtra State. The corresponding figures during 1989 were 73, 169 and 81 respectively. These Letters of Intents/Industrial Licenses were given to industries engaged in manufacturing of Ferrous and non-ferrous industries; Electrical and electronic equipments; Transportation; Industrial and agricultural machinery; Drug and Pharmaceuticals; Chemicals; Rubber goods, leather goods; Sugar; Cement; Paper and paper products; Readymade garments; Defence industries, etc.

उद्योगांना सहाय्य

५.१६. राज्याच्या औद्योगिक विकासासाठी व विकेंद्रीकरणासाठी मूलभूत सोयी उपलब्ध करून देणे, कर सवलती देणे, बीजभांडवल देणे इत्यादी मार्गांनी सहाय्य करण्याचे धोरण महाराष्ट्र शासन जाणीवपूर्वक अवलंबित असते. राज्य औद्योगिक व गुंतवणूक महामंडळ (सिकॉम), महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ (महावित्त), महाराष्ट्र राज्य लघुउद्योग विकास महामंडळ, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ, जिल्हा उद्योग केंद्रे, खादी व ग्रामोद्योग मंडळ, विभागीय विकास महामंडळे आणि काही अखिल भारतीय संस्था, उदा. भारतीय औद्योगिक विकास बँक, भारतीय औद्योगिक पत महामंडळ, भारतीय औद्योगिक पत व गुंतवणूक महामंडळ, आयुर्विभा महामंडळ, सर्वसाधारण विभा महामंडळ, व्यापारी बँका यांच्या द्वारे राज्य शासन हे उद्दिष्ट साध्य करते. या निरनिराळ्या संस्थांमार्फत राज्यातील उद्योगधंद्यांना देण्यात आलेल्या सहाय्याचा तपशील खालील परिच्छेदात थोडक्यात दिलेला आहे.

५.१७. उद्योगाचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी एकत्रित प्रोत्साहन योजना राज्यात १९६४ सालापासून राबविण्यात येते. त्यात वेळोवेळी बदल करण्यात आले आहेत. आणि अलिकडे सप्टेंबर, १९८८ मध्ये करण्यात आलेल्या सुधारणा चालू वर्षाही राबविल्या जात आहेत. या सुधारीत योजनेअंतर्गत विक्रीकर, विद्युत कर, जकात कर आणि भांडवल गुंतवणूक सहाय्यात अधिक सवलत देण्यात आली आहे.

५.१८. महाराष्ट्रातील औद्योगिकदृष्ट्या अविकसित भागात उद्योगधंदे काढण्यासाठी "सिकॉम" उद्योगकांना आर्थिक, तांत्रिक व इतर सहाय्य करते. महाराष्ट्र शासनाची उद्योगधंद्यांना प्रोत्साहन देण्याची सधन योजना (पॅकेज स्कीम ऑफ इन्सेंटिव्हज) सुद्धा सिकॉम राबविते. भारतीय औद्योगिक विकास बँकेकडून दिल्या जाणाऱ्या बीज भांडवलासाठी अर्थ सहाय्य करण्याची योजनाही सिकॉम राबविते. सुदतीच्या कर्जासाठी भारतीय औद्योगिक विकास बँकेमार्फत मिळणाऱ्या पुनर्वित्त सहाय्यासाठी सिकॉम पात्र आहे आणि या प्रयत्नांचा व सहाय्यांचा परिणाम म्हणजे ऑक्टोबर, १९९० अखेर संपणाऱ्या १२ महिन्यात अर्धविकसित भागात ५,४०८ कोटी रुपये भांडवली गुंतवणूक असलेले नियोजित ३९७ प्रकल्प स्थापन होणार होते. ह्या उलट मागील वर्षातील त्याच काळात १,५९५ कोटी रुपयांची भांडवली गुंतवणूक असलेले ३४२ नियोजित प्रकल्प अर्धविकसित भागात स्थापन झाले होते.

Assistance to Industries

5.16. Government of Maharashtra has adopted a policy of assisting industrial growth and its dispersal in the State through creation of infrastructure, tax concessions and supply of seed money. The Government achieves its objectives through established organisations like the State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra (SICOM), Maharashtra State Financial Corporation (MSFC), Maharashtra Small Scale Industries Development Corporation (MSSIDC), Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC), District Industries Centre (DIC), Khadi and Village Industries Board (KVIB) and four Regional Development Corporations and through certain all-India institutions such as Industrial Development Bank of India (IDBI), Industrial Finance Corporation of India Ltd. (IFCI), Industrial Credit and Investment Corporation of India Ltd. (ICICI), Life Insurance Corporation of India (LIC), General Insurance Corporation of India (GIC) and other commercial banks. Assistance rendered by these agencies is described, in brief, in the following paragraphs.

5.17. The package scheme of incentives which is in operation in the State since 1964 and which is meant for dispersal of industries has been modified from time to time and the latest revision made during September, 1988, is in operation during the current year. Under the modifications, incentives in respects of sales tax, electricity duty, octroi and capital investment are liberalised.

5.18. SICOM offers financial, technical and other assistance to entrepreneurs for setting up of industries in industrially under developed areas of Maharashtra. It also acts as an agent for operation of the Package Scheme of Incentives of the State Government. SICOM also operates the IDBI Scheme for provision of Seed Capital Assistance and has been notified as an eligible institution for the purpose of refinance of the term loans from the IDBI. As a result of these efforts and assistance, 397 projects involving an aggregate capital investment of Rs. 5,408 crores were committed for being set up in the under developed areas of the State in the 12 months ending October, 1990, as compared to 342 projects involving capital investment of Rs. 1,595 crore in the corresponding period of preceding year.

तबता क्रमांक/TABLE No. 5.4

विविध योजनांखाली सिकांमचे साध्य
Achievement of SICOM under the different Schemes

वाव (1)	परिमाण (2)	१२ महिन्यांतील साध्य/ Achievement in the 12 months ending		ऑक्टोबर १९९० अखेरचे साध्य Cumulative achievement at the end of October 1990 (5)	Unit (2)	Item (1)
		ऑक्टोबर October 1989 (3)	ऑक्टोबर October 1990 (4)			
नियोजित घटक	संख्या	342	397	6,232	.. No.	Units committed ..
त्यांचा प्रकल्प खर्च	कोटी रुपये	1,595	5,408	15,213	.. Rs. crore	Their Project cost ..
उत्पादन सुरू झालेले घटक त्यांचा प्रकल्प खर्च	संख्या कोटी रुपये	218 532	151 688	4,218 4,593	.. No. .. Rs. crore	Units gone into production Their project cost ..
उभारणी चालू असलेले घटक* त्यांचा प्रकल्प खर्च*	संख्या कोटी रुपये	193 807	191 586	191 586	.. No. .. Rs. crore	Units under construction* Their project cost* ..
मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	71	53	637	.. Rs. crore	Total effective sanctions ..
वाटप केलेली रक्कम	कोटी रुपये	62	67	563	.. Rs. crore	Total disbursements ..
प्रोत्साहनाची सहाय्य योजना—						Package Scheme of Incentives—
(अ) मंजूर केलेली रक्कम घटक	कोटी रुपये संख्या	38 175	52 206	380 2,351	.. Rs. crore .. No.	(a) amount sanctioned to units ..
(ब) वाटप केलेली रक्कम घटक	कोटी रुपये संख्या	26** 176	21** 129	199** 1,644	.. Rs. crore .. No.	(b) Amount disbursed to units ..
राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेकडून अर्थसहाय्य						Refinance from IDBI—
(अ) प्रस्ताव	संख्या	139	98	1,058	.. No.	(a) Proposals ..
(ब) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	73	33	380	.. Rs. crore	(b) Amount sanctioned ..
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	45	46†	305	.. Rs. crore	(c) Amount availed ..
राष्ट्रीय औद्योगिक विकास बँकेची बीज भांडवल योजना						Seed Capital Scheme of the IDBI
(अ) प्रस्ताव	संख्या	6	6	124	.. No.	(a) Proposals ..
(ब) मंजूर केलेली रक्कम	कोटी रुपये	0.4	0.2	6.9	.. Rs. crore	(b) Assistance sanctioned—
(क) वापरलेली रक्कम	कोटी रुपये	0.2	0.2	5.9	.. Rs. crore	(c) Availed ..
**कर लांबणीवर टाकण्याबाबत दिलेली प्रमाणे वागळत	कोटी रुपये	3.2	1.8	68.24	.. Rs. crore	Exclusive of deferral through issue of vouchers.

*अखेरपर्यंत/As at the end of

†यात १९८९ मध्ये मंजूर केलेल्या अर्थ सहाय्याचा सुद्धा समावेश आहे.

Includes some of the refinance sanctioned during 1989 also.

५.१९. महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळाने १९८९-९० साली ९५ कोटी रुपयांची १,३७१ कर्जे मंजूर केली. त्या आधी १९८८-८९ मध्ये ७४ कोटी रुपयांची १,०७५ कर्जे मंजूर केली होती. यावरून १९८९-९० मध्ये कर्जे मंजूर केल्या केंद्रांच्या संख्येत २७ टक्के आणि कर्जे मंजूरीच्या रकमेत २८ टक्क्यांनी वाढ झाल्याचे दिसून येते. सन १९८९-९० मध्ये ६८ कोटी रुपयांचे वाटप करण्यात आले ते मागील वर्षापेक्षा ३० टक्क्यांनी जास्त होते. चालू आर्थिक वर्ष १९९०-९१ मध्ये (जानेवारी, १९९१ पर्यंत) महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळाने १२१ कोटी रुपयांची २,०४० कर्जे मंजूर केली आणि ६८ कोटी रुपयांचे वाटप केले. आधीच्या वर्षातील त्याच काळात ७१ कोटी रुपयांची ८८३ कर्जे मंजूर केली आणि ४६ कोटी रुपयांचे वाटप केले होते. सन १९८९-९० या वर्षातील एकूण मंजूर कर्जांच्या रकमेपैकी ७१ टक्के रक्कम विकसनशील भागासाठी होती. जवळजवळ तीन पंचमांश रक्कम लघु उद्योग घटकांसाठी मंजूर करण्यात आली. स्थापनेपासून मार्च, १९९० अखेर महावित्ताने ९१८ कोटी रुपयांची कर्जे मंजूर केली व ६१७ कोटी रुपयांचे वाटप केले.

५.२०. भारतीय औद्योगिक विकास बँकेने १९८९-९० मध्ये राज्यात एकूण मंजूर केलेली व वाटप केलेली कर्जांची रक्कम १९८८-८९ च्या तुलनेत बरीच जास्त होती. बँकेने १९८८-८९ मध्ये ७२७ कोटी रुपये अर्थसहाय्य मंजूर केले होते. तर १९८९-९० मध्ये १,५२१ कोटी

5.19. The loans sanctioned by MSFC during 1989-90 were Rs. 95 crore (to 1,371 units) as against Rs. 74 crore (to 1,075 units) in 1988-89, showing an increase of 27 per cent in number and 28 per cent in amount of loan sanctioned. An amount of loans disbursed was Rs. 68 crore in 1989-90, which was 30 per cent more than that in the earlier year. During current financial year 1990-91 (upto January, 1991) MSFC sanctioned loan of Rs. 121 crore (2040 units) and disbursed Rs. 68 crores as against sanction of Rs. 71 crores (883 units) and disbursement of Rs. 46 crores during corresponding period of the previous year. Of the loan amount sanctioned in 1989-90, 71 per cent was in the developing areas. Nearly three-fifth of the amount sanctioned in that year was to small-scale units. Since its inception, (upto the end of March, 1990) MSFC had sanctioned Rs. 918 crore of loans and disbursed Rs. 617 crore.

5.20. Aggregate financial assistance sanctioned and disbursed by IDBI in the State during 1989-90 was much higher than that in 1988-89. Compared with Rs. 727 crore sanctioned in 1988-89, Rs. 1,521 crore were sanc-

रुपयांचे अर्थसहाय्य मंजूर केले. वाटप केलेली रक्कम १९८८-८९ मध्ये ५५९ कोटी रुपये होती तर १९८९-९० मध्ये ती ६२८ कोटी रुपये होती. देशात १९८९-९० मध्ये एकूण मंजूर व वाटप केलेल्या रकमांत महाराष्ट्र राज्याचा वाटा अनुक्रमे २० व १४ टक्के होता.

५.२१. भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळाने १९८९-९० मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या रकमा अनुक्रमे ७३१ कोटी रुपये व २११ कोटी रुपये होत्या व त्या १९८८-८९ मध्ये मंजूर व वाटप केलेल्या रकमांपेक्षा (अनुक्रमे २२७ कोटी रुपये व १२५ कोटी रुपये) जास्त होत्या. राज्यात महामंडळाने एप्रिल-डिसेंबर, १९९० ह्या काळात आणखी ३९८ कोटी रुपये मंजूर केले व १४३ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले. या तुलनेत मागील वर्षी एप्रिल-डिसेंबर, १९८९ मध्ये ३९४ कोटी रुपये मंजूर केले व १३३ कोटी रुपये वाटप केले होते.

५.२२. भारतीय औद्योगिक व पत गुंतवणूक महामंडळाने १९८९-९० मध्ये राज्यातील औद्योगिक घटकांना ५७१ कोटी रुपयांचे कर्ज मंजूर केले व २४५ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले. १९८८-८९ मध्ये या रकमा अनुक्रमे २८० कोटी व १४६ कोटी रुपये होत्या. यापुढे महामंडळाने एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९० मध्ये ५०१ कोटी रुपये मंजूर केले व १४० कोटी रुपयांचे वाटप केले. ह्या तुलनेत एप्रिल-ऑक्टोबर, १९८९ मध्ये २४८ कोटी रुपयांचे कर्ज मंजूर केले व १०० कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले होते. ऑक्टोबर, १९९० च्या अखेरीस महामंडळाने राज्यातील एकूण मंजूर केलेली रक्कम, ३,०६१ कोटी रुपये व वाटप केलेली रक्कम १,९०० कोटी रुपये होती. या रकमा देशातील एकूण मंजूर व वाटप केलेल्या रकमांच्या अंदाजे एक चतुर्थांश होत्या.

५.२३. आयुर्विमा महामंडळाने (वायदेबाजार खरेदी सोडून) १९८९-९० मध्ये राज्यातील औद्योगिक घटकामध्ये, वित्तीय महामंडळामध्ये व राज्य विद्युत मंडळामध्ये एकूण २५९ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली. ह्या आधीच्या वर्षात १४१ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली होती. १९८९-९० ह्या वर्षीच्या एकूण गुंतवणुकीपैकी १८७ कोटी रुपये स्वायत्त संस्थांच्या क्षेत्रात व ६९ कोटी रुपये राज्य विद्युत मंडळामध्ये गुंतविले होते. त्यावर्षी आयुर्विमा महामंडळाने अखिल भारतीय पातळीवर केलेल्या एकूण गुंतवणुकीपैकी राज्यातील गुंतवणूक २३ टक्के होती. आयुर्विमा महामंडळाने एप्रिल-सप्टेंबर, १९९० दरम्यान राज्यात ३९ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली. मार्च, १९९० अखेर आयुर्विमा महामंडळाने १,१७२, कोटी रुपये राज्यातील औद्योगिक घटकात, राज्य वित्तीय महामंडळात व विद्युत मंडळात गुंतविले होते. ही रक्कम भारतातील एकूण गुंतवणुकीच्या १६ टक्के होती.

५.२४. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाकडे मार्च, १९९० अखेर २०४ औद्योगिक क्षेत्रांचा विकास करण्याचे काम सोपविले होते. तर मार्च, १९८९ अखेर १३२ औद्योगिक क्षेत्रांचे काम सोपविण्यात आले होते. या २०४ औद्योगिक क्षेत्रांपैकी ७५ मोठी, ५८ विकास केंद्रे व ७१ लघुऔद्योगिक क्षेत्रे आहेत. एकूण नियोजित ५२.१ हजार हेक्टर क्षेत्रांपैकी २५.८ हजार हेक्टर क्षेत्र महामंडळाच्या ताब्यात होते. भूखंड पाडता येण्याजोगे क्षेत्र ९.६ हजार हेक्टर होते. सन १९८९-९० च्या अखेरीस १३,१०७ घटकात उत्पादन सुरू होते आणि इतर २,२२३ घटकांची उभारणी चालू होती. महामंडळाने १९८८-८९ व १९८९-९० मध्ये केलेले कार्य आणि १९८९-९० अखेर पर्यंतची स्थिती पुढील तक्त्यात दर्शविली आहे.

tioned in 1989-90. The amount disbursed, too, was more at Rs. 6,28 crore in 1989-90 as against Rs. 559 crore in 1988-89. The share of Maharashtra in amount sanctioned and disbursed in India during 1989-90 was 20 per cent and 14 per cent respectively.

5.21. Both the sanctions and disbursals by the IFCI in 1989-90 were higher at Rs. 731 crore and Rs. 211 crore respectively as against sanction of Rs. 227 crore and disbursement of Rs. 125 crore in 1988-89. It further sanctioned Rs. 398 crore and disbursed Rs. 143 crore in the State between April-December, 1990 as compared with Rs. 394 crore sanctioned and Rs. 133 crore disbursed in April-December, 1989.

5.22. The sanctions and disbursals to industrial units in the State by ICICI in 1989-90 were Rs. 571 crore and Rs. 245 crore respectively as against Rs. 280 crore and Rs. 146 crore in 1988-89. It further sanctioned and disbursed Rs. 501 crore and Rs. 140 crore respectively during April-October, 1990, as compared with Rs. 248 crore sanctioned and Rs. 100 crore disbursed in April-October, 1989. At the end of October, 1990 its total sanctions in the State were Rs. 3,061 crore and disbursements, Rs. 1,900 crore. These formed about one-fourth of the sanctions and disbursements in the country.

5.23. The LIC invested (excluding market purchases) Rs. 259 crore in industrial units, finance corporations and electricity board in the State during 1989-90 as against Rs. 141 crore invested during the earlier year. Of these, Rs. 187 crore were in corporate bodies and Rs. 69 crore in the electricity board. Of the total investment by LIC in India, in that year, 23 per cent was in the State. It invested Rs. 39 crore in the State between April-September, 1990. Upto the end of March, 1990 LIC's investment in the industrial units, state financial corporation and electricity board in the State was Rs. 1,172 crore and this is 16 per cent of all India investments.

5.24. The number of areas entrusted for development to the MIDC was 204 at the end of March, 1990 as against 132 areas at the end of March, 1989. Of these 204, industrial areas, 75 are large, 58 growth centres and 71 are mini industrial areas. The total planned area was 52.1 thousand hectares of which 25.8 thousand hectares was in its possession. The area of allotted plots was 9.6 thousand hectares. At the end of 1989-90, the number of units in production was 13,107 and another 2,223 units were under construction. The table below gives the performance of MIDC in 1988-89 and 1989-90 and the position at the end of 1989-90.

तक्ता क्रमांक/TABLE No . 5.5

महाराष्ट्र उद्योग विकास महामंडळाचे कार्य/Performance of MIDC

वाव (1)	कार्य/Performance		Cumulative at the end of 1989-90 च्या अखेरपर्यंत (4)	Item (1)
	1988-89 (2)	1989-90 (3)		
तयार केलेले भूखंड	1,536	1,014	26,767	Plots carved out
वाटप केलेले भूखंड	1,862	1,528	23,999	Plots allotted
बांधलेल्या छपऱ्या	5	108	3,004	Sheds constructed
वाटप केलेल्या छपऱ्या	35	63	2,911	Sheds allotted
उत्पादन सुरु असलेले घटक (नविन)	1,213	1,033	13,107	Units in production (New)
उभारणी चालू असलेले घटक	1,904	319	2,223	Units under construction
घटकांमध्ये गुंतविलेले भांडवल (रुपये कोटीत).	374	157	4,100	Total investment in units(Rs. crore.)

औद्योगिक विकासासाठी योजना

५.२५. राज्यातील औद्योगिकरणाला अधिक गती येण्यासाठी राज्य शासनाने खालील दोन महत्वाच्या योजना औद्योगिक प्रगतीसाठी जाहीर केल्या आहेत (१) संपूर्ण राज्यात ६५ विकास केंद्रांची स्थापना करणे आणि (२) राज्यातील सर्व तालुक्यांत लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करणे. या दोन्ही योजनांची अंमलबजावणी शासनाने महाराष्ट्र उद्योग विकास मंडळाकडे सोपविली आहे.

विकास केंद्र

५.२६. या ६५ विकास केंद्रासाठीच्या जागा निश्चित करण्यात आल्या असून यापैकी एक विकास केंद्र वगळण्यात आले असून ६४ विकास केंद्रात औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचा प्रस्ताव शासनाकडे सादर केला आहे. ह्यापैकी सहा ठिकाणी औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे काम पूर्ण झालेले आहे, आणि ५८ ठिकाणी जागा मिळविण्याचे काम प्रगती पथावर आहे.

लघु औद्योगिक वसाहती

५.२७. ज्या ठिकाणी औद्योगिक विकासासाठी इतर काही कामे झालेली नाहीत अशा प्रत्येक तालुक्यामध्ये लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे राज्य शासनाने जाहीर केले आहे. त्याप्रमाणे १४२ लघु औद्योगिक वसाहती स्थापन करण्याचे प्रस्तावित आहे. महाराष्ट्र उद्योग विकास मंडळाने १२७ ठिकाणासाठीचे प्रस्ताव राज्य शासनाकडे सादर केले असून उर्वरित १५ ठिकाणांच्या जागा निश्चित करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. ह्या १२७ ठिकाणांपैकी ११३ ठिकाणांना शासनाची मान्यता मिळाली असून राहिलेल्या १४ ठिकाणांना मान्यता अजून मिळाली नाही.

औद्योगिक वसाहती

५.२८. राज्य शासनाने मार्च, १९८९ अखेर मंजूर केलेल्या ११९ औद्योगिक वसाहतींच्या संख्येत वाढ होऊन ती मार्च, १९९० अखेरीस १२७ झाली. त्यापैकी १२० सहकारी तत्वावर आहेत. राज्यात ८६ सहकारी तत्वावरील औद्योगिक वसाहती कार्यरत आहेत.

Programmes for Industrial Development

5.25. To accelerate the process of industrialisation in the State, the State Government announced following two important programmes for industrial development—

- (1) Establishment of 65 Growth Centres covering entire State; and
- (2) Programme of Mini Industrial Areas to cover all the talukas in the State.

The implementation of these programme were entrusted by the Government to MIDC.

Growth Centres

5.26. The lands for all 65 Growth Centres have already been indentified, out of which one growth centre has been dropped and proposals for setting up Industrial Areas at 64 Growth Centres have been submitted to Government .Out of these, at 6 locations the Industrial Areas have already been set up, and at 58 locations the land acquisition is in progress.

Mini Industrial Areas

5.27. The State Government also announced setting up of Mini Industrial Areas in every Tahsil wherever there is no other industrial activity. Accordingly 142 Mini Industrial Areas are proposed to be set up. MIDC has already submitted proposals to State Government for 127 locations and the process for finalising locations for remaining 15 talukas is in progress. Out of the 127 locations Government has approved 113 locations and for remaining 14 areas approval is yet to be recieved.

Industrial Estate

5.28. The number of industrial estates approved by State Government has increased to 127 by the end of March, 1990 from 119 in March, 1989. Of these 120 are on co-operative basis. There were 86 co-operative

या वसाहतींमध्ये १९८९-९० मध्ये १६ छपऱ्या बांधण्यात आल्या तर १९८८-८९ मध्ये ३३ छपऱ्या बांधण्यात आल्या होत्या. मार्च, १९९० अखेर एकूण ४,४८३ छपऱ्या बांधण्यात आल्या. सन १९८९-९० मध्ये ७३ घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली असून मार्च, १९९० अखेर एकूण ४,५८६ घटकांनी उत्पादनास सुरुवात केली होती. सन १९८९-९० मध्ये शासनाने १७ लाख रुपयांचे समभाग भांडवल दिले आणि ३५ लाख रुपयांना शासन हमी राहिले.

५.२९. महाराष्ट्र राज्य खादी व ग्रामोद्योग मंडळाने १९८९-९० मध्ये मंजूर केलेले कर्ज व अनुदान अनुक्रमे ७.०७ कोटी रुपये व ५४ लाख रुपये होते. या तुलनेत १९८८-८९ मध्ये ३.८० कोटी रुपये कर्ज व १९ लाख रुपये अनुदान दिले होते. सन १९८९-९० मध्ये कर्ज रुपाने वाटप केलेल्या एकूण रकमेपैकी १.३६ कोटी रुपये सुताकाम व लोहारकाम यासाठी व ०.७६ कोटी रुपये ग्रामीण तेल उद्योगासाठी दिले. एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९० मध्ये कर्ज रुपाने दिलेली रक्कम २.२ कोटी रुपये होती. तर अनुदान ५.९ लाख होते. एप्रिल-ऑक्टोबर, १९८९ या काळात १.६८ कोटी रुपये कर्ज व ८.४ लाख रुपये अनुदान दिले होते.

५.३०. महाराष्ट्र राज्य लघुउद्योग विकास महामंडळाच्या १९८८-८९ मध्ये ३२० कोटी रुपये उलाढालीत १९८९-९० मध्ये वाढ होऊन ती ३७७ कोटी रुपये झाली. एप्रिल-डिसेंबर, १९९० मध्ये महामंडळाची उलाढाल २३९ कोटी रुपये झाली. त्यापैकी १५४ कोटी रुपये व्यापारी साठवणीद्वारे, ४२ कोटी रुपये कच्च्या मालाच्या वितरणाद्वारे आणि पणन सहाय्याद्वारे ४३ कोटी रुपये झाली.

५.३१. सर्वसाधारण विमा महामंडळाने व राज्यातील त्यांच्या दुय्यम मंडळांनी १९८९-९० मध्ये १०१ कोटी रुपये अर्थ सहाय्य मंजूर केले व ९७ कोटी रुपयांचे वाटप केले. मागील वर्षी १९८८-८९ मध्ये मंजूर अर्थसहाय्य व वाटप अनुक्रमे ४९ कोटी रुपये व ४१ कोटी रुपये होते. एप्रिल-डिसेंबर, १९९० या काळात महामंडळाने आणखी ४७ कोटी रुपयांचे अर्थ सहाय्य मंजूर केले व ३२ कोटी रुपयांचे वाटप केले. एप्रिल-डिसेंबर, १९८९ या काळात मंजूर आणि वाटप केलेली रक्कम अनुक्रमे ८८ कोटी रुपये व ७४ कोटी रुपये होती.

महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळ

५.३२. महाराष्ट्र राज्य वस्त्रोद्योग महामंडळाने १९८९-९० मध्ये नऊ कापड गिरण्यांचे अधिनियमन केले. यापैकी काही गिरण्या ताब्यात घेण्यापूर्वी आजारी होत्या. या गिरण्यांमध्ये यावर्षी साधारणपणे २० हजार कामगार होते. या सर्व गिरण्यांमध्ये ३.२ लाख चात्या होत्या व ६ हजार माग होते. त्यावर्षी महामंडळाची उलाढाल ११८ कोटी रुपये होती. १९८८-८९ मधील उलाढालीपेक्षा ती ११ कोटी रुपयांनी जास्त होती. एप्रिल-ऑक्टोबर, १९९० मध्ये महामंडळाची उलाढाल ७२ कोटी रुपये झाली. या तुलनेत ती आधीच्या वर्षी ह्याच काळात ६६ कोटी रुपये झाली होती.

खनिजे

५.३३. राज्यांची खनिज उत्पादनाची क्षमता असणारे क्षेत्र ३८ हजार चौरस किलो मीटर्स (राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या १२ टक्के) आहे. हे क्षेत्र भंडारा, चंद्रपूर, कोल्हापूर, नागपूर, रायगड, सिधुदुर्ग, ठाणे आणि यवतमाळ या जिल्ह्यांत केंद्रित झाले आहे. राज्यात कच्चे लोखंड, कोळसा, मँगनिज, सिलिका, वाळू, डोलोमाईट, बॉक्साईट, कायनाईट, सिलीमानाईट व चुनखडी ही महत्त्वाची खनिजे मिळतात.

industrial estates functioning in the State. The number of sheds constructed in these estates in 1989-90 was 16 as against 33 constructed in 1988-89. By the end of March, 1990 the total number of sheds constructed was 4,483. During 1989-90, 73 units started production. The progressive total of units that had gone into production was 4,586 by the end of March, 1990. The Government gave matching share capital contribution of Rs. 17 lakh and stood guarantee for Rs. 35 lakh in 1989-90.

5.29. The loans and grants sanctioned by the Maharashtra State KVIB in 1989-90 were of Rs. 7.07 and Rs. 54 lakh respectively compared with Rs. 3.80 crore of loans and Rs. 19 lakh of grants in 1988-89. Of the loans disbursed in 1989-90, Rs. 1.36 crore was for carpentry and blacksmithy and Rs. 0.76 crore for village oil industry. Between April-October, 1990 the loans disbursed were at Rs. 2.2 crore and grants at Rs. 5.9 lakh compared with loans of Rs. 1.68 crore and grants of Rs. 8.4 lakh disbursed in April-October, 1989.

5.30. The turnover of the MSSIDC has increased to Rs. 377 crore in 1989-90 from Rs. 320 crore in 1988-89. Between April-December, 1990 its turnover was about Rs. 239 crore. Of this about Rs. 154 crore was through commercial warehousing, Rs. 42 crore was through distribution of raw materials and Rs. 43 crore through marketing.

5.31. The financial assistance sanctioned and disbursed by the General Insurance Corporation and its subsidiaries in the State was at Rs. 101 crore and Rs. 97 crore respectively in 1989-90 as against Rs. 49 crore and Rs. 41 crore respectively in 1988-89. Between April-December 1990, it had further sanctioned Rs. 47 crore and disbursed Rs. 32 crore as against sanctions and disbursements of Rs. 88 crore and Rs. 74 crore respectively in April-December, 1989.

Maharashtra State Textile Corporation (MSTC)

5.32. The MSTC continued to manage nine textile mills in 1989-90 some of which were sick mills before take-over. It employed in that year about 20 thousand workers. It together had 3.2 lakh spindles and 6 thousand looms. Its turnover in that year was of Rs. 118 crore, Rs. 11 crore more than that in 1988-89. Its turnover between April-October, 1990 was at Rs. 72 crore as against Rs. 66 crore in the corresponding period of the earlier year.

Minerals

5.33. The potential mineral bearing area in the State is about 38 thousand sq. km. (i.e. about 12 per cent of the total area of the State) and is concentrated in the districts of Bhandara, Chandrapur, Kolhapur, Nagpur, Raigad, Sindhudurg, Thane and Yavatmal. The important minerals occurring in the State are iron ore, coal, manganese ore, silica sand, dolomite, bauxite, kyanite, sillimanite and limestone.

५.३४. खनिज उत्पादनाचा निर्देशांक (पाया १९८०-८१= १००) १९८८ मधील १९४ वरून ८.५ टक्क्यांनी वाढून १९८९ मध्ये तो २१० पर्यंत वाढला. गौण खनिजे वगळता १९८८ मध्ये राज्यात काढण्यात आलेल्या खनिजांचे मूल्य ३७१ कोटी रुपये होते. त्यात १९८९ मध्ये वाढ होऊन ते ४८६ कोटी रुपये झाले. यामध्ये एकट्या कोळशाचा हिस्सा ४४६ कोटी रुपये एवढा मोठा होता.

५.३५. जानेवारी-ऑक्टोबर, १९९० या कालावधीत महत्वाच्या खनिजांचे उत्पादन जानेवारी-ऑक्टोबर, १९८९ मधील उत्पादनापेक्षा जास्त झाले. (जानेवारी-ऑक्टोबर, १९९०) या काळात खनिज उत्पादनात वाढ झाली, कोळशाचे उत्पादन १२९ लाख टनावरून वाढून १३६ लाख टन झाले व चुनखडीचे उत्पादन ३८ लाख टनावरून वाढून ते ४१ लाख टनावर पोहोचले.

5.34. The index number of mineral production (base 1980-81 = 100) increased to 210 in 1989 from 194 in 1988 showing an increase of 8.5 per cent. The value of minerals, excluding minor minerals, extracted in State during 1989 was higher at Rs. 486 crore than Rs. 371 crore in 1988. Coal alone accounted for major share of Rs. 446 crore in 1989.

5.35. The quantity of important minerals extracted was more in January-October, 1990 than that in January-October, 1989. The extraction has gone up in the case of coal from 129 lakh tonnes to 136 lakh tonnes, and limestone from 38 lakh tonnes to 41 lakh tonnes.

६.१. महाराष्ट्रातील विजेच्या उत्पादनाची स्थापित क्षमता एका वर्षात ९.३ टक्क्यांनी वाढून १९८९-९० मध्ये ८,३६८ मेगॅवॅट झाली. गतवर्षी ही वाढ २.२ टक्के होती. स्थापित क्षमतेमधील ही वाढ फक्त औष्णिक निर्मितीशी संबंधित होती. महाराष्ट्रातील विद्युत निर्मिती संचाची अवधारित क्षमता ३१ डिसेंबर १९९० रोजी ७,९४२ मेगॅवॅट होती.

६.२. विजेच्या एकूण उत्पादनात औष्णिक वीज निर्मितीचा वाटा ७७ टक्के आहे. १९८९-९० मध्ये औष्णिक वीज उत्पादनात त्या आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत ११.३ टक्के वाढ झाली तर नैसर्गिक वायूजन्य वीज निर्मितीत २८.८ टक्के वाढ झाली. तथापि, जलजन्य व अणुशक्तीजन्य वीज निर्मितीत अनुक्रमे १२.४ व १९.३ टक्के घट झाल्यामुळे राज्यातील एकूण वीज उत्पादन एका वर्षात ७.४ टक्क्यांनी वाढून ३५,२६० दशलक्ष किलोवॅट तास झाले. एप्रिल ते डिसेंबर १९९० या कालावधीत विजेच्या उत्पादनात १९८९ मधील याच कालावधीतील उत्पादनापेक्षा ४.३ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते २६,९७४ दशलक्ष किलोवॅट तास झाले. १९८८-८९ मध्ये महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाचा संयंत्र भार ५४.२ टक्के होता. तो १९८९-९० मध्ये ५९.१ टक्के झाला.

६.३. विजेच्या आंतरराज्य देवाणघेवाणीमध्ये महाराष्ट्र राज्य १९९०-९१ मध्ये विजेची निव्वळ विक्री करणारे राज्य होते. ह्या वर्षी (नोव्हेंबर १९९० पर्यंत) राज्याने २७४ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज इतर राज्यांकडून खरेदी केली व ८०९ दशलक्ष किलोवॅट तास वीज इतर राज्यांना विकली.

६.४. १९८८-८९ च्या तुलनेत १९८९-९० मध्ये विजेचा वापर १०.४ टक्क्यांनी वाढून २९,००१ दशलक्ष किलोवॅट तास झाला. १९८९-९० मध्ये त्या आधीच्या वर्षाच्या तुलनेत वापरातील सर्वाधिक वाढ सार्वजनिक दिवाबत्तीसाठी १७.५ टक्के आढळली. त्या खालोखाल, जलसंचन व जलापनयन १६.३ टक्के, घरगुती वापर १२.९ टक्के, औद्योगिक वापर ९.२ टक्के व वाणिज्यिक वापर ८.४ टक्के अशी वाढ दिसून आली. रेल्वे कर्षणविषयक वापर यात किंचित घट दिसून आली.

६.५. १९८९-९० मधील एकूण वीज वापराच्या ४८ टक्के विजेचा वापर हा औद्योगिक कारणांसाठी होता. त्यानंतर शेतीसाठी २१.२ टक्के व घरगुती दिवाबत्तीसाठी १६.१ टक्के वापर होता.

६.६. १९८८-८९ मध्ये आणखी १,२३६ गावांना वीज पुरवठा करण्यात येऊन महाराष्ट्रात वीजपुरवठा केलेल्या गावांची व निवासी खेड्यांची एकूण संख्या ३९,४१३ झाली. उर्वरित २४८ खेडी धरणा-खालील अथवा वीजपुरवठा करण्याच्या दृष्टीने वाढ नसलेली असल्याने महाराष्ट्रातील १०० टक्के गावे व निवासी खेडी यांना वीजपुरवठा करण्याचे उद्दिष्ट ३१ मार्च १९८९ अखेर पूर्ण झाले. डिसेंबर १९९० च्या अखेरीस राज्यातील वीजपुरवठा झालेल्या पंपांची संख्या १५.१२ लाख होती. यात अनुज्ञप्तीदरांच्या ०.३८ लाख पंपसंचाचा समावेश आहे. १९८९-९० च्या अखेरीस पंपासाठी वीज पुरविण्यासंबंधीचे ३.२९ लाख अर्ज प्रलंबित होते.

6.1. The installed capacity of electricity generation in Maharashtra has increased by 9.3 per cent during 1989-90 to 8,368 MW as against the increase of 2.2 per cent during the previous year. The increase in the installed capacity was only in thermal units. The derated capacity of all generation plants as on 31st December 1990 was 7,942 MW.

6.2. The electricity generation during 1989-90 by thermal plants which accounted for 77 per cent of total electricity generation increased by 11.3 per cent while that by gas plants increased by 28.8 per cent over the preceding year. However, electricity generation by hydro electric plants and nuclear plants decreased by 12.4 and 19.3 per cent respectively. As a result, total generation of electricity in 1989-90 has increased by 7.4 per cent to 35,260 million kwh. Between April-December 1990, the generation of electricity was 26,974 million kwh, which was 4.3 per cent higher than that in the corresponding period of 1989. The average plant load factor of MSEB in 1989-90 increased to 59.1 per cent, as compared to 54.2 per cent in 1988-89.

6.3. In Interstate transactions, Maharashtra was a net seller of electricity during 1990-91. It purchased (upto November 1990) barely 274 million kwh of electricity from other States and sold 809 million kwh of electricity to other States.

6.4. The overall consumption of electricity in 1989-90 has increased by 10.4 per cent to 29,001 million kwh as compared to that in 1988-89. The highest increase of 17.5 per cent over previous year in consumption was observed in public lighting followed by 16.3 per cent in irrigation and agricultural dewatering, 12.9 per cent in domestic consumption, 9.2 per cent in industrial consumption and 8.4 per cent in commercial consumption. Very slight decline in consumption pertaining to railway traction was observed.

6.5. Out of the total consumption of electricity in 1989-90, industrial consumption accounted for 48.0 per cent followed by agricultural consumption 21.2 per cent and domestic consumption 16.1 per cent.

6.6. During 1988-89 additional 1,236 villages were electrified bringing the total number of towns and inhabited villages electrified to 39,413. With this, 100 per cent electrification of the State has been achieved as on 31st March, 1989 since balance 248 villages have been identified as under submergence/non-potential. As on 31st December 1990, there were 15.12 lakh pump sets energised in the State including 0.38 lakhs pump sets from licensees. The number of pending applications for energisation of pump sets was 3.29 lakh at the end of 1989-90.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6.1

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा

Electricity Supply in Maharashtra

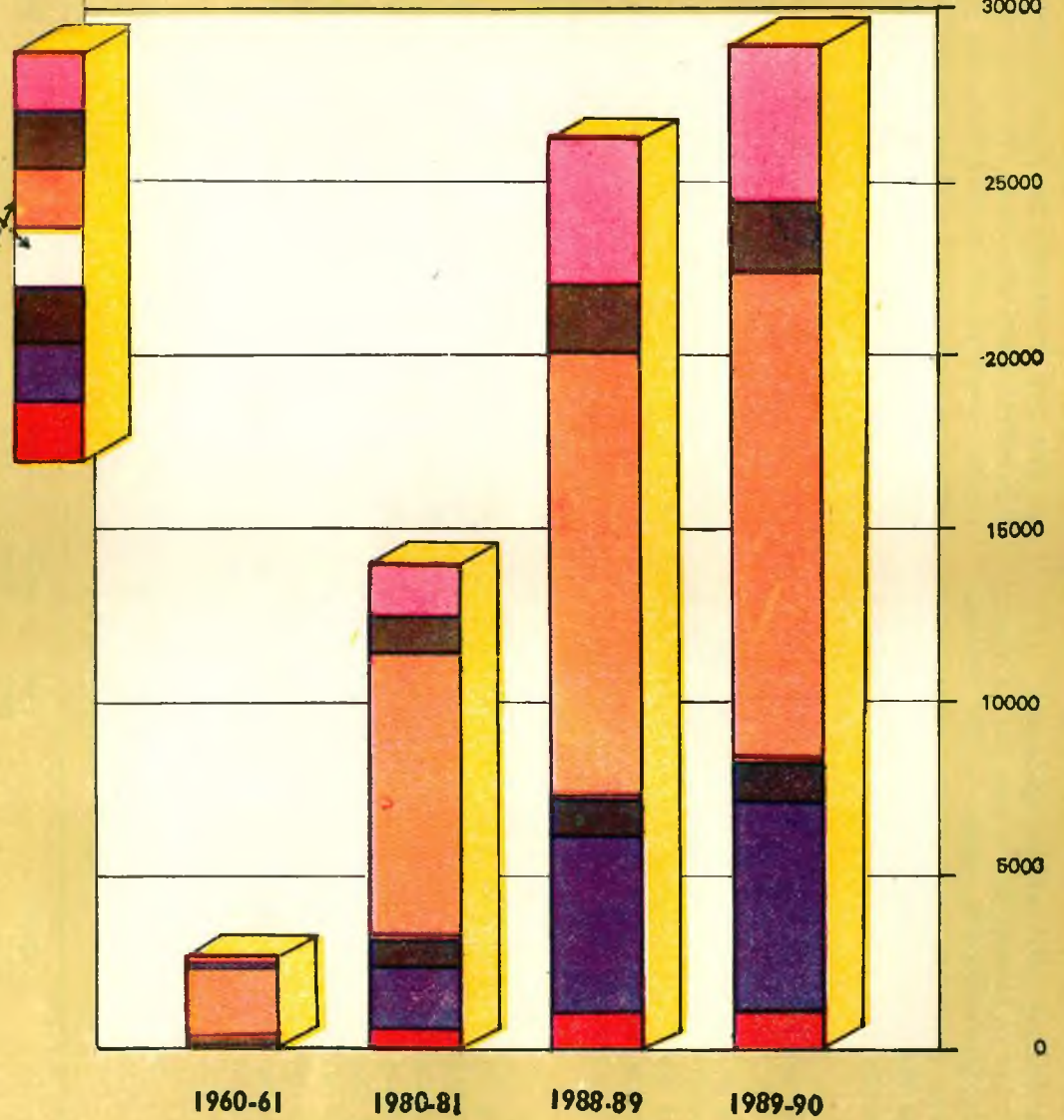
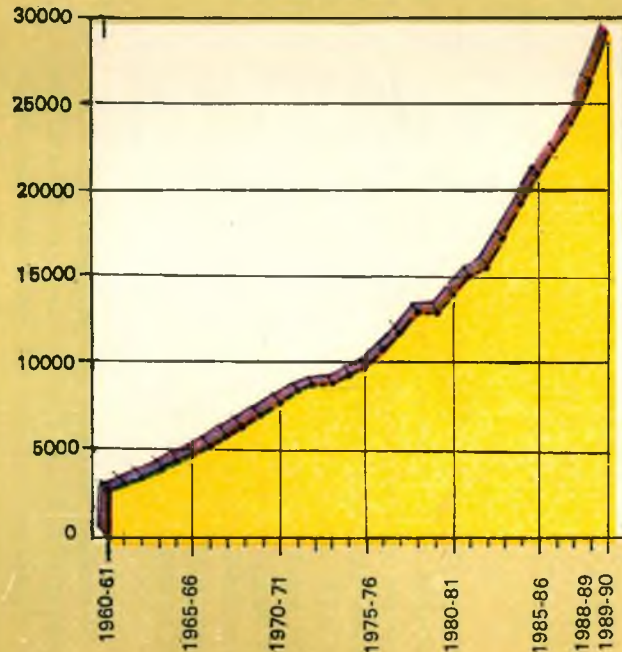
वाव (1)	वर्ष Year		१९८८-८९ च्या मानाने १९८९-९० मध्ये झालेली वाढ Percentage increase in 1989-90 over 1988-89 (4)	Item (1)
	1988-89 (2)	1989-90 अस्थायी Provisional (3)		
(अ) स्थापित क्षमता (मेगॅवॉट) —				(A) Installed capacity (MW) —
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक) ..	5,252	5,962	13.52	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य ..	1,544	1,544	....	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायु ..	672	672	....	(3) Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य) ..	190	190	....	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण ..	7,658	8,368	9.27	Total
(ब) उत्पादन (दशलक्ष किलोवॉट तास) —				(B) Generation in (million kwh) —
(१) बाष्पजन्य (औष्णिक) ..	24,331	27,078	11.29	(1) Steam (Thermal)
(२) जलजन्य ..	5,721	5,011	(—)12.41	(2) Hydro
(३) नैसर्गिक वायु ..	1,923	2,476	28.76	(3) Gas
(४) अणुशक्तिजन्य (महाराष्ट्र राज्य) ..	861	695	(—)19.28	(4) Nuclear (Maharashtra State)
एकूण ..	32,836	35,260	7.38	Total
(क) वापर (दशलक्ष किलोवॉट तास) —				(C) Consumption (million kwh) —
(१) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	4,148	4,683	12.90	(1) Domestic light and small power
(२) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	1,851	2,007	8.43	(2) Commercial light and small power
(३) उद्योगधंद्याकरिता वीज ..	12,753	13,920	9.15	(3) Industrial power
(४) जलसिंचन व कृषि जलापनयन ..	5,286	6,148	16.31	(4) Irrigation and agricultural dewatering.
(५) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	252	296	17.46	(5) Public lighting
(६) रेल्वे कर्षण ..	943	921	(—) 2.33	(6) Railway traction
(७) संकीर्ण ..	1,027	1,026	(—)0.10	(7) Miscellaneous.
एकूण ..	26,260	29,001	10.44	Total

विजेचा वापर ELECTRICITY CONSUMPTION

वर्षालक्ष किलोवॉट तास
MILLION KWH

- घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती
DOMESTIC LIGHT & SMALL POWER
- वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती
COMMERCIAL LIGHT & SMALL POWER
- सार्वजनिक दिवाबत्ती
PUBLIC LIGHTING
- उद्योगधंद्याकरिता वीज
INDUSTRIAL POWER
- कर्षण (वाहनांसाठी)
TRACTION
- जलसिंचन व जलापनयन
IRRIGATION & DEWATERING
- संकीर्ण
MISCELLANEOUS

वर्षालक्ष किलोवॉट तास
MILLION KWH

७.१. राज्यामध्ये १९८१ च्या जनगणनेप्रमाणे जवळ जवळ ४३ टक्के लोक काम करणारे होते. स्त्रिया आणि पुरुषांचे बाबतीत त्याच प्रमाणे ग्रामीण आणि नागरी विभागात काम करणाऱ्यांच्या प्रमाणात बारीक भिन्नता होती. पुरुषांचे बाबतीत हे प्रमाण ५४ टक्के तर स्त्रियांचे बाबतीत ३१ टक्के होते. ग्रामीण भागात हे प्रमाण ४८ टक्के तर नागरी भागात ३२ टक्के होते.

७.२. काम करणाऱ्यांची वर्गवारी स्थूलमानाने "मुख्यतः काम करणारे" आणि "सीमांतिक काम करणारे" या दोन विभागात केली आहे. एकंदर काम करणाऱ्यांमध्ये केवळ ९ टक्के सीमांतिक काम करणारे होते. संदर्भ वर्षात ६ महिन्यांपेक्षा कमी दिवस काम करणारे "सीमांतिक" या वर्गात मोडतात. सीमांतिक काम करणाऱ्यांपैकी मोठ्या प्रमाणात (८४ टक्के) स्त्रिया होत्या आणि त्या ग्रामीण विभागात (९२ टक्के ग्रामीण आणि ८ टक्के नागरी) होत्या. सीमांतिक काम करणाऱ्यांचे प्रमाण ग्रामीण विभागात ११ टक्के होते तर नागरी विभागात केवळ २.६ टक्के होते.

७.३. १९८१ च्या जनगणनेमध्ये २० टक्के नमुन्यावर आधारित, काम करणाऱ्यांचे स्थूल औद्योगिक वर्गीकरण केले आहे. काम करणाऱ्यांची प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय अशा तीन क्षेत्रात विभागणी केली आहे. राज्यामध्ये प्राथमिक क्षेत्रात सर्वात जास्त म्हणजे ६४ टक्के काम करणारे होते. ग्रामीण विभागात हे प्रमाण ८६ टक्के होते. खालील तक्त्यामध्ये ग्रामीण व नागरी विभागात तीन क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची टक्केवारी दर्शविली आहे.

7.1. According to the 1981 population census, nearly 43 per cent of the persons in the State were workers. The percentages of workers amongst (a) male and females and (b) rural and urban areas widely differed. This percentage was 54 for males and 31 for females. For rural areas as it was 48 as against 32 for urban areas.

7.2. Workers were broadly divided into two classes viz., main and marginal. Barely 9 per cent were marginal workers i.e. those who worked for less than six months during the reference year. Most of the marginal workers were females (84 per cent) and they were from rural areas (92 per cent rural and 8 per cent urban). Barely 2.6 per cent of workers from urban areas were marginal as against 11 per cent from rural areas.

7.3. Results relating to workers (as per population census 1981) according to broad industrial categories are based on 20 per cent sample data. Workers are divided into three broad sectors viz., primary, secondary and tertiary. Primary sector accounted for very large percentage (64) of workers in the State and also in the rural areas (86). Table below gives the percentage of workers in each of the three sectors for rural and urban areas.

तक्ता क्रमांक//TABLE No. 7.1

तीन विभागांत मुख्यतः काम करणाऱ्यांची टक्केवारी
 Percentage of main workers in three sectors

क्षेत्र	Rural ग्रामीण	Urban नागरी	State राज्य	Sector (1)
(1)	(2)	(3)	(4)	(1)
प्राथमिक	86	10	64	Primary
द्वितीय	7	37	16	Secondary
तृतीय	7	53	20	Tertiary
एकूण	100	100	100	Total

७.४. प्राथमिक क्षेत्रात शेती, शेतमजूर, वन आणि मत्स्यव्यवसाय अशा शेतीशी निगडित कामांचा समावेश होतो. त्यापैकी शेती व शेतमजूर हे काम करणाऱ्यांच्या प्रमाणाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते. कारण प्राथमिक क्षेत्रातील मुख्यतः काम करणाऱ्या ६४ टक्क्यांपैकी ६२ टक्के लोक या दोन क्षेत्रात काम करीत होते. ग्रामीण विभागातील स्त्री कर्मचाऱ्यांच्या दृष्टीने हे दोन्ही विभाग तर जास्त महत्त्वाचे होते. कारण या दोन क्षेत्रात काम करणाऱ्या ८४ टक्के स्त्रिया ग्रामीण भागातील होत्या.

7.4. Primary sector consists of the activities of cultivators, agricultural labourer, forestry, fishing etc., (allied to agriculture). Of these activities, cultivators and agricultural labourer were important. This is seen from the fact that about 62 per cent of main workers were in these two activities together as against 64 per cent in the primary sector as a whole. Further, these two activities were still more important amongst females (in the rural areas) as 84 per cent of female workers were from these two categories.

७.५. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी "सीमांतिक" काम करणाऱ्यांची एकूण कामगारांशी टक्केवारी अनुक्रमे ९.४ व ९.९ आहे व ही टक्केवारी इतर वर्गाच्या टक्केवारीपेक्षा जराशी जास्त आहे.

7.5. The percentage of marginal workers to total workers both in respect of the SC and the ST population, which was respectively 9.4 and 9.9 was slightly higher than the corresponding percentage in the population other than the SC and the ST together.

७.६. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीमधील मुख्यतः काम करणाऱ्या कामगारांचे प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्रातील टक्केवारी-प्रमाणे वर्गीकरण खालील तक्त्यात दर्शविले आहे.

7.6. The percentage distribution of the main workers in respect of the SC and the ST population separately in three sectors, viz., primary, secondary and tertiary is given in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7.2

अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती मधील काम करणाऱ्यांची विभाग निहाय टक्केवारी

Percentage distribution of SC and ST workers

क्षेत्र (1)	अनुसूचित जाती Scheduled Castes (2)	अनुसूचित जमाती Scheduled Tribes (3)	Sector (1)
1) प्राथमिक	64.7	88.2	Primary
2) द्वितीय	17.9	5.8	Secondary
3) तृतीय	17.4	6.0	Tertiary

७.७. वरील तक्त्यावरून विशेषकरून अनुसूचित जमातीकरिता प्राथमिक क्षेत्राचे महत्त्व निदर्शनास येते. प्राथमिक क्षेत्रात शेती व शेतमजूर या बाबी प्रमुख आहेत. अनुसूचित जमातीबाबत प्राथमिक क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची टक्केवारी तुलनात्मकदृष्ट्या जास्त असण्याचे एक कारण म्हणजे या वर्गातील ९० टक्के लोक ग्रामीण विभागातील आहेत हे असू शकेल.

7.7. The above table brings out the importance of primary sector—important activities in the primary sector being cultivation and agricultural labour particularly for the ST population. Relatively high proportion of workers in the primary sector amongst the ST population may be partly on account of the fact that 90 per cent of ST population was from rural areas.

७.८. अनुसूचित जातीच्या बाबतीत वरील तीन क्षेत्रांतील काम करणाऱ्यांच्या टक्केवारीप्रमाणे वर्गीकरण हे अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती सोडून इतर वर्गांच्या टक्केवारीप्रमाणेच आहे.

7.8. In respect of the SC population, however, the percentage distribution of workers in three sectors was almost the same as the corresponding distribution in the population other than the SC and ST together.

७.९. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या बाबतीत प्राथमिक क्षेत्रात शेतीपेक्षा शेतमजुरी ही बाब जास्त महत्त्वाची आहे. शेतमजुरांची मुख्यतः काम करणाऱ्यांशी टक्केवारी अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी अनुक्रमे ४७ व ४५ अशी होती. ही टक्केवारी सर्वसाधारण लोकसंख्येसाठी असलेल्या ह्या टक्केवारीपेक्षा (२७) बरीच जास्त आहे.

7.9. In the primary sector, the activity of agricultural labour is more important than cultivation in respect of the SC and the ST population. The percentage of workers in the agricultural labour activity to total main workers was 47 and 45 for the SC and the ST population respectively. These are much higher than the corresponding percentage for general population which was 27.

७.१०. द्वितीय क्षेत्रात “वस्तू निर्माण आणि दुरुस्ती” हा उद्योग महत्त्वाचा होता. यामध्ये एकूण मुख्यतः काम करणाऱ्यांपैकी १४ टक्के लोक गुंतले होते. यात कापड गिरण्या, कापड निर्मिती, अन्न उत्पादने हे महत्त्वाचे उद्योग आहेत. नागरी विभागातील द्वितीय क्षेत्रात मुख्यतः काम करणाऱ्या व्यक्तीपैकी ३५ टक्के व्यक्ती वस्तू निर्माण आणि दुरुस्ती क्षेत्रात काम करीत होत्या.

7.10. In the secondary sector, Manufacturing and Repairing (M & R) activities were important. These activities had 14 per cent of total main workers. Manufacture of textiles, textile products, food products were some of the main activities. In the urban areas, the M & R activities accounted for 35 per cent of main workers in secondary sector.

७.११. किरकोळ व्यापार सार्वजनिक प्रशासन वाहतूक आणि शिक्षण हे तृतीय क्षेत्रातील मुख्य उद्योग होते. एकूण काम करणाऱ्यांमध्ये या क्षेत्रात काम करणाऱ्यांचा अनुक्रमे टक्केवारी ४.५, २.७, २.५, आणि २.१ होती. नागरी विभागात त्याचे प्रमाण यापेक्षा अधिक म्हणजे अनुक्रमे १२.०, ६.६, ६.९ आणि ४.१ होते. या उद्योगा-खेरीज व्यक्तिगत आणि इतर सेवा हे ही नागरी विभागात महत्त्वाचे क्षेत्र होते या उद्योग क्षेत्रात १०.७ टक्के मुख्यतः काम करणारे होते.

7.11. Retail trade, public administration, transport and education formed the main activities in the tertiary sector. Their percentage shares in total main workers were 4.5, 2.7, 2.5 and 2.1 respectively. In the urban areas their shares were still higher at 12.0, 6.6, 6.9 and 4.1 respectively. In addition to these activities, the personal and other services also constituted the important activities in the urban areas, accounting for 10.7 per cent of main workers.

रोजगार कार्यक्रम

७.१२. रोजगार हमी योजना (रोहयो).—रोजगार हमी योजना राज्यात मे, १९७२ पासून कार्यान्वित असून, तिच्याखाली राज्यातील ग्रामीण भाग व “क” वर्गीय नगरपालिका येतात. रोजगार हमी विधेयक १९७७ नुसार या भागातील अकुशल शारीरिक कामे शोधणाऱ्या श्रमिकांना तसे कामे रोजगारीवर देणे शासनावर बंधनकारक आहे. शासनाने २२, जून १९८९ पासून “श्रमशक्तीद्वारे ग्राम विकास” ही रोजगार हमी योजनेची उपयोगिता कार्यान्वित केली आहे. या योजने-अंतर्गत ग्राम विकासाची सर्व कामे एकत्रित पद्धतीने करण्याचे योजिले आहे. त्याचप्रमाणे या योजनेद्वारे जवाहर रोजगार योजना, एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना इत्यादी सारख्या इतर विकास योजनांमध्ये समन्वय साधण्याचे योजिले आहे. शेतीवरील भार कमी करण्यासाठी आणि ग्रामीण विकास करण्यासाठी ग्रामवासियांना त्यांच्याच गावात रोजगार उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे. रोजगार हमी योजनेद्वारे १९८९-९० या वर्षात ८.२६ कोटी श्रमदिनांचे काम उपलब्ध करून देण्यात आले. एप्रिल-डिसेंबर, १९९० मध्ये ४.३६ कोटी श्रमदिनांचे काम पुरविण्यात आले. एप्रिल-डिसेंबर, १९८९ मध्ये ५.७८ कोटी श्रमदिनांचे काम पुरविण्यात आले होते. या योजनेच्या आरंभापासून २.४३ लाख वेगवेगळ्या प्रकारची कामे मंजूर करण्यात आली. त्यापैकी १.८२ लाख कामे सप्टेंबर, १९९० च्या अखेरीस पूर्ण करण्यात आली. पूर्ण झालेल्या कामांपैकी मृदसंधारण व भू-विकासाची कामे ६७ टक्के असून जलसिंचनाची कामे १३ टक्के आहेत.

७.१३. रोजगार निर्मिती करण्याच्या दृष्टीने शासनाने २१ जून, १९९० पासून रोजगार हमी योजनेशी संलग्न फलोद्यान कार्यक्रम सुरू केला आहे. शेतकऱ्याने धारण केलेली जमीन व त्याची जात या बाबी विचारात न घेता कोणत्याही शेतकऱ्याच्या जमिनीवर सदर योजना राबविण्यात येणार आहे. मात्र सदर योजना अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती/विमुक्त भटक्या जाती/लहान शेतकरी यांच्या जमिनीवर संपूर्णपणे शासकीय खर्चाने राबविण्यात येणार आहे. हा कार्यक्रम १९९०-९१ मध्ये १.२ लाख हेक्टर जमिनीवर राबविण्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे. या तुलनेत ह्या कार्यक्रमांतर्गत डिसेंबर, १९९० अखेर १.४५ लाख लाभार्थींच्या ०.८४ लाख हेक्टर जमिनीवर फळवागा लाबण्यात आल्या आहेत.

जवाहर रोजगार योजना (जरायो)

७.१४. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना व ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी योजना या दोन्ही योजना १ एप्रिल, १९८९ पासून नव्याने कार्यान्वित केलेल्या जवाहर रोजगार योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. या योजनेचा मुख्य हेतू म्हणजे ग्रामीण विभागातील स्त्री व पुरुष बेरोजगारांना अर्थाजनासाठी रोजगार मिळवून देणे व अर्ध बेरोजगारांना अतिरिक्त रोजगार मिळवून देणे हा आहे. सदर योजनेचा असाही उद्देश आहे की, याद्वारे टिकाऊ व सामाजिक उपयुक्ततेसाठी उत्पादक मालमत्ता निर्माण करून ग्रामीण विभागातील लोकांच्या राहाणीमानाचा दर्जा उंचावणे हा आहे. या योजनेमध्ये एकूण रोजगारापैकी ३० टक्के रोजगार स्त्रियांना पुरविण्याची अट घातली आहे. या योजनेद्वारे १९८९-९० मध्ये ७.९८ कोटी श्रमदिन रोजगार उपलब्ध करून दिला होता. १९९०-९१ मध्ये ८.६० कोटी श्रमदिन रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट ठरविले असून त्यापैकी ३१ डिसेंबर, १९९० पर्यंत २.५४ कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला होता. या रोजगारांपैकी ३० टक्के रोजगार स्त्रियांना पुरविण्यात आला. एप्रिल-डिसेंबर, १९८९ मध्ये ३.०५ कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला होता.

Employment Programmes

7.12. *Employment Guarantee Scheme.*—The Employment Guarantee Scheme (EGS) is in force in the State since May, 1972 and covers rural Maharashtra and “C” class Municipal areas. Under the Employment Guarantee Act, 1977, it is obligatory on the part of the Government to provide unskilled manual work on wages to adults seeking the same from these areas. Government has formulated a special programme captioned “Shram Shaktidware Gram Vikas” as a sub-scheme of EGS from 22nd June, 1989. Under this scheme, it is proposed to take up all developmental works in a village in an integrated manner. The programme also envisages the coordination of the other development activities such as Jawahar Rozgar Yojana, Integrated Rural Development Programme etc. This programme is meant to provide employment to rural people in their own village, to reduce the pressure on land and to have development of village. Under EGS, work of 8.26 crore mandays was provided in 1989-90. Between April-December, 1990, work of 4.36 crore mandays was provided as against 5.78 crore mandays provided in April-December, 1989. Out of the 2.43 lakh works of varrous types sanctioned since inception of the programme, 1.82 lakh works have been completed by the end of September, 1990. Out of the completed works, soil conservation and land development together accounted for 67 per cent of the works and another 13 per cent were irrigation works.

7.13. Government has launched another labour oriented programme viz. Horticulture Programme linked up with EGS, since 21st June, 1990. This programme is proposed to be taken on the land of any farmer irrespective of his caste and holdings. However, this programme will be executed entirely at Government cost on the lands of SC/ST/NT/Small farmers. The target fixed for 1990-91 is 1.2 lakh hectares. As against this 0.84 lakh hectares area was covered under plantation by the end of December, 1990 benefitting 1.45 lakh farmers.

Jawahar Rozgar Yojana (JRY)

7.14. NREP and RLEGP programmes have been merged into newly introduced “Jawahar Rozgar Yojana” since 1st April, 1989. The main objective of this scheme is to provide gainful employment to unemployed and additional gainful employment to under-employed male and female persons of rural areas. It also envisaged creation of durable productive and socio-economic assets so as to improve overall quality of life in rural areas. The scheme stipulates provision of 30 per cent of the total employment opportunities to women. Under this scheme 7.98 crore mandays of employment were provided during 1989-90. The target fixed for 1990-91 is to provide 8.60 crore mandays of employment, out of which 2.54 crore mandays were provided upto 31st December, 1990. Out of this 30 per cent employment was provided to women. During April-December, 1989, 3.05 crore mandays were provided.

७.१५. वरील दोन्ही ग्रामीण रोजगार योजनांतर्गत (रोहयो आणि जरीयो) १९८९-९० साली एकूण १६.२४ कोटी श्रमदिन काम पुरविण्यात आले. या श्रमदिनांपैकी रोजगार हमी योजनेद्वारे पुरविण्यात आलेल्या श्रमदिनांचा हिस्सा ५१ टक्के होता. रोजगार हमी योजना व जवाहर रोजगार योजनेअंतर्गत १ एप्रिल, १९९० ते ३१ डिसेंबर, १९९० या कालावधीत ६.९० कोटी श्रमदिन रोजगार पुरविण्यात आला.

कारखान्यांतील रोजगार

७.१६. अखिल भारतीय स्तरावर कारखान्यांतील रोजगारासंबंधी अगदी अलिकडची म्हणजे १९८६ सालाची अस्थायी आकडेवारी उपलब्ध आहे. भारतातील सर्व राज्यांतील चालू कारखान्यांच्या रोजगारात महाराष्ट्राचा हिस्सा दशकापूर्वी १९ टक्के होता. त्यात घट होऊन तो १९८६ मध्ये १६ टक्के झाला. तरी महाराष्ट्र राज्याने कारखान्यांतील रोजगारीच्या बाबतीत देशात प्रथम क्रमांक कायम ठेवला आहे. तथापि, दर लाख लोकसंख्येशी कारखान्यांतील रोजगारांचे प्रमाण विचारात घेतल्यास भारतातली सर्व राज्यात गुजरात (१,७४२) नंतर महाराष्ट्राचा (१,७१८) दुसरा क्रमांक येतो.

७.१७. सध्या उपलब्ध असलेल्या कारखान्यांतील रोजगाराच्या आकडेवारीनुसार राज्यात कारखान्यांतील दैनिक सरासरी रोजगार १९८९ मध्ये ११.६१ लाख होता. १९८८ च्या तुलनेत तो २.४ टक्क्यांनी जास्त होता. एकूण १९ उद्योग गटांपैकी १३ उद्योग गटांच्या रोजगारात मागील वर्षांच्या रोजगारापेक्षा १९८९ मध्ये वाढ झाली आणि या १३ गटांच्या रोजगारात एकूण ३८ हजारांनी वाढ झाली. उरलेल्या सहा उद्योग गटांच्या रोजगारात घट झाली आणि या सहा उद्योग गटांच्या रोजगारात १९८९ मध्ये झालेली एकूण घट १२ हजार होती. ज्या ६ उद्योग गटांच्या रोजगारात १९८९ मध्ये घट झाली ते गट म्हणजे: (१) तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ, (२) सूती कापडाचे उत्पादन, (३) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण प्रकाशन व संबंधित उद्योग, (४) कातडी, कातडीच्या आणि केसाळ कातडीच्या वस्तू (दुस्ती सोडून), (५) धातुच्या वस्तू व सुटे भाग, (६) यंत्र सामग्री व यांत्रिक अवजारे हे होत.

७.१८. कारखान्यांतील रोजगार १९६१ ते १९८१ या कालावधीत १.९ टक्के या वार्षिक दराने वाढला. तथापि, त्यानंतर १९८२ पासून बृहन्मुंबईतील सुती कापाड गिरण्यात झालेल्या संपामुळे आणि ठाणे व पुणे या जिल्ह्यातील कारखान्यांमध्ये १९८४ मध्ये झालेल्या संपामुळे राज्यातील कारखान्यांतील रोजगारात घट झाली. जरी अलीकडच्या वर्षात (१९८५, १९८६ व १९८९) कारखान्यांतील एकूण रोजगारात वाढ झालेली असली तरीही कारखान्यांतील रोजगाराची पातळी संपकाळापूर्वी असलेल्या पातळी एवढी अजूनही आलेली नाही. याचा परिणाम म्हणजे १९६१ ते १९८९ या काळातील रोजगाराचा दीर्घ-कालीन वृद्धीदर १.३ टक्के एवढा खाली आला.

७.१९. कारखान्यांतील रोजगाराच्या घटक रचनेत गेल्या २८ वर्षांच्या काळात राज्यात बराच बदल घडून आला आहे. १९६१ मध्ये कारखान्यांतील रोजगारात ग्राहक वस्तू उद्योगाचा ६७ टक्के हिस्सा होता तर १९८९ मध्ये त्याचा हिस्सा ४२ टक्क्यांपर्यंत खाली आला. या उलट भांडवली वस्तू उत्पादन उद्योग व अंतरिम वस्तू उत्पादनासाठी लागणारा माल तयार करणाऱ्या उद्योगांचा एकूण रोजगारातील हिस्सा १९६१ मधील ३३ टक्क्यांवरून १९८९ मध्ये ५८ टक्क्यांपर्यंत वाढला.

७.२०. ग्राहक वस्तू उद्योगातील रोजगाराचा हिस्सा कमी होण्याची महत्त्वाची कारणे म्हणजे—(अ) कारखाने क्षेत्रातील सूती कापड उद्योग गटातील (यामध्ये केंद्रित विद्युत मागांचा समावेश नाही). रोजगारात झालेली मोठ्या प्रमाणावरील घट आणि (ब) इतर बहुतेक सर्व ग्राहक वस्तू उद्योगात झालेली कमी प्रमाणात वाढ ही होत. सुती

7.15. The two rural employment programmes, mentioned above (i.e. EGS and JRY) together generated 16.24 crore of mandays in 1989-90, of which EGS alone accounted for 51 per cent of the total mandays generated. During the period between 1st April, 1990 to 31st December, 1990, 6.90 crore mandays of employment was generated under EGS and Jawahar Rozgar Yojana together.

Factory Employment

7.16. The latest year for which provisional all-India data on factory employment are available is 1986. Maharashtra continued to occupy the first position amongst all the States in respect of factory employment though its share in country's factory employment has decreased to 16 per cent in 1986 from 19 per cent, a decade ago. However, considering factory employment per lakh of population, Maharashtra (1,718) stood second amongst States in India, after Gujarat (1,742).

7.17. As per the latest available data on factory employment, the average daily employment in the factory sector in 1989 was 11.61 lakh in the State which was 2.4 per cent higher than that in 1988. Of 19 two digit industry groups, 13 industry groups, showed an increase in employment in 1989 over that in previous year and total increase in the employment in these 13 groups was 38 thousand. Remaining 6 industry groups showed decrease in employment which together was 12 thousand in 1989. Six industry groups which showed decrease in employment during 1989 are: (1) Tobacco and Tobacco products, (2) Cotton textiles, (3) Paper and Paper products, (4) Leather, leather and fur products, (5) Metal products and parts and (6) Machinery and machine tools.

7.18. From 1961 to 1981, factory employment increased at an annual rate of 1.9 per cent. However, thereafter, the growth in factory employment in the State declined mainly due to strikes in the cotton textile industry in Greater Bombay from 1982 and factories in Thane and Pune belt in 1984. Though there was some recovery in total factory employment in the recent years viz., 1985, 1986 and 1989, the factory employment has not yet reached the pre-strike period level. Long term annual growth rate from 1961 to 1989, therefore, came down to 1.3 per cent.

7.19. The pattern of factory employment in the State has undergone considerable change in the last 28 years. In 1961, consumer goods industries accounted for 67 per cent of the factory employment. Their share came down to 42 per cent in 1989. On the other hand, the share in employment of intermediate goods industries and capital goods industries together increased from 33 per cent in 1961 to 58 per cent in 1989.

7.20. The reduction in the share in employment of the consumer goods industries is mainly due to—(a) large scale reduction in employment in cotton textiles industry (which does not cover centralised powerlooms) and (b) slow growth in most of the other consumer goods

कारखाने आणि त्यांतील रोजगार

FACTORIES AND FACTORY EMPLOYMENT

1989

1988

1980

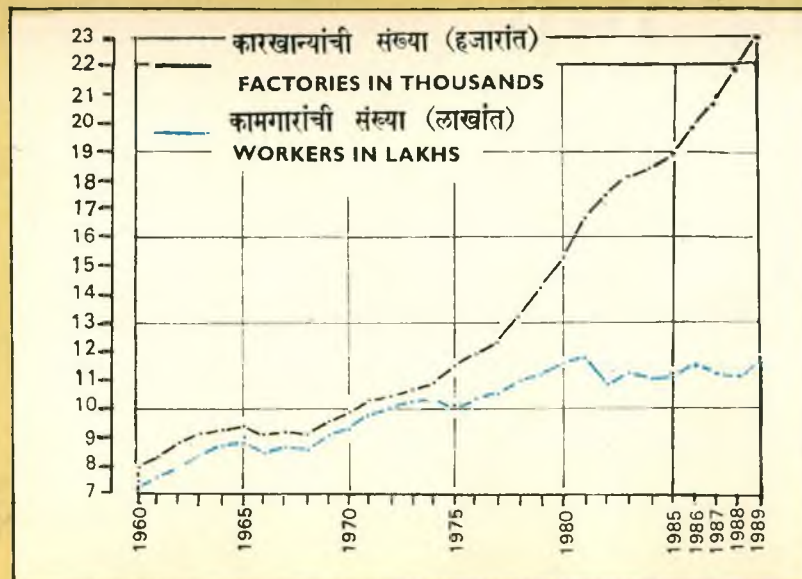
1960

२ हजार कारखाने
2 THOUSAND FACTORIES

१ लाख कामगार
1 LAKH WORKERS

कापड उद्योग गटात १९६१ साली ३.२ लाख रोजगार होता. त्यात घट होऊन तो १९८१ साली (मुती कापड उद्योगातील संकटापूर्वी) २.८ लाख झाला. त्यात नंतर आणखी घट होऊन १९८९ साली तो २.१ लाख झाला. इतर ग्राहक वस्तू उद्योग गटातील रोजगारामध्ये झालेली वाढ, मुती उद्योग गटातील रोजगारात झालेल्या तीव्र घटीची भरपाई करू शकली नाही. याचा परिणाम म्हणून ग्राहक वस्तू उद्योग गटांच्या रोजगारांच्या एकूण रोजगारात असलेल्या हिश्यात घट झाली.

७.२१. मुती कापड उद्योग गटातील रोजगारात घट झाली तर याउलट लोकर, रेथीम व कृत्रिम तंतुचे कापड या उद्योगातील रोजगारात वाढ होऊन १९६१ मधील ३५ हजारवरून तो १९८१ साली ५० हजार झाला. परंतु नंतर तो कमी होऊन १९८९ मध्ये ३६ हजार झाला. त्याचप्रमाणे कापड वस्तू उद्योगातील रोजगारात वाढ होऊन १९६१ मधील १३ हजारवरून तो १९८१ साली २५ हजार झाला, परंतु नंतर त्यातही घट होऊन १९८९ साली तो २० हजार झाला.

७.२२. परिच्छेद ७.१८ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे १९६१-८९ या काळात जरी सर्व उद्योग गट मिळून रोजगारांचा दीर्घकालीन वार्षिक वृद्धीदर १.३ टक्के होता तरी काही उद्योग गटात तो सदर वृद्धीदराच्या दुपटीपेक्षा जास्त म्हणजे २.६ टक्के इतका होता. हे उद्योग गट म्हणजे—(१) खाद्य वस्तू, (२) पेये, (३) कातडी, कातड्याच्या आणि केसाळ कातड्याच्या वस्तू (दुरुस्ती सोडून), (४) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा, (५) रसायने व रासायनिक पदार्थ, (६) मूलभूत धातू व मिश्र धातू, (७) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून), (८) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे आणि पुरवठा आणि सुटे भाग हे होत. यापैकी पहिले तीन गट ग्राहक वस्तू उद्योग गटातील होते आणि इतर ५ गट भांडवली आणि/किंवा अंतरिम वस्तू उद्योग गटातील होते.

industries. Employment in the cotton textile industry which was 3.2 lakh in 1961, declined to 2.8 lakh in 1981 (prior to the strike in the cotton textile industry) and further to 2.1 lakh in 1989. The growth of employment in other consumer goods industries could not compensate the sharp fall in employment in cotton textile industries, resulting in net decline in share in employment of consumer goods industry.

7.21. Unlike the employment in cotton textiles industry, employment in wool, silk and synthetic fibre textiles increased from 35 thousand in 1961 to 50 thousand in 1981 but went down to 36 thousand in 1989. Similarly, employment in textile products increased from 13 thousand in 1961 to 25 thousand in 1981 but came down to 20 thousand in 1989.

7.22. As mentioned in para 7.18 above, though the longterm annual growth rate in employment between 1961 to 1989 was 1.3 per cent per annum for all industries taken together, the growth rate for some industry groups was more than double i.e. more than 2.6 per cent per annum. These industry groups were—(i) Food products, (ii) Beverages, (iii) Leather, leather and fur products, (iv) Rubber, plastic and petroleum products, (v) Chemicals and chemical products, (vi) Basic metal and alloys, (vii) Machinery and machine tools, and (viii) Electrical machinery. Of these, the first three were consumer goods industries and the rest five were capital and/or intermediary goods.

तबता क्रमांक/TABLE No. 7.3

महाराष्ट्रातील विविध उद्योगधंद्यांचा रोजगारातील वाटा

Percentage share of employment in different industries in Maharashtra State

उद्योग (1)	रोजगारावरील कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily No. of workers employment			कामगारांची एकूण कामगारांशी टक्केवारी Percentage of workers to total workers			Industry (1)
	1961	1988	1989	1961	1988	1989	
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
(1) खाद्यवस्तू	55,065	1,10,280	1,14,893	7.0	9.7	9.9	Food products
(2) पेये	1,080	6,669	7,012	0.1	0.6	0.6	Beverages
(3) तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	34,045	4,174	3,694	4.3	0.4	0.3	Tobacco and tobacco products
(4) सुती कापडाचे उत्पादन (कापसाची सरको काढणे व गासड्या बांधणे ह्यासह)	3,21,031	2,16,657	2,13,031	40.9	19.1	18.3	Cotton textiles (including cotton ginning and baling)
(5) लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड	34,899	34,169	36,474	4.4	3.0	3.1	Wool, silk and synthetic fibre textiles
(6) कापडाच्या वस्तू	13,227	20,207	20,452	1.7	1.8	1.8	Textile products
(7) लाकूड व लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर	10,873	15,155	15,664	1.4	1.3	1.3	Wood and wooden products, furniture and fixtures
(8) कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग	38,982	51,832	51,146	5.0	4.6	4.4	Paper and paper products, printing, publishing and allied industries.
(9) कातडी, कातडीच्या आणि कसाळ कातडीच्या वस्तू (दुरूस्ती सोडून)	1,052	2,776	2,727	0.1	0.2	0.2	Leather, leather and fur products (except repairs)
(10) रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा	17,379	46,303	46,473	2.2	4.1	4.0	Rubber, plastic, petroleum and coal products.
(11) रसायने व रासायनिक पदार्थ	34,048	1,03,070	1,13,254	4.3	9.1	9.8	Chemicals and chemical products
(12) अम्लतू खनिज पदार्थ	28,351	44,018	44,121	3.6	3.9	3.8	Non-metallic mineral products.
(13) मूलभूत धातू व मिश्र धातू	15,992	69,202	76,670	2.0	6.0	6.6	Basic metal and alloys industries.
(14) धातूच्या वस्तू व सुटे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून)	33,861	51,312	47,099	4.3	4.5	4.1	Metal products and parts (except machinery and transport equipment).
(15) यंत्रसामग्री, यांत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	39,552	98,320	95,856	5.0	8.7	8.3	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery).
(16) विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे आणि पुरवठा आणि सुटे भाग	19,844	71,642	72,750	2.5	6.3	6.3	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies and parts.
(17) परिवहन सामग्री व सुटे भाग	46,867	93,929	1,00,071	6.0	8.3	8.6	Transport equipment and parts
(18) उत्पादन करणारे इतर उद्योग	15,657	17,714	18,641	2.0	1.6	1.6	Other manufacturing industries.
(19) इतर	25,574	77,025	81,337	3.2	6.8	7.0	Others.
एकूण	7,87,379	11,34,454	11,61,365	100.0	100.0	100.0	Total

सेवा योजन क्षेत्र माहिती

७.२३. सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमांतर्गत मुंबई जिल्ह्यातील ज्या आस्थापनांत २५ किंवा अधिक कामगार आहेत आणि मुंबईखेरीज राज्यातील इतर ठिकाणी १० किंवा अधिक कामगार आहेत अशा खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रातील आस्थापनांचा समावेश होतो. ह्या आस्थापनातील एकूण रोजगारात मार्च, १९९० मध्ये मार्च, १९८९ च्या तुलनेत २.० टक्के वाढ होऊन तो ३१ मार्च, १९९० रोजी ३६.६३ लाख झाला.

७.२४. सेवायोजन क्षेत्र माहिती अंतर्गत मार्च, १९९० अखेरीस एकूण ३६.३६ लाख रोजगारांपैकी २२.५३ लाख रोजगार हा सार्वजनिक क्षेत्रात असून मार्च, १९८९ पेक्षा तो १.८ टक्क्यांनी वाढला आहे. एकूण सार्वजनिक संस्थांतील रोजगारांमध्ये वेगवेगळ्या संस्थांचा हिस्सा स्थानिक संस्था २६ टक्के, राज्य शासन २३ टक्के, केंद्र शासन २१ टक्के, निमकेंद्र शासकीय १८ टक्के आणि निमराज्य शासकीय संस्था १२ टक्के असा होता.

७.२५. महाराष्ट्रात सेवायोजन क्षेत्र माहिती कार्यक्रमाखाली संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगारात मार्च, १९९० अखेरीस वाढ होऊन ती मागील वर्षाच्या १३.४९ लाखावरून १३.८३ लाख झाली. संघटित खाजगी क्षेत्रातील एकूण रोजगारांपैकी ६९ टक्के उत्पादित क्षेत्रामध्ये तर १९ टक्के सामूहिक, सामाजिक व वैयक्तिक सेवा यामध्ये होता.

सेवायोजन केंद्रांची आकडेवारी

७.२६. राज्यातील सेवायोजन केंद्रात १९८९-९० या काळात नवीन नोंदणी झालेल्या उमेदवारांची संख्या ६.०९ लाख होती, ती मागील वर्षापेक्षा १.८ टक्के वाढ दर्शविते. एप्रिल-डिसेंबर, १९९० या काळात ४.८८ लाख व्यक्तींची नोंदणी झाली. डिसेंबर, १९९० अखेर चालू नोंदवहीत ३०.४२ लाख व्यक्ती होत्या. जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागांची संख्या १९८९-९० मध्ये ७१ हजार होती, ती संख्या मागील वर्षापेक्षा ३८ टक्क्यांनी जास्त आहे. प्रत्यक्ष नोकरी मिळालेल्या व्यक्तींची संख्या २५ हजार होती व मागील वर्षापेक्षा ती ६.३ टक्क्यांनी जास्त होती. एप्रिल-डिसेंबर, १९९० मध्ये जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागा (५० हजार) व नोकरी मिळालेल्यांची संख्या (२२ हजार) १९८९ मधील त्याच कालावधीतील संख्येपेक्षा अनुक्रमे १० टक्क्यांनी कमी व १३ टक्क्यांनी जास्त होती.

७.२७. ३० जून, १९९० रोजी सेवायोजन केंद्राच्या चालू नोंदवहीत नोंदलेल्या व्यक्तींचे त्यांच्या शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण उपलब्ध असून ते खालील तक्ता क्रमांक ७.४ मध्ये दर्शविले आहे. त्यानुसार चालू नोंदवहीतील त्या दिनांकास असलेल्या व्यक्तींपैकी ३६ टक्के व्यक्ती अशिक्षित व माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिक्षण झालेल्या होत्या. माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्यांचे प्रमाण ४५ टक्के होते. तर विविध शाखांतील पदविधर सात टक्के होते. त्यातील बहुतांशी अभियांत्रिकी व वैद्यकीय विभाग सोडून इतर शाखातील पदविधर होते.

Employment Market Information

7.23. Under Employment Market Information (EMI) Programme, data are collected from all public and private sector establishments employing 25 or more workers in Greater Bombay and 10 or more workers in the rest of the State. The total employment in these establishments stood at 36.36 lakh on 31st March, 1990 recording an increase of 2.0 per cent over that in March, 1989.

7.24. Of the 36.36 lakh total employment at the end of March, 1990, covered under EMI programme, 22.53 lakh employment was in public sector, which showed an increase of 1.8 per cent over March, 1989. The share of different organisations in the total public sector employment was 26 per cent for local bodies, 23 per cent for State Government, 21 per cent for Central Government, 18 per cent for Quasi Central Government and 12 per cent for Quasi State Government.

7.25. The total employment in the organised private sector as covered under EMI Programme in Maharashtra State at the end of March, 1990 increased to 13.83 lakh from 13.49 lakh at the end of previous year. Out of the total employment in organised private sector, 69 per cent was in manufacturing sector and 19 per cent in community, social and personal services.

Employment Exchange Statistics

7.26. The number of persons newly registered in the employment exchanges in the State during the year 1989-90 was 6.09 lakh showing an increase of 1.8 per cent over previous year. Between April-December, 1990, the number of new persons registered was 4.88 lakh. The number of persons on the live register at the end of December, 1990 was 30.42 lakh. The number of vacancies notified in 1989-90 was 71 thousand, which showed an increase of 38 per cent over previous year. Actual placements effected were 25 thousand, and this was 6.3 per cent more than that in the previous year. The number of vacancies notified (50 thousand) between April-December, 1990 was lower by 10 per cent. However, the placements effected (22 thousand) were 13 per cent more than their corresponding number in April-December, 1989.

7.27. The classification of the persons on live register of employment exchanges on 30th June, 1990, by their educational qualifications is shown in the following Table No. 7.4. Nearly 36 per cent of those on the live register on that date were below matriculation including illiterates. Another 45 per cent were matriculates and seven per cent were graduates in various disciplines, most of them being in the disciplines other than engineering, technology and medicine.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 7.4

पदावर असलेल्या व्यक्तींच्या संख्येचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण

Distribution of persons on live register according to educational qualifications

शैक्षणिक पात्रता	जून, १९९० अखेर पदावर असलेल्या उमेदवारांची संख्या Number of candidates on the live register at the end of June, 1990	Levels of education
(1)	(2)	(1)
माध्यमिक शालांत परीक्षेपेक्षा कमी शिकलेले (निरक्षर धरून).	10,79,484	.. Below matriculation (including illiterate)
माध्यमिक शालांत परीक्षा उत्तीर्ण	13,46,139	.. Matriculation
पदवीपूर्व शिक्षण घेतलेले	2,32,764	.. Intermediate
अभियांत्रिकी पदविकाधारक	26,080	.. Engineering diploma-holder
औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेमधून शिकलेले अर्जदार व शिकाऊ उमेदवारी कायद्याखाली शिकलेले उमेदवार.	81,554	.. ITI trained applicants and apprentices-trained under Apprentices Act.
एकूण पदवीधर—	2,09,026	.. Total Graduates—
(अ) अभियांत्रिकी	6,041	.. (a) Engineering/Technology
(ब) वैद्यकीय	3,691	.. (b) Medicine
(क) इतर	1,99,294	.. (c) Others
एकूण पदव्युत्तर पदवीधर—	22,918	.. Total Post-Graduates
(अ) अभियांत्रिकी	35	.. (a) Engineering
(ब) वैद्यकीय	288	.. (b) Medicine
(क) इतर	22,595	.. (c) Others
एकूण ..	29,97,965	.. Total

रोजगार प्रोत्साहन कार्यक्रम

७.२८. या योजनेखाली मुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरी मिळविण्यासाठी उपयोगी पडेल असे कौशल्य संपादन करण्यासाठी किंवा कौशल्याचा दर्जा वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण दिले जाते. १९८९-९० मध्ये उमेदवारांना प्रशिक्षण दिलेल्यांची संख्या ३,२४४ होती. हा आकडा १९८८-८९ मध्ये दिलेल्या प्रशिक्षणार्थीपेक्षा २४ टक्क्यांनी ~~जस्त~~ ३,२४४/३,२४४=१००% होता. १९८९-९० मध्ये प्रशिक्षण पूर्ण केलेल्यांची संख्या १,८२० होती ती मागील वर्षापेक्षा ३२ टक्क्यांनी कमी होती. १९८९-९० मध्ये रोजगारात सामावून घेतलेल्या उमेदवारांची संख्या ३८९ होती. प्रशिक्षण घेतलेल्यांपैकी नोकरीत सामावून घेतलेल्यांची संख्या १९८९-९० मध्ये २१ टक्के होती. मागील वर्षी ती ४५ टक्के होती.

शिकाऊ उमेदवारांना प्रशिक्षण

७.२९ सन १९९०-९१ मध्ये १४.९ हजार शिकाऊ उमेदवारांनी प्रशिक्षण घेतले तर १९८९-९० मध्ये १५.९ हजार शिकाऊ उमेदवारांनी प्रशिक्षण घेतले होते.

Employment Promotion Programme

7.28. Under this scheme, educated unemployed are given training for acquisition/upgradation of skill for enabling them to secure employment. In 1989-90, the number of candidates placed under training was 3,244 and this was 24 per cent lower than that in 1988-89. The number of trainees who completed training in 1989-90 was 1,820 and this was 32 per cent lower than that in the earlier year. The number of candidates absorbed in employment during 1989-90 was 389. The percentage of the absorbed to the trained was 21 in 1989-90. In the earlier year it was 45 per cent.

Apprentice Training

7.29. The number of apprentices undergoing training in 1990-91 was 14.9 thousand compared with 15.9 thousand in 1989-90.

सुशिक्षित युवक बेकारांच्या सहाय्यार्थ रोजगार विकास कार्यक्रम

७.३०. शालांत परीक्षा किंवा औद्योगिक प्रशिक्षण घेऊन पास झालेल्या व १८ ते ४० या वयोगटातील व्यक्तींना त्यांच्या स्थिर मालमत्तेच्या १० ते २२.५ टक्क्यांपर्यंत व जास्तीत जास्त रुपये १ लाख मर्यादेपर्यंत अर्थसहाय्य नवीन उद्योगासाठी देण्यात येते. या कार्यक्रमाखाली एप्रिल ते सप्टेंबर, १९९० या कालावधीत १,५४९ लाभधारकांना २.२८ कोटी रुपयांचे सहाय्य दिले होते, जे जवळजवळ मागील वर्षी इतकेच होते. १९८९-९० मध्ये ३.२ हजार लाभधारकांना जवळजवळ ४.६० कोटी रुपयांचे सहाय्य दिले गेले.

उद्योजकता प्रशिक्षण कार्यक्रम

७.३१. सुशिक्षित बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगाराकरिता प्रवृत्त करण्यासाठी, प्रशिक्षित करणे व संक्रमण कालावधीमध्ये विद्यावेतन देणे असा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. या कार्यक्रमांतर्गत १९८९-९० मध्ये ७,२४३ तरुणांना प्रशिक्षण दिले तर १९८८-८९ मध्ये ८,८१८ तरुणांना प्रशिक्षण दिले होते.

औद्योगिक संबंध

७.३२. संप व टाळेबंदीमुळे काम थांबविण्याच्या प्रकारांची संख्या १९९० मध्ये जरी गेल्या वर्षीइतकीच १९३ होती, तरी त्यात गुंतलेल्या कामगारांची संख्या ६० हजार ही १९८९ पेक्षा २५ टक्क्यांनी जास्त होती. वाया गेलेल्या श्रमदिनांची संख्या १९८९ मधील ३७ लाखावरून १९९० मध्ये ४० लाखापर्यंत वाढली. तथापि, डिसेंबर, १९९० अखेर औद्योगिक संबंधात थोडीशी सुधारणा झाली. काम थांबविण्याच्या प्रकारांची संख्या ७ असून त्यात १,५३९ कामगार गुंतले आहेत. या तुलनेत डिसेंबर, १९८९ अखेर ही संख्या १९ होती व त्यात २,७३० कामगार गुंतले होते.

Employment Promotion Programme for assisting educated unemployed

7.30. Those who have passed matriculation or are ITI trained and in the age group 18 to 40 are given Seed Money Assistance to the extent of 10 to 22.5 per cent of the fixed assets, subject to a limit of Rs. 1 lakh. Under this programme, assistance given between April-September, 1990 was at Rs. 2.28 crore to 1,549 beneficiaries, which was almost the same as that in the corresponding period of the earlier year. In 1989-90, about 3.2 thousand beneficiaries were given assistance of Rs. 4.60 crore.

Entrepreneurial Training Programme

7.31. The scheme intends to motivate and train the educated unemployed youths to take up self-employment and to provide for stipend during gestation period. Under this scheme during 1989-90, the number of youths trained was 7,243 as compared to 8,818 during 1988-89.

Industrial Relations

7.32. Though the number of work stoppages (193) remained steady during 1990 as compared to earlier year, the number of workers (60 thousand) involved in 1990 was higher by 25 per cent than that in 1989. In addition, the number of mandays lost was also higher at 40 lakh in 1990 than those in 1989 viz. 37 lakh. However, the industrial relations slightly improved towards the end of 1990. As compared with 19 work stoppages involving 2,730 workers during December, 1989, the number of work-stoppages during December, 1990 was 7 and the number of workers involved in it was 1,539.

भारतातील किंमतीचा स्थिती विशोध

८.१. देशात लागोपाठ तिसऱ्या वर्षी विक्रमी अन्नधान्य उत्पादन होऊन सुद्धा, १९९०-९१ मधील भाववाढ मागील वर्षाच्या तुलनेत विशेष लक्षणीय होती. नेहमी ऑक्टोबर-डिसेंबरमध्ये आढळणारी हंगामी घट सुद्धा यावर्षी दिसून आली नाही. ह्याचे प्रमुख कारण म्हणजे मध्य पूर्वेच्या आखातात युद्धजन्य परिस्थितीमुळे ऑगस्ट, १९९० पासून आयात करण्यात येणाऱ्या कच्च्या तेलाच्या किंमतीत भरीव वाढ झाली व परिणामतः देशातील आर्थिक परिस्थितीत अस्थिरता निर्माण झाली. त्याचा देशातील किंमतीवर प्रतिकूल परिणाम झाला. एप्रिल-डिसेंबर, १९९० या कालावधीतील अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचा सरासरी निर्देशांक मागील वर्षातील याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ९.१ टक्के इतका जास्त होता. गेल्या आठ वर्षात झालेल्या भाववाढीत ही वाढ सर्वात अधिक होती. १९८९-९० मधील या कालावधीतील अखिल भारतीय सरासरी निर्देशांक १९८८-८९ मधील ह्याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ७.१ टक्क्यांनी जास्त होता. "मूलभूत पदार्थ" गटात ११.५ टक्के "इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण" गटात ९.७ टक्के आणि उत्पादित वस्तू गटात ७.७ टक्के वाढ झाल्यामुळे १९९०-९१ मधील (एप्रिल-डिसेंबर, १९९०) अखिल भारतीय घाऊक किंमती सरासरी निर्देशांकात सरदर ९.१ टक्के वाढ झाली. मूलभूत पदार्थ गटातील कडधान्ये, फळे व भाजीपाला, अंडी, मासे, मांस, मसाले व मसाल्याचे पदार्थ आणि तेलबिया या उपगटांच्या एप्रिल-डिसेंबर, १९९० मधील सरासरी निर्देशांकात मागील वर्षाच्या ह्याच कालावधीतील निर्देशांकाच्या तुलनेत ८ ते २७ टक्के वाढ झाली. देशाच्या एकूण तेलबिया उत्पादनामध्ये गुजरातमधील सौराष्ट्राचा वाटा मोठा आहे. पुरेशा पावसाच्या अभावी तेथील भूई-मुगाचे उत्पादन कमी झाले. याशिवाय परकीय चलनाच्या तुटवड्यामुळे पुरेसे खाद्य तेल वेळेवर आयात करण्यात अडचणी निर्माण झाल्या. परिणामतः तेलबियाच्या सरासरी निर्देशांकात मागील वर्षाच्या तुलनेत तीव्र म्हणजे २७ टक्के इतकी वाढ झाली. विजेच्या दरातील वाढ तसेच कच्चे तेल, पेट्रोल व पेट्रोलजन्य उत्पादने यांच्या किंमतीतील वाढीमुळे एप्रिल-डिसेंबर, १९९० या काळातील इंधन, शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण गटाच्या सरासरी निर्देशांकात मागील वर्षाच्या तुलनेत १० टक्क्यांनी वाढ झाली. विजेचे दर तसेच उत्पादन शूल्कातील वाढ त्याचप्रमाणे कच्चे तेल व पेट्रोलियम पदार्थांच्या किंमतीतील वाढीचा इतर सर्वच वस्तूंच्या किंमतीवर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे प्रतिकूल परिणाम झाला असला तरी सुद्धा एप्रिल-डिसेंबर, १९९० मधील उत्पादित वस्तूंच्या घाऊक किंमतीच्या सरासरी निर्देशांकात मागील वर्षाच्या ह्या निर्देशांकाशी तुलना करता ७.७ टक्के एवढीच मर्यादित वाढ झाली. १९९०-९१ या आर्थिक वर्षात एप्रिल ते डिसेंबर, १९९० या काळात घाऊक किंमती निर्देशांक सतत वाढत गेला व नेहमी ऑक्टोबर ते डिसेंबर या काळात दिसून येणारी हंगामी घट देखील या वर्षी दिसून आली नाही. मार्च, १९९० शी तुलना करता डिसेंबर, १९९० चा घाऊक किंमती निर्देशांक ९.० टक्क्यांनी जास्त होता. तर मार्च, १९८९ च्या तुलनेत डिसेंबर, १९८९ चा घाऊक किंमतीचा निर्देशांक ६.४ टक्क्यांनी जास्त होता. अखिल भारतीय घाऊक किंमतीचे स्थूल गटनिहाय निर्देशांक तक्ता क्रमांक ८.१ मध्ये दिले आहेत.

Price Situation in India

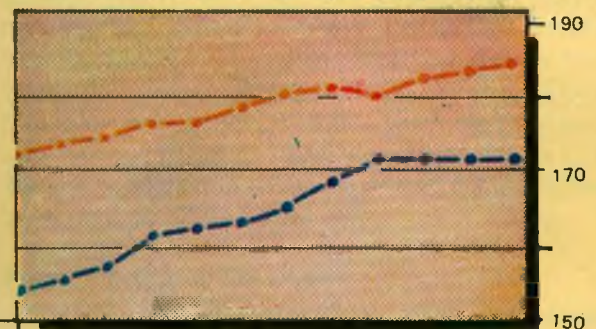
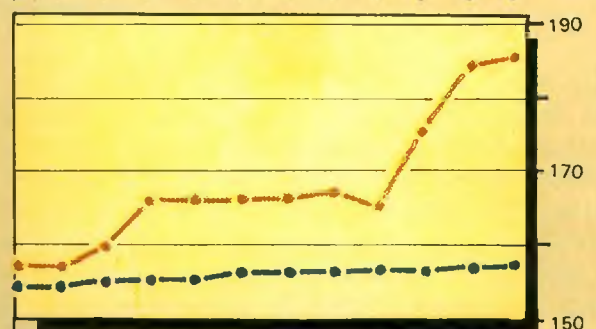
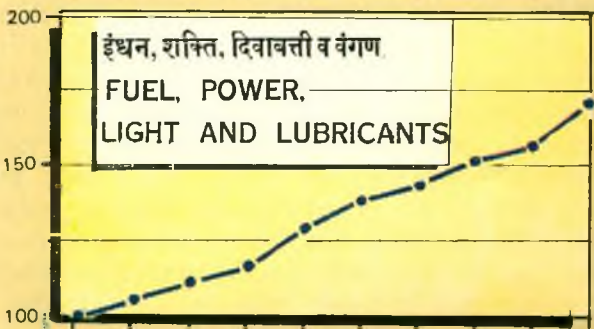
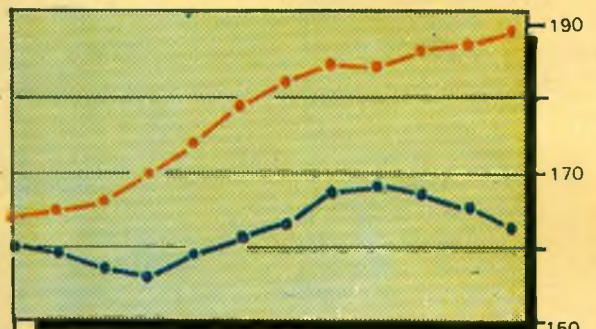
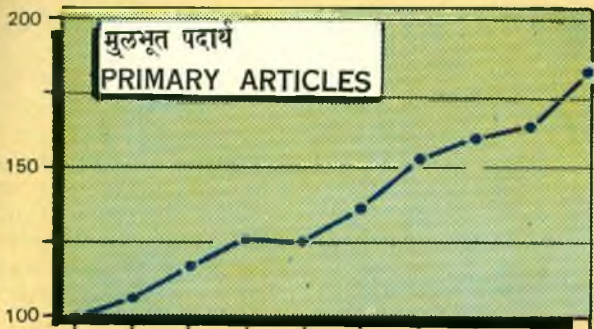
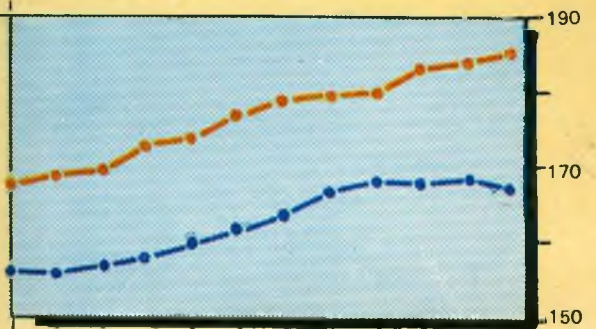
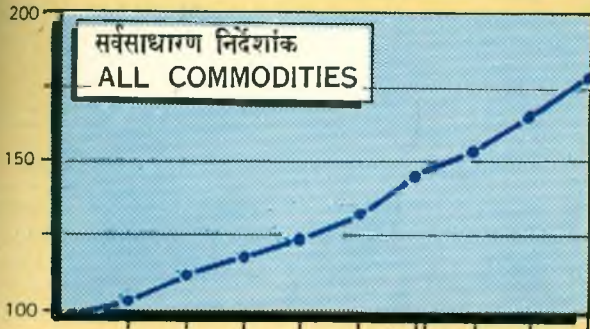
8.1. Despite the record foodgrains production in the country for the third year in succession, the price rise during 1990-91 was more pronounced than that in the earlier year, even usual seasonal decline was not noticed during October-December, 1990. This has happened mainly due to the uncertain economic conditions prevailing in the country since August, 1990, due to steep increase in prices of imported crude oil, in the wake of war threat in Gulf region. The average Wholesale Price Index (WPI) registered an increase of as high as 9.1 per cent during April-December, 1990 over the corresponding period of previous year. This increase recorded was the highest amongst those in the past eight years. The rise in WPI during the corresponding period of 1989-90 was 7.1 per cent over that of 1988-89. This 9.1 per cent rise in WPI of 1990-91 (April-December, 1990) was mainly due to 11.5 per cent rise in the broad sub-group of "Primary Articles", 9.7 per cent rise in "Fuel, Power, Light and Lubricant" and 7.7 per cent rise in "Manufacturing Products". Amongst the commodities in the "Primary Articles" sub-group the average WPI for April-December, 1990 for Pulses, Fruits & Vegetables, Eggs, Fish, Meat, Condiments and spices and Oilseeds registered an increase between 8 to 27 per cent over that for the Corresponding period of previous year. The general failure of monsoon in Saurashtra resulted in a poor groundnut crop in Gujarat which has a big share in the Country's oilseeds production. In addition, difficulties were encountered in arranging adequate imports of edible oil in time due to shortage of foreign currency. Consequently the average WPI for oilseeds registered the steep increase of 27 per cent over that for previous year. The upward revision of electric tariff and prices of crude oil and petroleum products has pushed up average WPI of Fuel, Power, Light lubricant sub-group by about 10 per cent during April-December, 1990 over that of the corresponding period of previous year. Even though most of the other constituent groups have been adversely affected, directly or indirectly, by the upward revision of electric tariff and excise duty and because spurt in prices of crude oil and petroleum products, the average WPI (April-December, 1990) for manufacturing products group registered comparatively modest increase of 7.7 per cent over that for the corresponding period of previous year. During the current financial year 1990-91, the WPI continuously increased between April to December, 1990 without showing usual seasonal decline during October-December. The WPI for December, 1990 was higher by 9.0 per cent over that for March, 1990 while in comparison, the WPI for December, 1989 was higher by 6.4 per cent over that for March, 1989. The broad commodity group-wise Wholesale Price Index Numbers are shown in the following Table No. 8.1.

भारतातील घाऊक किंमतीचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF WHOLESALE PRICES IN INDIA

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1981-82 = 100

1990
1989

1981-82 1982-83 1983-84 1984-85 1985-86 1986-87 1987-88 1988-89 1989-90 1990-91

जा. फे. मा. ए. मे. जू. जु. ऑ. स. ऑ. नो. डि.
J F M A M J J A S O N D

1990-91 नऊ महिन्यांचो सरासरो
AVERAGE FOR NINE MONTHS

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.1

अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक

ALL INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९८१-८२=१००)

(Base year : 1981-82=100)

वर्ष/महिना	मूलभूत पदार्थ Primary articles	इंधन शक्ती, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, Power, light and lubricants	उत्पादित वस्तू Manu- factured products	सर्व वस्तू All commo- dities	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(1)
भार—	32.30	10.65	57.04	100.00	Weight—
१९८६-८७ ..	137.1	138.6	129.2	132.7	1986-87
१९८७-८८ ..	152.6	143.3	138.5	143.6	1987-88
१९८८-८९ ..	160.1	151.2	151.5	154.3	1988-89
१९८९-९० (अ)	163.6	156.6	168.6	165.7	1989-90(P)
डिसेंबर, १९८९ (अ)	162.2	157.2	170.8	166.6	December, 1989 (P)
जानेवारी, १९९० (अ)	164.5	157.3	172.0	168.0	January 1990 (P)
फेब्रुवारी, १९९० (अ)	165.2	157.4	172.9	168.8	February, 1990(P)
मार्च, १९९० (अ) ..	166.3	160.5	174.0	170.1	March, 1990(P)
एप्रिल, १९९० (अ) ..	170.0	165.6	175.8	172.8	April, 1990(P)
मे, १९९० (अ) ..	174.2	165.6	176.0	174.3	May, 1990 (P)
जून, १९९० (अ) ..	178.9	165.9	177.8	176.9	June, 1990(P)
जुलै, १९९० (अ) ..	182.5	166.3	179.9	179.3	July, 1990(P)
ऑगस्ट, १९९० (अ) ..	183.6	167.1	180.8	180.2	August, 1990(P)
सप्टेंबर, १९९० (अ) ..	184.3	165.4	180.4	180.2	September, 1990(P)
ऑक्टोबर, १९९० (अ)	186.2	175.4	182.2	182.7	October, 1990(P)
नोव्हेंबर, १९९० (अ)	187.2	184.0	182.7	184.3	November, 1990(P)
डिसेंबर, १९९० (अ)	188.3	185.3	183.3	185.1	December, 1990(P)

(अ) =अस्थायी/(P)=Provisional

८.२. औद्योगिक कामगारांसाठी असलेला अखिल भारतीय ग्राहक किमती निर्देशांक, हा किरकोळ किमतीची पातळी दर्शवितो. त्यानुसार, गेल्या दशकात, १९९०-९१ मध्ये सर्वात जास्त दराने भाववाढ झाली. एप्रिल-डिसेंबर, १९९० या कालावधीतील औद्योगिक कामगारांसाठीच्या अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक, १९८९-९० मधील याच काळातील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १० टक्क्यांनी जास्त होता. तर १९८९-९० मधील हा निर्देशांक १९८८-८९ मधील तत्सम निर्देशांकाशी तुलना करता ६.७ टक्क्यांनी जास्त होता. यावर्षी (१९९०-९१) अखिल भारतीय ग्राहक किमती निर्देशांक मार्च ते डिसेंबर, १९९० या काळात सतत वाढत गेला. नेहमी ऑक्टोबर ते डिसेंबर या काळात दिसून येणारी हंगामी घट यावर्षी दिसून आली नाही. या उलट या काळातसुद्धा ग्राहक किमती निर्देशांकात तीव्रतेने वाढ झाली. मार्च, १९९० च्या तुलनेत डिसेंबर, १९९० चा ग्राहक किमती निर्देशांक १२ टक्क्यांनी जास्त होता. अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे गट निहाय निर्देशांक हे भाग २ मधील तक्ता क्रमांक ३० मध्ये दिले आहेत.

राज्यातील किमतीचा स्थिती विशेष

८.३. खुल्या अर्थव्यवस्थेत देशातील किमतीच्या चढउताराचा राज्यातील किमतीवर परिणाम होणे क्रमप्राप्त आहे. राज्यातील किमतीचा स्थितीविषयक आढावा घेण्यासाठी महाराष्ट्रातील ग्रामीण व नागरी विभागातील निवडक केंद्रामधून जीवनावश्यक वस्तूंच्या व सेवांच्या किरकोळ किमती अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय नियमितपणे गोळा करते. या किमतीच्या आधारे महाराष्ट्रातील नागरी व ग्रामीण भागासाठी वेगवेगळे ग्राहक किमतीचा मासिक निर्देशांक (१९८२ हे

8.2. The all-India Consumer Price Index (CPI) number for industrial workers which reflects retail price level, registered the highest rate of inflation during 1990-91 in the last decade. The average all-India CPI for April-December, 1990, was higher by 10 per cent over that for the corresponding period of 1989-90, whereas the corresponding increase in 1989-90 was 6.7 per cent over that of 1988-89. During the current financial year (1990-91) the CPI continuously increased between April-December, 1990. The CPI for December, 1990 was higher by about 12 per cent than that for March, 1990. The usual seasonal decline during October-December was not observed this year. On the contrary, even during this period, there was steep increase in CPI. The all-India CPI, for industrial workers are shown in Table No. 30 of Part-II.

Price Situation in the State

8.3. In an open economy, the price situation in the Country is bound to influence the price behaviour in the States. With a view to watching the price situation in the State of Maharashtra, the Directorate of Economics and Statistics, collects on a regular basis the retail prices of essential commodities and services from selected centres in urban and rural areas. On the basis of these prices, monthly consumer price index numbers (with base: 1982=

पायाभूत वर्ष धरून) तयार केला जातो. महाराष्ट्राच्या नागरी ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकाद्वारे निदर्शनास आलेली भाववाढ ही जवळ-जवळ अखिल भारतीय औद्योगिक कामगारांसाठीच्या ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकांतील भाववाढीप्रमाणेच आहे. महाराष्ट्राच्या नागरी ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकातमुद्दा एप्रिल-डिसेंबर, १९९०, या काळात सतत वाढ झाली. नेहमी दिसून येणारी हंगामी घट ऑक्टोबर-डिसेंबर मध्ये झाली नाही. डिसेंबर, १९९० चा निर्देशांक मार्च, १९९० च्या निर्देशांकापेक्षा १३ टक्क्यांनी जास्त होता. गेल्या वर्षीच्या याच कालावधीतील निर्देशांकात ६.८ टक्क्यांनी वाढ झाली होती. १९९०-९१च्या पहिल्या नऊ महिन्यांचा (एप्रिल ते डिसेंबर, १९९०) सरासरी निर्देशांक १९८९-९० मधील याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ९.३ टक्क्यांनी जास्त होता. तर १९८९-९० मधील तत्सम काळातील सरासरी निर्देशांक १९८८-८९ मधील याच कालावधीतील सरासरी निर्देशांकापेक्षा ६.९ टक्क्यांनी जास्त होता.

८.४. नागरी विभागामध्ये यावर्षी बऱ्याच वस्तूंच्या किमतीत वाढ झाली असली तरी मार्च, १९९० च्या तुलनेत डिसेंबर, १९९० च्या निर्देशांकात १३ टक्के वाढीस मुख्यत्वेकरून तांदूळ, गहू, तूरडाळ, चणाडाळ, शेंगतेल, वनस्पती, फळे व भाजीपाला, कांदा, लसूण आणि रॉकेल, या वस्तूंच्या किमतीतील वाढ कारणीभूत आहे. मार्च, १९९० च्या तुलनेत डिसेंबर, १९९० मध्ये गहू व चणाडाळ वगळता या सर्व वस्तूंच्या किमतीत २० टक्क्यापेक्षा जास्त वाढ दिसते. महाराष्ट्राच्या नागरी विभागाकरिता ग्राहक किमतीचे गटवार निर्देशांक तक्ता क्रमांक ८.२ मध्ये दाखविण्यात आले आहेत.

100) are worked out separately for urban and rural areas of the State. The price rise as indicated by C.P.I., for urban Maharashtra is almost the same as that of the all India CPI for industrial workers. The CPI for urban Maharashtra also continuously increased during April-December, 1990 without showing seasonal decline during October-December. The CPI for December, 1990 was higher by about 13 per cent over that of March, 1990, as against the increase of 6.8 per cent during the corresponding period of previous year. The increase recorded by the average index number for the first nine months of 1990-91 (i.e., April-December, 1990) over the corresponding average of 1989-90 was 9.3 per cent, whereas the average index number for corresponding period of 1989-90 was higher by 6.9 per cent over that for the same period of 1988-89.

8.4. The prices of most of the commodities have increased this year, but the commodities that mainly contributed to the increase of 13 per cent in the urban index for December, 1990 over that of March, 1990 are Rice, Wheat, Tur dal, Gram dal, Groundnut Oil, Vanaspati, Vegetables and fruits, Onion, Garlic, and Kerosene. Except for Wheat and Gram dal, the prices of all these commodities showed an increase of more than 20 per cent in December, 1990 over that of March, 1990. The groupwise C.P.I., numbers for urban areas of Maharashtra are shown in Table No. 8.2

तक्ता क्रमांक//TABLE No. 8.2

महाराष्ट्रातील नागरी विभागाकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक*
Consumer Price Index Numbers for Urban Maharashtra*

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००)
(Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना	अन्न Food	पान, सुपारी, तंबाखू Pan, Supari, tobacco	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and Lighting	कापड, बिछाना व पादद्वारे Clothing, bedding and Footwear	संकीर्ण Miscel- laneous	सर्व वस्तू All commo- dities	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
भार—	52.14	2.02	6.67	5.95	31.24	100.00	Weight
१९८६-८७	144	163	136	160	152	147	1986-87
१९८७-८८	156	181	140	175	162	159	1987-88
१९८८-८९	167	192	151	189	178	172	1988-89
१९८९-९०	177	218	158	209	192	183	1989-90
@१९८९-९०	178	215	158	204	191	183	1989-90@
@१९९०-९१	193	243	182	237	206	200	1990-91@
डिसेंबर, १९८९	176	223	159	214	195	184	December, 1989
जानेवारी, १९९०	172	224	159	220	195	182	January, 1990
फेब्रुवारी, १९९०	174	226	159	222	196	184	February, 1990
मार्च, १९९०	175	229	160	226	197	185	March, 1990
एप्रिल, १९९०	180	234	160	228	198	188	April, 1990
मे, १९९०	183	240	179	231	200	192	May, 1990
जून, १९९०	190	242	179	233	203	197	June, 1990
जुलै, १९९०	194	241	180	234	204	200	July, 1990
ऑगस्ट, १९९०	195	241	182	236	206	201	August 1990
सप्टेंबर, १९९०	195	244	182	239	208	202	September, 1990
ऑक्टोबर, १९९०	196	245	188	241	209	203	October, 1990
नोव्हेंबर, १९९०	200	247	194	243	212	207	November, 1990
डिसेंबर, १९९०	206	249	195	245	213	210	December, 1990

@ ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

*अस्थायी/Provisional

८.५. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकानुसार किमतीतील चालू आर्थिक वर्षातील भाव वाढ ही जवळ-जवळ नागरी भागातील किमतीतील वाढी एवढीच होती. एप्रिल-डिसेंबर, १९९० या काळात महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील ग्राहक किमतीचा निर्देशांकमुद्धा सतत वाढतच गेला व त्यात ऑक्टोबर-डिसेंबर, १९९० या काळात अपेक्षित असलेली हंगामी घट देखील दिसून आली नाही. डिसेंबर, १९९० चा ग्राहक किमती निर्देशांक मार्च, १९९० च्या निर्देशांकापेक्षा सुमारे १३ टक्क्यांनी (नागरी ग्राहक किमतीच्या निर्देशांकाप्रमाणेच) अधिक होता. डिसेंबर, १९८९ चा ग्राहक किमती निर्देशांक मार्च, १९८९ च्या निर्देशांकापेक्षा ६.६ टक्क्यांनी अधिक होता. मात्र १९९०-९१ च्या पहिल्या ९ महिन्यातील (एप्रिल-डिसेंबर, १९९०) ग्रामीण ग्राहक किमतीचा सरासरी निर्देशांक १९८९-९० च्या तत्सम काळातील सरासरी किमती निर्देशांकापेक्षा फक्त ६.३ टक्क्यांनी अधिक होता. याचे मुख्य कारण म्हणजे १९८९-९० मध्ये ज्वारीचे विक्रमी उत्पादन झाल्यामुळे जानेवारी, १९९० पासून ज्वारीच्या किमती उतरू लागल्या. १९८९-९० मधील तत्सम कालावधीतील सरासरी निर्देशांक १९८८-८९ त्याच काळातील सरासरी निर्देशांकापेक्षा १० टक्क्यांनी अधिक होता. ग्रामीण भागातील गट निहाय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक तक्ता क्रमांक ८.३ मध्ये दर्शविले आहेत.

8.5. The price rise as indicated by the C.P.I. for rural Maharashtra during the current financial year is almost the same as that for urban Maharashtra. The index number for rural Maharashtra also continuously increased during April-December, 1990 without showing seasonal decline during October-December, 1990. The C.P.I. for December, 1990 was also higher by about 13 per cent (same as that of urban C.P.I.) over March, 1990 while in the earlier year, the CPI for December, 1989 was higher by 6.6 per cent over that of March, 1989. However, the increase in the average rural CPI for the first nine months of 1990-91 (April-December, 1990) over the corresponding average for 1989-90 was just 6.3 per cent mainly due to fall in the prices of jowar from January, 1990 onwards on account of the record production in 1989-90. The corresponding average index number for 1989-90 was higher by 10 per cent than the average index for the same period of 1988-89. The groupwise CPI numbers for rural areas of Maharashtra are shown in Table No. 8.3

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 8.3

महाराष्ट्रातील ग्रामीण विभागाकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक*

CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR RURAL MAHARASHTRA*

(पायावृत्त वर्ष : १९८२=१००)

(Base year : 1982=100)

वर्ष/महिना	अन्न Food	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and lighting	कापड Clothing	संकीर्ण Miscellaneous	सर्व वस्तू All Commodities	Year/Month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)
भार--	61.66	7.92	7.78	22.64	100.00	Weight
१९८६-८७ ..	138	146	131	148	141	1986-87
१९८७-८८ ..	149	156	140	161	152	1987-88
१९८८-८९ ..	164	175	154	180	168	1988-89
१९८९-९० ..	178	190	175	197	183	1989-90
@१९८९-९० ..	179	188	174	195	183	1989-90@
@१९९०-९१ ..	186	202	189	218	195	1990-91@
डिसेंबर, १९८९ ..	176	194	178	202	184	December, 1989
जानेवारी, १९९० ..	174	195	178	203	182	January, 1990
फेब्रुवारी, १९९० ..	173	194	179	205	182	February, 1990
मार्च, १९९० ..	173	195	180	206	183	March, 1990
एप्रिल, १९९० ..	175	197	183	206	185	April, 1990
मे, १९९० ..	177	198	185	212	187	May, 1990
जून, १९९० ..	180	199	187	216	190	June, 1990
जुलै, १९९० ..	184	198	188	216	193	July, 1990
ऑगस्ट, १९९० ..	186	200	189	217	194	August, 1990
सप्टेंबर, १९९० ..	186	202	190	218	195	September, 1990
ऑक्टोबर, १९९० ..	189	204	192	219	197	October, 1990
नोव्हेंबर, १९९० ..	194	209	195	227	203	November, 1990
डिसेंबर, १९९० ..	200	207	195	230	207	December, 1990

@९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

*अस्थायी/Provisional.

८.६. कच्च्या तेलाच्या किमतीत झालेल्या वाढीचा परिणाम म्हणून जवळ-जवळ सर्वच वस्तूंच्या किमतीत वाढ झाली असली तरी मार्च-डिसेंबर, १९९० या काळात निर्देशांकात झालेल्या १३ टक्के वाढीला गहू, तूरडाळ, चणाडाळ, गोडे तेल, अंडी, भाज्या, कांदे, लसूण, सुपारी व राकेल यांच्या किमतीत झालेली वाढ मुख्यत्वेकरून कारणीभूत झाली. गहू, चणाडाळ, व अंडी वगळता, या सर्वच वस्तूंच्या किमतीत मार्च, १९९० शी तुलना करता डिसेंबर, १९९० मध्ये २० टक्क्यांहून अधिक वाढ झाली.

८.७. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व नागरी विभागातील ग्राहक किमती निर्देशांकानुसार दिसून येणारी किमतीतील वाढ चालू आर्थिक वर्षाच्या पहिल्या ९ महिन्यांत अभूतपूर्व म्हणजे जवळजवळ १३ टक्के झाली. याचे मुख्य कारण म्हणजे पेट्रोलजन्य पदार्थांच्या किमतीतील वाढ, व खाद्य तेल आणि कडधान्ये यांचा अपुरा पुरवठा ही होत.

8.6. Though the impact of the spurt in the crude oil price is noticed in the increase in prices of almost all commodities, the commodities/services mainly contributing to the 13 per cent rise in the rural index for December, 1990. over March, 1990 are Wheat, Tur dal, Gram dal, Groundnut oil, Eggs, Vegetables, Onion, Garlic, Supari and Kerosene. Except for Wheat, Gram dal and Eggs, the prices of all these commodities increased by more than 20 per cent in December, 1990 over that of March, 1990.

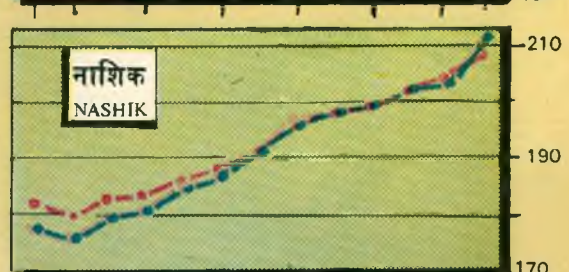
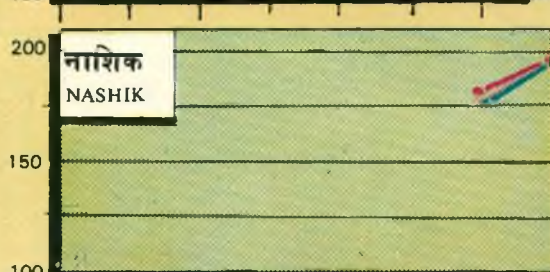
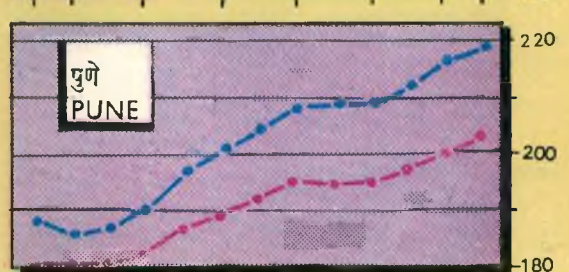
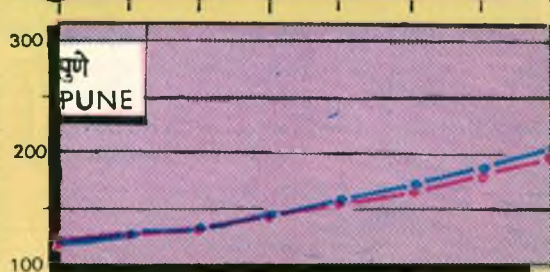
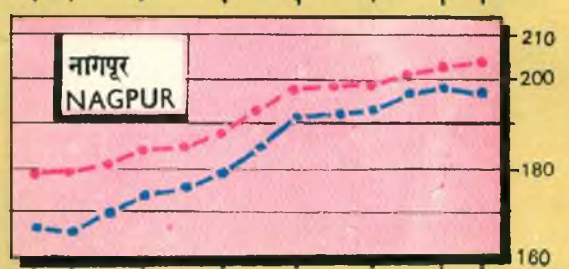
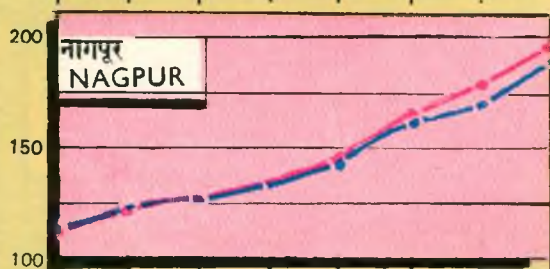
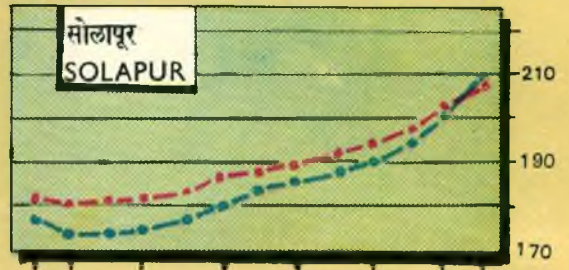
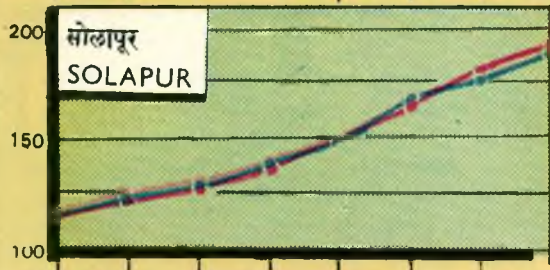
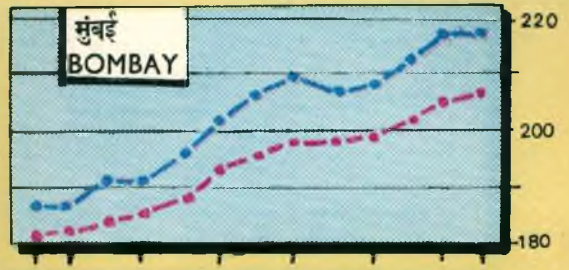
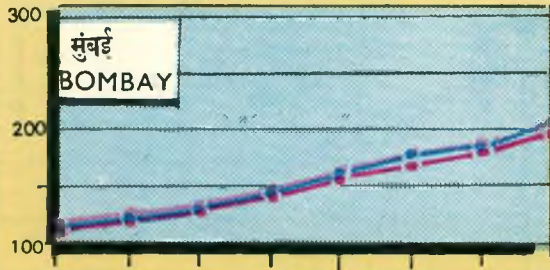
8.7. On a point to point basis, the price rise in both the Urban and Rural areas of the State during the first nine months of the current financial year has reached an unprecedented increase of 13 per cent mainly on account of the spurt in the prices of petroleum products, and shortage of edible oils and pulses.

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतीचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

FOR INDUSTRIAL WORKERS

— अन्न FOOD — सर्वसाधारण निर्देशांक ALL COMMODITIES

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100

डि. जा फे मा ए मे जू जु आ स ओ नो डि
D J F M A M J J A S O N D
1989 1990

नाशिक केंद्राचे निर्देशांक ऑक्टोबर १९८८ पासून प्रकाशित करण्यात येत आहे.
THE INDEX NUMBER FOR NASHIK CENTRE IS RELEASED FROM OCTOBER 1988.

1990-91 नऊ महिन्यांची सरासरी AVERAGE FOR NINE MONTHS

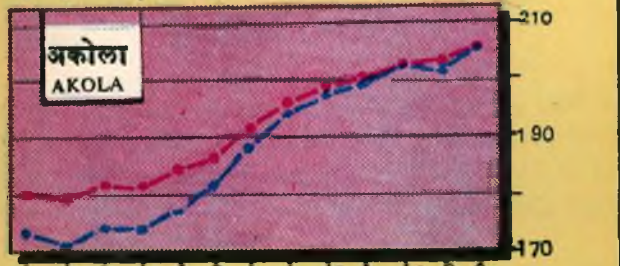
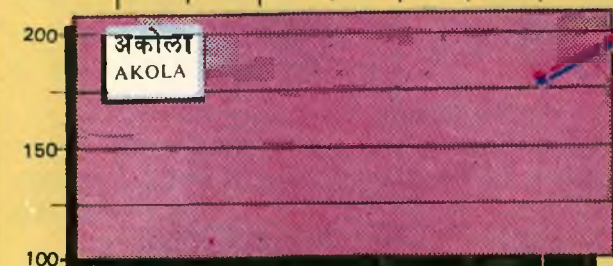
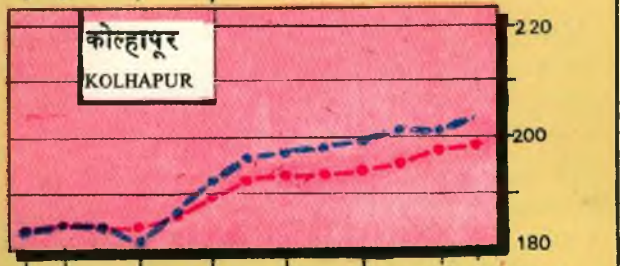
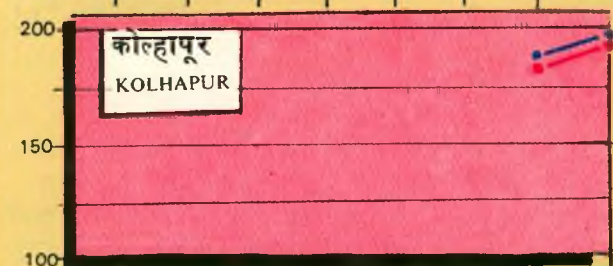
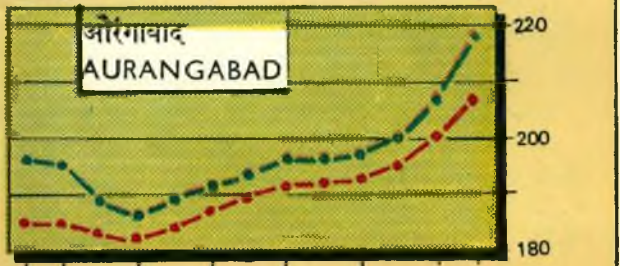
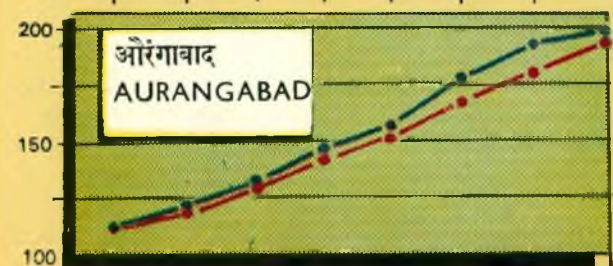
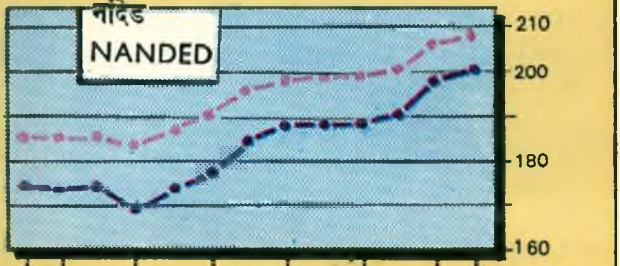
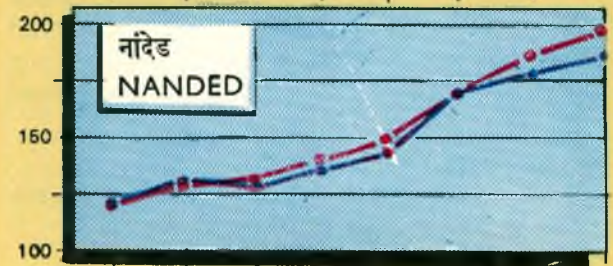
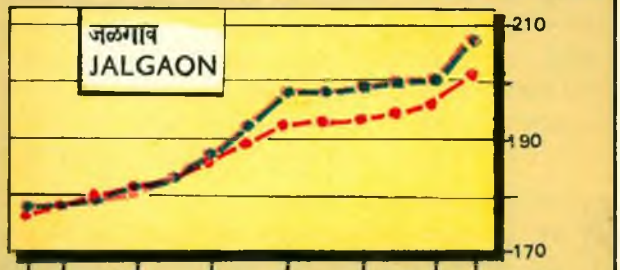
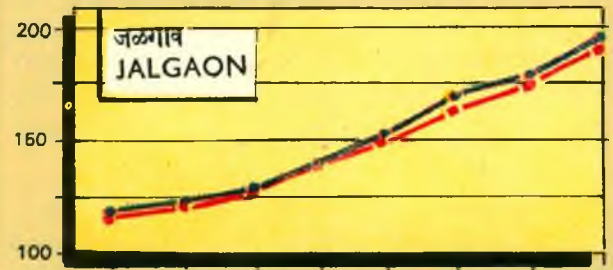
DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS, BOMBAY

औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किंमतींचे निर्देशांक CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS

FOR INDUSTRIAL WORKERS

पायाभूत वर्ष / BASE YEAR 1982 = 100

— अन्न FOOD — सर्वसाधारण निर्देशांक ALL COMMODITIES

अकोला व कोल्हापूर या दोन शहरांचे निर्देशांक, 19८९ पासून प्रकाशित करण्यात येत आहेत.
THE INDEX NUMBERS FOR AKOLA AND KOLHAPUR ARE RELEASED FROM 1989

दि. जा फे मा ए मे जू जु ऑ स ऑ नो डि
D J F M A M J J A S O N D
1989 1990

नऊ महिन्यांची सरासरी
AVERAGE FOR NINE MONTHS DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS, BOMBAY

९. नागरी पुरवठा व सामाजिक सुविधा

९.१. गेल्या वर्षी प्रमाणेच १९९०-९१ या वर्षामध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत तांदूळ, गहू, ज्वारी, साखर, खाद्यतेल आणि घासलेट यांचे वितरण केले गेले.

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था

९.२. राज्यातील अधिकृत शिधावाटप दुकानांची संख्या डिसेंबर, १९८९ ला ३४,५९६ होती. त्यामध्ये डिसेंबर, १९९० अखेर थोडीशी वाढ होऊन ती ३५,१६९ झाली. गतवर्षीप्रमाणे १९९०-९१ मध्ये सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत सर्व राज्यभर दरमहा प्रति प्रौढास (दोन युनिट्स) १० किलो धान्य वाटपाचे परिमाण निश्चित करण्यात आले होते. शिधावाटप दुकानातून धान्याचे वाटप उपलब्धतेनुसार करण्यात आले.

९.३. केंद्र शासनाने सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत वितरित केल्या जाणाऱ्या तांदूळ व गहू यांच्या किमतीत वाढ केल्याने राज्य शासनाने तांदळाच्या किमतीत २५ जून, १९९० पासून व गव्हाच्या किमती १ मे, १९९० पासून वाढ केली आहे. २५ जून, १९९० पूर्वीच्या व २५ जून, १९९० पासूनच्या प्रतिनिहाय तांदळाच्या किमती खाली दिल्या प्रमाणे आहेत :—

तांदळाची प्रत	प्रति किलो किंमत (रुपयात)	
	२५ जून, १९९० पूर्वी	२५ जून, १९९० पासून
(अ) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रात (आयटीडीपी)		
अत्युत्तम	३.००	३.४५
उत्तम	२.७९	३.२४
मध्यम	२.१९	२.६४
(ब) इतर भागात—		
अत्युत्तम	३.८५	४.३५
उत्तम	३.६०	४.१०
मध्यम	२.९०	३.४०

राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत आय.टी.डी.पी. क्षेत्राव्यतिरिक्त इतर भागात वितरित करण्यात येणाऱ्या गव्हाच्या दरात १ मे, १९९० पासून वाढ करण्यात येऊन तो प्रति किलो रु. २.३५ वरून रु. २.७० करण्यात आला आहे. आय.टी.डी.पी. क्षेत्रातील गव्हाच्या दरातसुद्धा १ मे १९९० पासून वाढ करण्यात येऊन तो प्रति किलो रु. १.७९ वरून रु. २.०९ केला आहे.

९.४. राज्यातील १९९० मधील तांदळाची उच्च ५.७४ लाख टन होती. गेल्या वर्षी ती ६.३८ लाख टन होती. गव्हाची १९९० मधील उच्च १०.८३ लाख टन होती. ती मागील वर्षी ११.०६ लाख टन होती.

९.५. केंद्र शासनाने सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेद्वारे वितरित करण्यासाठी राज्य शासनाने भारतीय अन्न महामंडळामार्फत तांदूळ व गहू यांचा पुरवठा करणे चालू ठेवले. राज्य शासनाने तांदळाचा पुरवठा १९९० साली ५.७० लाख टन झाला. १९८९ मध्ये तो ६.७५ लाख टन झाला होता. गव्हाचा पुरवठा १९९० मध्ये ११.६५ लाख टन झाला. १९८९ मध्ये तो १२.५१ लाख टन झाला होता.

9. CIVIL SUPPLIES AND SOCIAL SERVICES

9.1. As in the earlier year, rice, wheat, jowar, sugar, edible oil and kerosene continued to be distributed during the current year 1990-91 through the public distribution system.

Public Distribution System

9.2. The number of authorised ration shops marginally increased from 34,596 at the end of December, 1989 to 35,169 at the end of December, 1990. The quantum of foodgrains for distribution through Public Distribution System (PDS) during 1990-91, was fixed at 10 kg. per adult (2 units) per month as was fixed during last year. The distribution of foodgrains was made through the ration shops as per availability.

9.3. Due to increase in the issue prices of Rice and Wheat made by the Central Government, the State Government increased the retail prices of rice from 25th June, 1990 and wheat from 1st May, 1990. The variety-wise retail prices of rice prior to 25th June, 1990 and from 25th June, 1990 are shown below :

Variety of Rice	Price per Kg. (Rs.)	
	Before 25th June, 1990	From 25th June, 1990
(A) In the areas covered by Integrated Tribal Development Projects (ITDP).		
Super fine	3.00	3.45
Fine	2.79	3.24
Medium	2.19	2.64
(B) In Other Areas :		
Superfine	3.85	4.35
Fine	3.60	4.10
Medium	2.90	3.40

The retail price of wheat supplied through PDS in the areas other than ITDP blocks was increased from Rs. 2.35 to 2.70 per Kg. from 1st May, 1990. The price of wheat in ITDP areas was increased from Rs. 1.79 to Rs. 2.09 per Kg. from 1st May, 1990

9.4. Off-take of rice in the State during 1990 was 5.74 lakh tonnes as against 6.38 lakh tonnes during previous year. In the case of wheat it was 10.83 lakh tonnes in the year 1990, as against 11.06 lakh tonnes during the previous year.

9.5. The Government of India continued to allot rice and wheat to the State Government through Food Corporation of India for distribution under public distribution system. The quantity of rice allotted to the State in 1990 was 5.70 lakh tonnes as against 6.75 lakh tonnes in 1989. In the case of wheat, it was 11.65 lakh tonnes in 1990 as against 12.51 lakh tonnes in 1989,

९.६. राज्य शासनाने पूर्वीप्रमाणेच १९९०-९१ मध्ये खरीप हंगामात केंद्र शासनाने ठरविलेल्या आधारभूत किमतीप्रमाणेच भात व ज्वारीची खरेदी मार्केटींग फेडरेशन मार्फत करण्याची व्यवस्था केली. ह्या वर्षी १९९०-९१ मध्ये भाताच्या अत्युत्तम, उत्तम व सर्वसाधारण प्रतीसाठी आधारभूत किमती प्रति क्विंटल अनुक्रमे रुपये २२५, रुपये २१५ आणि रुपये २०५ होत्या. गेल्या वर्षी ह्या आधारभूत किमती प्रति क्विंटल अनुक्रमे रुपये २०५, रुपये १९५ आणि रुपये १८५ होत्या. ह्या आधारभूत किमतीने शासनाने १९९०-९१ मध्ये ८,४५० टन भात खरेदी करण्यात आला. सर्वसाधारण दर्जाची (एफ.ए.क्यू.) व मानवास खाण्यास योग्य अशा काळ्या/रंगहीन ज्वारीची खरेदी प्रतिक्विंटल रुपये १८० प्रमाणे करण्यात येत आहे व मानवास खाण्यास अयोग्य अशा काळ्या/रंगहीन ज्वारी प्रतिक्विंटल रुपये १३० प्रमाणे करण्यात येत आहे. १९९०-९१ च्या हंगामात १५ फेब्रुवारी, १९९१ पर्यंत एकंदर ९४,७७८ मेट्रिक टन ज्वारीची खरेदी झाली. काळ्या/रंगहीन ज्वारीची खरेदी २८ फेब्रुवारी, १९९१ पर्यंत व एफ. ए. क्यू. ज्वारीची खरेदी १५ मार्च, १९९१ पर्यंत करण्यात येईल.

लेव्ही साखर

९.७. सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत वितरीत होणाऱ्या साखरेच्या वाटपाचे प्रमाण दरमहा दरडोई ४२५ ग्रॅमप्रमाणे प्रति किलो रुपये ५.२५ या किरकोळ दराने चालू राहिले. केंद्र शासनाकडून राज्यात दरमहा सरासरी २९,९३८ टन लेव्ही साखरेचा पुरवठा झाला. या नेहमीच्या पुरवठ्याखेरीज केंद्र शासनाने सणानिमित्त सार्वजनिक व्यवस्थेमार्फत वाटप करण्यासाठी दरमहा ४,५०७ टन जादा लेव्ही साखर सप्टेंबर व ऑक्टोबर, १९९० या महिन्यात पुरविली. त्यामुळे कार्डधारकांना वितरीत करावयाच्या साखरेच्या प्रमाणात वाढ करण्यात येऊन ते सप्टेंबर व ऑक्टोबर, १९९० महिन्यात दरमहा दरडोई ४७५ ग्रॅमप्रमाणे करण्यात आले.

खाद्य तेल

९.८. ऑक्टोबर, १९९० ला संपणाऱ्या "तेल वर्षात" राज्यात सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेखाली वितरीत करण्यासाठी १.४२ लाख टन खाद्य तेलाचे नियतन प्राप्त झाले. मागील वर्षी हे नियतन १.०४ लाख प्राप्त झाले होते. हे खाद्य तेल सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेमार्फत मुंबई/ठाणे शिधावाटप क्षेत्रात सर्वसाधारणपणे दरमहा प्रति कार्डधारकास १ ते २ किलो व इतर जिल्ह्यात ते अर्धा ते एक किलो या प्रमाणात वाटण्यात आले.

घासलेट

९.९. केंद्र शासनाने राज्याला १९९० मध्ये १८.९६ लाख किलो लिटर घासलेट पुरविले. राज्यास १९८९ मध्ये १८.१३ लाख किलो लिटर घासलेट पुरविण्यात आले होते. घासलेटचा किरकोळ दर १५ ऑक्टोबर, १९९० पर्यंत मुंबई शिधावाटप क्षेत्रासाठी प्रति लिटर रुपये २.१७ तर इतर जिल्ह्यांमध्ये तो प्रतिलिटर रुपये २.०९ ते रुपये २.५२ होता. केंद्र शासनाने १५ ऑक्टोबर, १९९० पासून अधि-भारत वाढ केल्याने, घासलेटच्या किरकोळ विक्री दराने वाढ करण्यात येऊन तो मुंबई शिधावाटप क्षेत्रात प्रति लिटर रुपये २.६६ व इतर जिल्ह्यास तो प्रतिलिटर रुपये २.५९ ते रुपये ३.०० करण्यात आला. राज्यास घासलेट पुरविण्यासाठी केंद्र शासनाने वर्षाचे अनुक्रमे (१) उन्हाळा, (२) पावसाळा व (३) हिवाळा असे तीन गट केलेले आहेत. त्यानुसार राज्याला मिळणारा कोटा दरमहा उन्हाळ्यात १.४७ लाख किलो लिटर ते हिवाळ्यात १.७२ लाख किलो लिटर दरम्यान होता.

9.6. As in the past, the State Government has made arrangements to purchase paddy and jowar through Marketing Federation in 1990-91 (Kharif season), at the support prices fixed by the Government of India. The support prices fixed for superfine, fine and common paddy were Rs. 225, Rs. 215 and Rs. 205 per quintal respectively as against the corresponding prices of Rs. 205, Rs. 195 and Rs. 185 respectively for the preceding year. The quantity of paddy purchased by the Government during 1990-91 at support prices is 8,450 tonnes. Fair average quality (F.A.Q.) jowar and discoloured/blackened jowar fit for human consumption are purchased at the rate of Rs. 180/ per quintal. Discoloured/blackened jowar unfit for human consumption is being purchased at Rs. 130 per quintals. During 1990-91 upto 15th February, 1991, a total quantity of 94,778 tones jowar are purchased. The purchases of discoloured blackened jowar will be continued till 28th February, 1991 and that of F.A.Q. jowar till 15th March, 1991.

Levy Sugar

9.7. The quantum of sugar under the public distribution system continued to be 425 gm. per head per month at the retail rate of Rs. 5.25 per kg. On an average, the State received 29,938 tonnes of levy sugar per month from Government of India. In view of the festivals, the Government of India allotted additional monthly quota of 4,507 tonnes of levy sugar during September and October, 1990. As a result, the allocation was increased to 475 grams per head during September and October, 1990.

Edible Oil

9.8. For the 'oil year' ending October, 1990, the State received for distribution through PDS 1.42 lakh tonnes of edible oil as compared with 1.04 lakh tonnes received in the earlier year. This was distributed through PDS, at the monthly quantum of 1 to 2 kg. in Bombay/Thane Rationing Area and 1/2 to 1 kg. per card holder in the districts other than Bombay/Thane Rationing Area.

Kerosene

9.9. The Government of India supplied 18.96 lakh Kilo litres of kerosene in 1990 to the State as against 18.13 lakh kilo litres in 1989. The retail price of kerosene continued to be Rs. 2.17 per litre in Bombay Rationing Area while it varied between Rs. 2.09 and Rs. 2.52 in other districts upto 15th October, 1990. Due to increase in surcharge by Government of India from 15th October, 1990, the retail price of kerosene was increased to Rs. 2.66 per litre in Bombay Rationing Area and it varied between Rs. 2.59 to Rs. 3.00 per litre in other districts. For allocation of kerosene to the State, the Government of India has divided a year into three blocks namely (i) summer, (ii) monsoon and (iii) winter. Accordingly, monthly quota received by the State varied between 1.47 lakh kilo litres in summer and 1.72 lakh kilo litres in winter.

दूध पुरवठा

९.१०. सन १९९०-९१ मध्ये शासकीय दुग्ध प्रक्रिया संयंत्रांची संख्या मागील वर्षाएवढीच ३६ कायम राहिली. या यंत्रांची प्रक्रिया करण्याची एकत्रित क्षमता १९८९-९० मध्ये प्रतिदिन ४६.५० लाख लिटर होती. त्यात १९९०-९१ मध्ये घट होऊन ती प्रति दिन ४४.८० लाख लिटर झाली. या दुग्ध प्रक्रिया यंत्रणाशिवाय ८१ शासकीय आणि २९ सहकारी दुग्ध प्रशोधन केंद्रे १९९०-९१ मध्ये कार्यरत होती आणि त्यांची एकूण क्षमता प्रतिदिन १५.४६ लाख लिटर होती. मागील वर्षी ती प्रतिदिन १५.१६ लाख लिटर होती.

९.११. बृहन्मुंबई बाहेरील दुग्ध शाळांचे एकूण दूध संकलन एप्रिल-डिसेंबर, १९९० मध्ये प्रतिदिन २३.७७ लाख लिटर होते. हे संकलन मागील वर्षाच्या याच काळात प्रतिदिन २१.७९ लाख लिटर होते. डिसेंबर, १९९० मध्ये सरासरी संकलन प्रतिदिन २४.७९ लाख लिटर होते. हे संकलन डिसेंबर, १९८९ मध्ये प्रतिदिन २३.४९ लाख लिटर होते.

९.१२. बृहन्मुंबई दुग्ध योजनेतर्गत एप्रिल-डिसेंबर, १९९० या काळात प्रतिदिन ६.६७ लाख लिटर दुग्ध पुरवठा केला आणि हा पुरवठा मागील वर्षाच्या त्याच कालावधीत प्रतिदिन सात लाख लिटर केलेल्या पुरवठ्यापेक्षा काहीसा कमी होता. दुधाचा पुरवठा डिसेंबर, १९९० मध्ये प्रतिदिन सरासरी ६.६३ लाख लिटर होता, तो डिसेंबर, १९८९ मध्ये प्रतिदिन ७.०२ लाख लिटर होता.

शिक्षण

९.१३. १९८१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील सर्वसाधारण साक्षरता दर ४७.१८ होता. राज्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील साक्षरतेच्या दरात, तसेच पुरुष व स्त्रिया ह्यांच्या साक्षरतेच्या दरातील प्रमाणात बराच फरक होता. ग्रामीण भागात हा दर ३८.१५ टक्के तर नागरी भागात ६३.९२ टक्के होता. पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ५८.७८ टक्के तर स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ३४.७९ टक्के होते.

९.१४. शिक्षण संस्था व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या या विषयीची माहिती खालील तक्त्यात दिली आहे. या तक्त्यावरून दिसून येते की, १९९०-९१ या वर्षात गेल्या वर्षाच्या तुलनेत संस्थांची संख्या व त्यातील विद्यार्थ्यांची संख्या यामधील वाढ तुलनात्मक दृष्ट्या माध्यमिक शाळा व सर्वसाधारण महाविद्यालये या प्रकारच्या संस्थांमध्ये जास्त होती.

Milk Supply

9.10. During 1990-91, the number of milk processing plants remained steady at 36 as in the earlier year. Aggregate processing capacity of these plants decreased to 44.80 lakh litres per day in 1990-91 from 46.50 lakh litres in 1989-90. In addition to these plants, 80 Government and 29 co-operative milk chilling centres were in operation in 1990-91 and the aggregate capacity of these centres in that year was 15.46 lakh litres per day as against 15.16 lakh litres per day in earlier year.

9.11. Per day collection of dairies outside Greater Bombay was 23.77 lakh litres of milk during 1990-91 (April, 1990 to December, 1990) as compared to 21.79 lakh litres in earlier year (April, 1989 to December, 1989). The average per day collection for the month of December, 1990 was 24.79 lakh litres as compared to 23.49 lakh litres for December, 1989.

9.12. Under the Greater Bombay Milk Scheme, the average quantity of milk distributed during April-December, 1990 was 6.67 lakh litres per day and this was somewhat lower than that of seven lakh litres per day during the corresponding period of previous year. The average per day milk distribution for the month of December, 1990 was 6.63 lakh litres as against 7.02 lakh litres in December, 1989.

Education

9.13. The overall literacy rate (as per population census 1981) was 47.18 per cent in the State. It differed widely between rural and urban areas and between male and female population in the State. In the rural areas this rate was 38.15 per cent as against 63.92 per cent for urban areas. Male literacy rate was 58.78 per cent while the female rate was 34.79 per cent.

9.14. Position about the number of educational institutions, and enrolment therein is given in the following table. This shows that in terms of number of institutions and enrolment therein, the increase in 1990-91 over that in the previous year was higher in secondary schools and colleges for general education.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.1

महाराष्ट्रातील शिक्षण

Education in Maharashtra

शिक्षण संस्थेचा प्रकार	बाब	1989-90	1990-91	१९८९-९० च्या मानाने, १९९०-९१ तील वाढ (टक्केवारी)	Item	Type of Institution
				Percentage increase in 1990-91 over 1989-90		
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)	(२)	(१)
प्राथमिक	(१) संस्था	57,158	57,444	0.5	(1) Institutions	Primary School
	(२) (अ) विद्यार्थी (०००)	10,115	10,292	1.7	(2) (a) Enrolment (000)	
	(ब) यातील मुली (०००)	4,620	4,700	1.7	(b) Of these girls (000)	
(३) शिक्षक (०००)		263	266	1.1	(3) Teachers (000)	

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(2)	(1)
माध्यमिक (एकूण)	(१) संस्था (२) (अ) विद्यार्थी (०००) (ब) यातील मुली (०००) (३) शिक्षक (०००)	9,480 5,615 2,132 175	9,830 5,865 2,240 182	3.7 4.5 5.1 4.0	(1) Institutions (2) (a) Enrolment (000) (b) Of these girls (000) (3) Teachers (000)	Secondary School (Total)
११ वी व १२ वी वर्ग असलेल्या माध्यमिक	(१) संस्था (२) (अ) विद्यार्थी (०००) (ब) यातील मुली (०००) (३) शिक्षक (०००)	1,580 335 114 9	1,656 370 129 10	4.8 10.4 13.2 11.1	(1) Institutions (2) (a) Enrolment (000) (b) Of these girls (000) (3) Teachers (000)	Secondary School with 11th and 12 standard
सर्वसाधारण महाविद्यालये एकूण	(१) संस्था (२) (अ) विद्यार्थी (०००) (ब) यातील मुली (०००) (३) शिक्षक (०००)	571 926 306 28	591 983 325 29	3.5 6.2 6.2 3.6	(1) Institutions (2) (a) Enrolment (000) (b) Of these girls (000) (3) Teachers (000)	Colleges for general education (Total)
कनिष्ठ महाविद्यालये असलेली सर्वसाधारण महाविद्यालये	(१) संस्था (२) (अ) विद्यार्थी (०००) (ब) यातील मुली (०००) (३) शिक्षक (०००)	498 417 138 10	518 442 146 10	4.0 6.0 5.8 ..	(1) Institutions (2) (a) Enrolment (000) (b) Of these girls (000) (3) Teachers (000)	Colleges with Junior Colleges
इतर उच्च शिक्षणाच्या संस्था	(१) संस्था (२) (अ) विद्यार्थी (०००) (ब) यातील मुली (०००) (३) शिक्षक (०००)	458 158 36 10	525 160 37 11	14.6 1.3 2.8 10.0	(1) Institutions (2) (a) Enrolment (000) (b) Of these girls (000) (3) Teachers (000)	Other Institutions for higher education

अस्थायी/Tentative

९.१५. अगदी अलिकडच्या उपलब्ध माहितीनुसार १९८८-८९ मध्ये असलेल्या एकूण प्राथमिक शाळांपैकी २६ टक्के शाळा एक-शिक्षकी होत्या. त्यावर्षी विद्यार्थ्यांची प्रति शिक्षक सरासरी एकूण प्राथमिक शाळांकरिता ३८ होती तर एक शिक्षकी प्राथमिक शाळांकरिता ३३ होती, माध्यमिक शाळांकरिता ही सरासरी ३२ होती. विद्यार्थ्यांची प्रति शिक्षकामागे सरासरी एकूण प्राथमिक शाळांकरिता १३ जिल्ह्यांमध्ये ४० किंवा त्यापेक्षा अधिक होती. माध्यमिक शाळांचे बाबतीत विद्यार्थ्यांच्या प्रति शिक्षक जिल्हावार सरासरीत फारसा फरक नव्हता.

9.15. As per latest available data in 1988-89, of the total primary institutions, nearly 26 per cent. were single teacher schools. Average number of students per teacher for all primary institutions that year was 38. However, the average was 33 in the case of single teacher schools. The average number of students per teacher in secondary schools was 32. Average number of students per teacher for all primary institutions was atleast 40 in the case of 13 districts. There was not much variation in the district-wise average number of students per teacher in secondary schools.

९.१६. पुढील तक्त्यात १९८८-८९ व १९८९-९० ह्या वर्षीकरिता राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागांतील प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची संख्या इयत्तांच्या गटानुसार दिली आहे.

9.16. The table below gives the standard groupwise enrolment in the primary, secondary and higher secondary school, for the years 1988-89 and 1989-90 in the rural and urban areas of the State.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 9.2

१९८८-८९ व १९८९-९० मधील पटावरील विद्यार्थ्यांची स्तरनिहाय संख्या
Enrolment of students according to standard groups in 1988-89 and 1989-90

(लाखात/in lakhs)

इयत्ता गट Standard group	विद्यार्थी/Enrolment				१९८८-८९ च्या मानाने १९८९-९० मधील बदल (टक्के) Percentage change in 1989-90 over 1988-89		
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	
	1988-89	1989-90	1988-89	1989-90			
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	
I-IV	..	64.95	66.46	17.33	17.77	2.32	2.54
V-VIII	..	27.46	28.24	23.50	24.15	2.84	2.77
IX-X	..	7.76	8.29	8.32	8.91	6.82	7.10
XI-XII	..	1.38	1.49	5.62	6.07	7.97	8.01

९.१७. पटावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येत १९८८-८९ च्या मानाने १९८९-९० मध्ये झालेला बदल राज्याच्या ग्रामीण व नागरी भागात जवळजवळ सारखाच होता. प्राथमिक स्तराच्या तुलनेत माध्यमिक व उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या संख्येतील शेकड्या वाढ जास्त असल्याचे आढळून आले.

९.१८. १९८९-९० वर्षाकरिता प्राथमिक व माध्यमिक शाळा-तील एकूण विद्यार्थ्यांपैकी मुलींचे प्रमाण अनुक्रमे ४५.८ आणि ३८.८ टक्के होते. दहा वर्षापूर्वी म्हणजे १९७९-८० मध्ये हे प्रमाण कमी म्हणजे अनुक्रमे ४२.८ आणि ३४.६ टक्के होते. तांत्रिक महाविद्यालये वगळता उच्च शिक्षणाचे बाबतीत मुलींचे एकूण विद्यार्थ्यांतील प्रमाण १९८९-९० मध्ये ३३ टक्के होते. तर दहा वर्षापूर्वी १९७९-८० मध्ये हे प्रमाण ३२ टक्के होते.

९.१९. अगदी अलिकडच्या उपलब्ध माहितीनुसार १९८८-८९ मध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्यांमागे सरासरी शासकीय खर्च प्राथमिक शाळांकरिता ५४८ रुपये व माध्यमिक शाळांकरिता ८६९ रुपये होता.

उच्च शिक्षण

९.२०. राज्यात १९८९-९० अखेर ६९३ महाविद्यालये होती. त्यापैकी ५७१ शास्त्र, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालये, ३५ कायदे महाविद्यालये, ८७ शिक्षण शास्त्र महाविद्यालये होती. या सर्व महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची संख्या ९.६५ लाख होती व ती १९८८-८९ च्या मानाने ५.२ टक्के जास्त होती. ह्या व्यतिरिक्त राज्यात सात बिगर कृषि विद्यापीठे चार कृषि विद्यापीठे व १५ कृषि महाविद्यालये होती.

तांत्रिक शिक्षण

९.२१. अभियांत्रिकी विद्यालयातील पदवी आणि पदविका अभ्यासक्रमासाठी वाढत असलेली मागणी पुरी करण्यासाठी राज्य शासनाने जून १९८३ मध्ये स्वतःच्या आर्थिक बळावर उभ्या असलेल्या तांत्रिक संस्थांना जास्त फी आकारण्यास परवानगी देण्याचा निर्णय घेतला. त्याप्रमाणे राज्यात १९८३ मध्ये अशा ५५ तांत्रिक संस्थांची स्थापना झाली व त्या संस्थांची प्रवेश क्षमता जवळ जवळ १३ हजार होती. ह्या संस्थांनी उद्योगाच्या विशेष गरजा पुरविण्यासाठी विविध प्रकारच्या विषयातील अभ्यासक्रम सुरू केले. उदा. बायोमेडीकल अभियांत्रिकी, संगणक तंत्रज्ञान, उद्योग तंत्रज्ञान, पेट्रोलियम आणि पॉलिमर तंत्रज्ञान आणि पर्यावरण तंत्रज्ञान इत्यादी. परिणामी गेल्या सहा वर्षांत राज्यातील तांत्रिक संस्थांच्या संख्येत बरीच वाढ झाली आहे. १९८२-८३ मध्ये राज्यात १७ पदवी अभ्यासक्रमाची महाविद्यालये होती व त्याची प्रवेश क्षमता २,१६६ होती. ह्यामध्ये वाढ होऊन १९८९-९० मध्ये राज्यात ७७ महाविद्यालये झाली आणि त्यामध्ये पहिल्या वर्षासाठी प्रवेश क्षमता १७,०८० होती. त्याचप्रमाणे पदविका पातळीवरील संस्थांमध्येही वाढ झाली आहे. १९८२-८३ मध्ये राज्यात ८२ पदविका संस्था होत्या त्यात पहिल्या वर्षी प्रवेश क्षमता ७,९१० होती तर १९८८-८९ मध्ये २४९ पदविका संस्था होत्या आणि त्यात ३१,९७९ पहिल्या वर्षीचे विद्यार्थी होते. परंतु १९८९-९० मध्ये पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय इ. २२ पदविका संस्था कृषि विद्यापीठांकडे वर्ग झाल्यामुळे यावर्षी संस्थांची संख्या २२७ झाली. त्यात ३०,३८९ पहिल्या वर्षीचे विद्यार्थी होते.

9.17. Percentage change in the enrolment during 1989-90 over that in 1988-89 was almost the same in rural and urban areas of the State. As compared to primary standard group the percentage increase in the enrolment was observed to be considerably more in the secondary and higher standard groups.

9.18. The proportion of girls in the total enrolment of primary and secondary schools in 1989-90 was respectively 45.8 per cent and 38.8 per cent. This proportion ten years back in 1979-80 was some what lower viz., respectively 42.8 per cent and 34.6 per cent. Regarding higher education, excluding technical colleges the proportion of girls in the total enrolment was 33 per cent during 1989-90 as against 32 per cent ten years back (i.e. 1979-80).

9.19. As per latest available data, average expenditure incurred by Government per pupil in 1988-89 was Rs. 548 for primary schools and Rs. 869 for secondary schools.

Higher education

9.20. Total number of colleges in the State other than medical and engineering colleges at the end of 1989-90 stood at 693. Of these, 571 were Science, Arts and Commerce Colleges, 35 were Law Colleges and 87 were Education Science colleges. Total enrolment of these colleges taken together was 965 lakh and this was 52 per cent more than that in 1988-89. Total number of medical colleges in the State at the end of 1989-90 was 62, having enrolment of 26 thousand students. In addition to these institutions, there were seven non-agricultural universities, four agricultural universities and 15 agricultural colleges.

Technical Education

9.21. With a view to meeting increasing demand for degree and diploma courses in engineering, the State Government took the decision in June 1983 to permit self-financing technical institutions to charge stipulated higher fees. Accordingly, 55 such technical institutions with intake capacity of about 13 thousand students were established in the State in 1983. These institutions have introduced courses in diversified disciplines catering to the specialised needs of industries, such as Bio-medical Engineering, Computer Technology, Industrial Technology, Petroleum and Polymer Technology, Environment Technology, etc. As a result, there has been substantial growth in number of technical institutions in the State during last six years. There were 17 degree level colleges with 2166 total intake capacity in 1982-83. The number of degree colleges rose to 77 with 17,080 intake capacity in the first year in 1989-90. Similarly, the number of diploma level institutions which were 82 with 7,910 intake capacity in the first year in 1982-83 increased to 249 institutions with 31,979 intake capacity in the first year in 1988-89. However, during 1989-90, 22 institutions catering for diploma in animal husbandry, dairy development etc., were transferred to the Agricultural Universities, and as such there were 227 institutions with 30,389 first year students in 1989-90.

कुटुंब कल्याण

९.२२. राज्यात १ एप्रिल १९९० ला कुटुंब कल्याणाच्या विविध पद्धतीचा परिणामकारक वापर करणाऱ्या जोडप्यांचे प्रमाण ५६.४ टक्के होते. ह्या जोडप्यांपैकी ७७ टक्के जोडप्यांनी नसबंदी शस्त्रक्रियेचा फायदा घेतला होता. एप्रिल ते डिसेंबर १९९० मध्ये ३.५८ लाख नसबंदी शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या. ही संख्या १९८९ मधील त्याच काळातील शस्त्रक्रियांपेक्षा ७.८ टक्क्यांनी जास्त होती.

९.२३. माता व बालसंगोपन कार्यक्रमाखाली (अ) गर्भोदर मातांना मोठ्या आकाराच्या लोहयुक्त गोळ्या व १ ते ५ वयोगटातील बालकांना छोटीच्या आकाराच्या गोळ्या दिल्या जातात. (ब) घटसर्प डांब्या खांकला, पोलिओ, बी. सी. जी. लसी १ वर्षापर्यंतच्या मुलांना आणि धनुर्वात प्रतिबंधक लसी गर्भोदर मातांना दिल्या जातात. (क) धनुर्वात प्रतिबंधक लस १ ते १० वयोगटातील मुलांना व "अ" जीवनसत्वयुक्त मिश्रण बालवाडीत जाणाऱ्या मुलांसाठी दिले जाते. या कार्यक्रमांतर्गत १९८९-९० मध्ये अ, व व क खालील लाभार्थींची संख्या अनुक्रमे ६३.९१ लाख ३२.३८ लाख आणि ३०.४० लाख होती. १९८८-८९ मध्ये लाभार्थींची संख्या अनुक्रमे ६१.४० लाख, ३१.२३ लाख आणि २२.१० लाख होती. १९९०-९१ या वर्षात डिसेंबर १९९० अखेर लाभार्थींची संख्या अनुक्रमे ४०.४८ लाख २४.९७ लाख आणि ३०.१७ लाख होती. माता व बाल संगोपन कार्यक्रमांमुळे बालक व मातां यांच्या मृत्युदरात घट होण्यास मदत होते. राज्यात जन्म-मृत्यु व मुना नोंदणी पाहणी अंदाजानुसार १९८९ मध्ये बालमृत्युचे प्रमाण ५९ होते तर भारताच्या बाबतीत ९१ होते.

अल्पबचत

९.२४. राज्यातील अल्पबचत योजनेतील गुंतवणूक १९८८-८९ मध्ये ९८० कोटी रुपयांवरून वाढून १९८९-९० मध्ये १,२१२ कोटी रुपये झाली. ही वाढ प्रामुख्याने (१) राष्ट्रीय बचत योजना १९८७, (२) इंदिरा विकास पत्र, (३) किसान विकास पत्र आणि (४) मासिक उत्पन्न योजना ह्यातील गुंतवणुकीमुळे झाली. सहकारी संस्थांना त्यांचे निधी किसान विकास पत्रात गुंतविण्यास भारत सरकारने परवानगी दिली आहे त्यामुळे चालू आर्थिक वर्षाच्या उर्वरित कामाकरिता किसान विकास पत्रामध्ये गुंतवणूक वाढेल अशी अपेक्षा आहे. १९८९-९० सालापासून राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्राच्या सहाय्या व ७ व्या मालिकेच्या जागी आठवी मालिका सादर करण्यात आली आहे. १ एप्रिल, १९९० ते ३१ डिसेंबर, १९९० पर्यंत राज्यात निव्वळ गुंतवणूक ४७५.६० कोटी रुपये झाली तर गेल्या वर्षी ह्याच कालावधीकरिता गुंतवणूक ४६७.०८ कोटी रुपये होती.

महाराष्ट्र श्रमजीवी कुटुंब कल्याण योजना

९.२५. ह्या योजनेनुसार अपघातामुळे मृत्यू पावलेल्या व्यक्तींच्या नातेवाईकांना किंवा अंग झालेल्या व्यक्तींना अर्थसहाय्य केले जाते १९८९-९० मध्ये ४४८ लाभार्थींना ८.७० लाख रुपये अर्थसहाय्य केले होते. १९९०-९१ मधील नोव्हेंबर, १९९० पर्यंत २५२ लाभार्थींना ४.९४ लाख रुपयांचे सहाय्य केले आहे.

Family Welfare

9.22. As on 1st April 1990, under the family welfare programme, the percentage of eligible couples effectively protected by the various methods was 56.4. Of these protected couples, 77 per cent were by sterilisation. Number of sterilisation operations performed between April and December, 1990 was 3.58 lakh and this was higher by 7.8 per cent than that during corresponding period of 1989.

9.23. Under maternal and child health activities (a) large size tablets of folic acid and ferrous sulphate to expectant and nursing mothers and small size tablets to children in the age group (1-5) years are given, (b) immunisation against communicable diseases like diphtheria, pertussis, polio and BCG for children (0-1 years) is done and tetanus toxide for expectant mothers is given and (c) Tetanus toxide for children in the age-group (1-10) years and oral administration of vitamin A for pre-school going children is given. The number of beneficiaries during 1989-90 under a, b and c was 63.91 lakh, 32.38 lakh and 30.40 lakh respectively. The number of beneficiaries during 1988-89 was 61.40 lakh, 31.23 lakh and 22.10 lakh respectively. During 1990-91 upto December 1990 the beneficiaries were 40.48 lakh, 24.97 lakh and 30.17 lakh respectively. The maternal and child health activities help to reduce the infant and maternal mortality. The infant mortality rate for the State during 1989 according to SRS estimates was 59 as against 91 at all India level.

Small Savings

9.24. The State succeeded in stepping up small saving collections to Rs. 1212 crore in 1989-90 from Rs. 980 crore in 1988-89. This was possible mainly on account of investment in (i) National Saving Scheme 1987, (ii) Indira Vikas Patra, (iii) Kisan Vikas Patra and (iv) Monthly Income Scheme. It is expected that the collections in Kisan Vikas Patra will increase during the remaining period of current financial year as the Government of India have permitted the Co-operative institutions to invest their funds in Kisan Vikas Patra. National Savings Certificates (VIII Issue) have been introduced from the year 1989-90 in place of National Savings Certificates VIth and VIIth Issue. From 1st April, 1990 to 31st December, 1990, the State has to its credit net collections of Rs. 475.60 crore as against Rs. 467.08 crore collected during corresponding period of last year.

Maharashtra Shramajivi Kutumb Kalyan Yojana (Scheme)

9.25. This Scheme aims at rendering financial assistance to the relatives of those who died in accident and to workers who became physically handicapped. In 1989-90, financial assistance of Rs. 8.70 lakh was given to 448 beneficiaries. During 1990-91, upto November, 1990 assistance has been given to the tune of Rs. 4.94 lakh to 252 beneficiaries.

पोषण कार्यक्रम

९.२६. एकात्मिक बालविकास सेवा कार्यक्रमाखाली सहा वर्षा-खालील मुले, गरोदर स्त्रिया व बाळंतिणींना पोषक पुरक आहार दिला जातो. १९९०-९१ मध्ये हा कार्यक्रम १४९ गटांमध्ये कार्यान्वित होता तर मागील वर्षी हा १२२ गटांत कार्यान्वित होता. या १४९ प्रकल्प गटांपैकी १३१ ग्रामीण भागात (त्यापैकी ४० आदिवासी भागात) आणि १८ प्रकल्प शहरी भागात होते. लाभार्थींची संख्या मार्च, १९९० मध्ये १५.२८ लाख होती ती वाढून डिसेंबर, १९९० मध्ये १९.३८ लाख झाली. त्यापैकी १७.९९ लाख लाभार्थी ग्रामीण प्रकल्पातील होते.

Nutrition

9.26. Under the Integrated Child Development Services Programme (ICDS), nutritious supplementary food is given to children below six years of age and to the expectant and nursing mothers. The number of projects operating in the State in 1990-91 was 149 as against 122 in the earlier year. Out of these 149 projects, 131 were in rural areas (of these, 40 in tribal areas) and 18 were in urban areas. The number of beneficiaries receiving supplementary food increased from 15.28 lakh in March, 1990 to 19.38 lakh in December, 1990, of which 17.99 lakh were from rural areas.

वर्गीकृत व्यापारी बँकांचे व्यवहार

१०.१. वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या कार्यालयांची संख्या आधीच्या वर्षापेक्षा ४ टक्क्यांनी वाढून ३१ मार्च, १९९० च्या अखेर ५,४९८ झाली. राज्यातील ह्या बँकांच्या कार्यालयांपैकी २१ टक्के कार्यालये बृहन्मुंबईमध्ये होती. ग्रामीण व निम-नागरी भागात शाखांचा विस्तार करण्याचा कार्यक्रम १९९० मध्येही चालू होता. ग्रामीण व निम-नागरी भागातील शाखांची संख्या ३,२९१ होऊन शाखांच्या संख्येचे प्रमाण राज्यातील एकूण बँक कार्यालयांच्या ६० टक्के झाले.

१०.२. सहकारी बँकासुद्धा (नागरी बँकासह) जनतेला बँक व्यवहाराच्या सुविधा उपलब्ध करून देतात. मुख्य कार्यालये धरून सहकारी बँकांच्या शाखांच्या संख्येत राज्यात मागील वर्षापेक्षा १३२ वे वाढ होऊन जून, १९९० अखेर ती ३,३८२ झाली.

१०.३. जरी राज्यातील वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या एकूण शाखांपैकी ६० टक्के शाखा ग्रामीण व निम-नागरी भागात असल्या तरी त्यांचा ठेवीमध्ये ११ टक्के व पतपुरवठ्यापैकी येणे रकमेत ९ टक्के इतका हिस्सा होतो. त्यात गेल्या पाच वर्षांत थोडासाच बदल झाला आहे. मार्च, १९९० मध्ये एकट्या बृहन्मुंबई जिल्ह्याचा बँकांच्या राज्यातील एकूण ठेवीमध्ये ७४ टक्के व एकूण पतपुरवठ्यापैकी येणे रकमेत ७८ टक्के एवढा वाटा होता. राज्यातील वर्गीकृत व्यापारी बँकांकडील एकूण ठेवी मार्च, १९८९ अखेरपेक्षा २२ टक्क्यांनी वाढून मार्च, १९९० अखेर ३२,८०३ कोटी रुपये झाल्या. ह्या काळात बँकांच्या एकूण पतपुरवठ्यापैकी येणे रकमेत आदल्या वर्षापेक्षा २५ टक्क्यांनी वाढ होऊन मार्च, १९९० च्या अखेरच्या शुक्रवारी ती २६,१४५ कोटी रुपये झाली. राज्यातील पतपुरवठ्यापैकी येणे रकमेचे एकूण ठेवीशी प्रमाण मार्च, १९९० मध्ये सुमारे ८० टक्के होते व ते गतवर्षापेक्षा २.६ टक्क्यांनी वाढलेले आढळले. जून, १९९० अखेर सहकारी बँकांच्या ठेवी मागील वर्षापेक्षा २३ टक्क्यांनी वाढून त्या ९,४३४ कोटी रुपये झाल्या.

१०.४. वर्गीकृत व्यापारी बँकांनी औद्योगिक वर्गीकरणानुसार पडणाऱ्या वेगवेगळ्या क्षेत्रांना दिलेल्या पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेची अलिकडील म्हणजे जून, १९८७ व जून १९८८ ची आकडेवारी उपलब्ध आहे. काही क्षेत्रात जून, १९८७ पेक्षा जून, १९८८ मध्ये येणे पतपुरवठा रकमेत बरीच वाढ झालेली आढळते. अशी सर्वात जास्त वाढ (२८० टक्के) खाण काम क्षेत्रात झाल्याची आढळते. जून १९८८ अखेर येण कर्ज रकमेतील त्याच्या आधीच्या वर्षापेक्षा झालेली वाढ वीजनिर्मिती, वहन व वाटप क्षेत्रामध्ये ४५ टक्के, व्यक्तिगत कर्जामध्ये ३३ टक्के आणि बांधकाम क्षेत्रामध्ये ३१ टक्के आढळली. जून, १९८८ मध्ये संपलेल्या वर्षात त्याच्या आधीच्या वर्षापेक्षा लघुउद्योग क्षेत्राकरिता वर्गीकृत व्यापारी बँकांनी दिलेल्या येणे कर्ज रकमेमध्ये विशेष वाढ (३० टक्के) झाल्याचे आढळले. तथापि व्यापारी क्षेत्रासाठी या बँकांनी दिलेल्या येणे कर्ज रकमेमध्ये संबंधित वर्षामध्ये २९ टक्के घट झाल्याचे आढळले. जून, १९८८ अखेर संपलेल्या वर्षामध्ये त्या अगोदरच्या वर्षापेक्षा कृषि आणि उद्योग या क्षेत्राकरिता दिलेल्या येणे कर्जरकमेत अनुक्रमे १३ व २१ टक्के वाढ झाल्याचे दिसून आले. जून, १९८७ व जून, १९८८ च्या शेवटच्या शुक्रवारी येणे असलेल्या पतपुरवठा रकमेचे विवरण पुढील तक्त्यात दिले आहे.

Scheduled Commercial Banking

10.1. As on 31st March 1990, the number of banking offices of all scheduled commercial banks in the State was 5,498 and this number was 4 per cent more than the number an year earlier. Greater Bombay alone accounted for 21 per cent of the banking offices in the State. The programme of expansion of branches in the rural and semi-urban areas was continued in 1990 also and the number of branches in the rural and semi-urban areas stood at 3,291 in that year, 60 per cent of the total banking offices in the State.

10.2. Co-operative banks (including urban banks) also give banking facilities to the public. New branch offices of co-operative banks 132 were opened during the year. As a result, the number of branch offices, (including Head Offices) stood at 3,382 as on June 1990.

10.3. Though 60 per cent of the scheduled commercial banking offices in the State were in rural and semi-urban areas, only 11 per cent of the total deposits and 9 per cent of the total outstanding credits in the State were from these areas, showing little change in their shares over last five years. Greater Bombay district alone accounted for 74 per cent of the total deposits and 78 per cent of the outstanding credits in the State in March, 1990. The aggregate deposits of the scheduled commercial banks stood at Rs. 32,803 crore at the end of March, 1990, 22 per cent higher than that in earlier year. The gross outstanding credit of these banks stood at Rs. 26,145 crore on last Friday of March, 1990, 25 per cent higher than that on same day last year. Credit-deposit ratio on last Friday of March, 1990 was 80 recording an increase of 2.6 per cent points over the ratio in March, 1989. On 30th June, 1990, deposits of the co-operative banks were Rs. 9,434 crores registering an increase of 23 per cent during the year ending 30th June, 1990.

10.4. Latest data on outstanding credit by scheduled commercial banks according to industries sectors is available for the period ending June, 1987 and June, 1988. Some sectors recorded sizeable growth in outstanding credit between June, 1987 and June 1988. The increase in outstanding credit of all scheduled commercial banks for the period ending June 1988 over the earlier year was the highest, i.e. 280 per cent in the case of mining and Quarrying, 45 per cent more in the case of electricity generation, transmission and its distribution, 33 per cent more in the case of personal loans and 31 per cent more in the case of construction. There was significant growth (30 per cent) in outstanding credit of all commercial banks to the small scale industries over a period of one year ending June, 1988. However, there was a fall in outstanding credit by about 29 per cent in case of trading activities during the same period. The agriculture and manufacturing sectors reported growth of about

13 per cent and 21 per cent respectively in the outstanding credits over a year ending 30th June, 1988. Table below gives the data on outstanding credit to important sectors by scheduled commercial banks on last Friday of June, 1987 and June, 1988.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10.1

वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या पतपुरवठ्यापैकी येणे असलेल्या रकमेचे विवरण

Distribution of outstanding credit to important sectors by scheduled commercial banks in Maharashtra

(रुपये कोटीत)
(Rs. in crore)

विभाग (1)	महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारचे आकडे Bank credit as on the last Friday of—				१९८७ च्या तुलनेत १९८८ मध्ये शेंकडा वाढ (+) किंवा घट (-) Percentage increase (or decrease (+) in 1988 over 1987	Sector (1)
	जून June 1987		जून June 1988			
	येणे रक्कम Outstandings	बे रजेशी टक्केवारी Percentage to total	येणे रक्कम Outstandings	बे रजेशी टक्केवारी Percentage to total		
(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(1)	
(1) कृषि व संलग्न व्यवसाय ..	1,022	7.57	1,153	8.05	12.82	Agriculture and allied activities.
(2) खणकाम ..	20	0.15	76	0.53	280.00	Mining and quarrying.
(3) वस्तु निर्माण ..	6,401	47.41	7,723	53.95	20.65	Manufacturing industry
(4) वीजनिर्मिती, वहन व वाटप ..	62	0.46	90	0.63	45.16	Electricity generation, transmission and distribution.
(5) बांधकाम ..	179	1.33	234	1.64	31.28	Construction.
(6) परिवहन ..	389	2.88	443	3.09	13.88	Transport operators.
(7) व्यक्तिगत आणि व्यावसायिक सेवा	362	2.68	415	2.90	14.64	Personal and professional services.
(8) व्यापार ..	3,899	28.88	2,768	19.34	(-)29.01	Trade.
(9) व्यक्तिगत कर्जे ..	409	3.03	543	3.80	33.01	Personal loans.
(10) इतर ..	758	5.61	871	6.07	14.91	Others.
एकूण पतपुरवठा ..	13,501	100.00	14,316	100.00	6.04	Total bank credit
त्यापैकी लघुउद्योग ..	1,215	9.00	1,584	11.06	30.37	Of which small-scale industry.

संयुक्त भांडवली संस्था

१०.५. महाराष्ट्र राज्यात नोंदणीकृत कार्यालये असलेल्या संयुक्त भांडवली संस्थांची अस्थायी संख्या १९८९-९० मध्ये ११ टक्क्यांनी वाढून ३१ मार्च १९९० ला ४५,९६४ झाली. त्याच काळात त्यांच्या भरणा केलेल्या भांडवलात १९ टक्क्याने वाढ होऊन वरील संदर्भ दिवशी ते भांडवल ५,७७७ कोटी रुपये झाले. भारतातील संयुक्त भांडवली संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भांडवल यासंबंधीच्या ३१ मार्च १९९० च्या आकडेवारीशी तुलना करता राज्यातील संस्था व त्यांचे भरणा केलेले भांडवल यांचे प्रमाण भारताच्या अनुक्रमे २३ व १० टक्के होते.

Joint Stock Companies

10.5. The provisional number of the joint stock companies with their registered offices in Maharashtra increased by 11.4 per cent in 1989-90 and was 45,964 on 31st March 1990. Their paid up capital increased by 19 per cent during the year ending March 1990 and was Rs. 5,777 crore on that day. The number of joint stock companies in the State and their paid up capital were about 23 per cent and 10 per cent respectively of their all India number and value on 31st March 1990.

रस्ते

११.१. राज्यात सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांद्वारे देखरेख करण्यात येणाऱ्या रस्त्यांची लांबी ३१ मार्च, १९९० अखेर मागील वर्षापेक्षा २.९ हजार किलोमीटरने वाढून ती १.७३ लाख किलोमीटर झाली. गेल्या वर्षीच्या तुलनेत १९८९-९० मध्ये राज्यातील रस्त्यांपैकी राष्ट्रीय महामार्ग, प्रमुख जिल्हा रस्ते, इतर जिल्हा रस्ते व ग्रामीण रस्ते यांच्या लांबीत अनुक्रमे २.१ टक्के, २.० टक्के, १.७ टक्के आणि २.५ टक्के वाढ झाली.

Roads

11.1. The road length maintained by Public Works Department (PWD) and Zilla Parishads in the State was 1.73 lakh km. by the end of March, 1990, showing an increase of 2.9 thousand km. over that of previous year. During 1989-90, the length of national highways, major district roads, other district roads and village roads recorded marginal increase of 2.1 per cent, 2.0 per cent, 1.7 per cent and 2.5 per cent respectively as compared to the corresponding length in the last year.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11.1

सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांच्या देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी

Road length under maintenance with Public Works Department and Zilla Parishads

(किलोमीटरमध्ये/In km.)

रस्त्याचा प्रकार (१)	देखरेखीखालील रस्त्यांची लांबी Road length maintained		१९८८-८९ च्या मानाने १९८९-९० मध्ये झालेला बदल Percentage change in 1989-90 over 1988-89	Class of Road (1)
	31st March 1989 (2)	31st March 1990 अस्थायी (Provisional) (3)		
राष्ट्रीय महामार्ग	2,916	2,978	2.08	.. National highways
राज्य महामार्ग	30,761	30,737	(-)-0.01*	.. State highways
प्रमुख जिल्हा रस्ते	37,798	38,539	1.96	.. Major district roads
इतर जिल्हा रस्ते	37,351	37,984	1.69	.. Other district roads
ग्रामीण रस्ते	61,095	62,621	2.50	.. Village roads
एकूण	1,69,921	1,72,859	1.73	.. Total

*पूर्व व पश्चिम द्रुत मार्गांचे राष्ट्रीय महामार्ग म्हणून केलेले पूर्वीचे चुकीचे वर्गीकरण दुरुस्त केल्यामुळे घट झाली आहे.

*Decline due to rectification of wrong classification of Eastern and Western Express Highways as National Highways done previously

११.२. वर उल्लेखिलेल्या सार्वजनिक बांधकाम विभाग व जिल्हा परिषदांद्वारे देखरेख करण्यात येणाऱ्या रस्त्यांव्यतिरिक्त, राज्यातील ३५ हजार किलोमीटर लांबीच्या रस्त्यांची देखभाल नगरपरिषदा व महानगरपालिका, वन विभाग व पाटबंधारे विभागाद्वारे केली जाते. राज्यातील एकूण २.०८ लाख किलोमीटर रस्त्यांची (पृष्ठांकित व अपृष्ठांकित) विभागणी खालील तक्त्यात दिलेली आहे.

11.2. In addition to above, 35 thousand km. road length in the State is maintained by agencies other than PWD and Zilla Parishads viz. municipal councils and municipal corporations, Forest department and Irrigation department. The break up of total road length of 2.08 lakh km., surfaced and unsurfaced, in the State is given in following table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11.2

निरनिराळ्या विभागांच्या/संस्थांच्या देखभालीखालील पृष्ठांकित व अपृष्ठांकित रस्त्यांची लांबी
Surfaced and unsurfaced road length maintained by various authorities

(किलोमीटरमध्ये/In km.)

रस्ते बांधणारा किंवा त्याची देखभाल करणारा विभाग/संस्था (१)	३१ मार्च, १९९० रोजी असलेली रस्त्यांची लांबी Road length as on 31st March, 1990			Authority constructing or maintaining the road (1)
	पृष्ठांकित Surfaced (2)	अपृष्ठांकित Unsurfaced (3)	एकूण Total (4)	
सार्वजनिक बांधकाम विभाग	44,552	3,879	48,431	.. Public Works Department
जिल्हा परिषदा	83,653	40,775	1,24,428	.. Zilla Parishads
एकूण	1,28,205	44,654	1,72,859	.. Total (a)
नगरपरिषदा व महानगरपालिका *	12,797	5,071	17,868	.. Municipal councils and municipal Corporations.*
वन विभाग**	368	14,926	15,294	.. Forest Department**
पाटबंधारे विभाग @	1,265	791	2,056	.. Irrigation Department @
एकूण	14,430	20,788	35,218	.. Total (b)
एकूण बेरोज	1,42,635	65,442	2,08,077	.. Grand Total [(a) + (b)]

*३१ मार्च १९८९ रोजी/as on 31st March 1989. @३१ मार्च, १९८३ रोजी/as on 31st March, 1983. **३१ मार्च, १९८६ रोजी/as on 31st March, 1986.

११.३. राज्यातील रस्त्यांच्या एकूण लांबीपैकी ७० टक्के पृष्ठांकित होती. पृष्ठांकित रस्त्यांचे प्रमाण सार्वजनिक बांधकाम विभाग, जिल्हा परिषदा, नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांनी देखभाल केलेल्या रस्त्यांच्या बाबतीत जास्त होते. वन विभागाकडील बहुतांशी रस्ते अपृष्ठांकित आहेत.

११.४. महाराष्ट्रात ३१ मार्च, १९८८ अखेर दर १०० चौरस किलोमीटर क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी ६६ किलोमीटर होती. संपूर्ण देशात हे प्रमाण ५६ किलोमीटर होते. आंतरराज्य तुलनेत याबाबतीत महाराष्ट्राचा नववा क्रमांक होता. ३१ मार्च १९९० रोजी महाराष्ट्रात दर १०० चौरस किलोमीटर क्षेत्रामागे रस्त्यांची लांबी ६८ किलोमीटर होती.

रेल्वे

११.५. ३१ मार्च, १९९० रोजी राज्यातील लोहमार्गाची लांबी गतवर्षाइतकीच ५,४३४ किलोमीटर होती. त्यापैकी ६१.५ टक्के ब्रॉडगेज, १८.३ टक्के मीटर गेज व २०.२ टक्के नॅरो गेज होती. गेल्या दशकात राज्यातील लोहमार्गाच्या लांबीत सुमारे २०० किलोमीटर वाढ झाली. मानखुर्द-बेलापूर हा १८ किलोमीटर लांबीचा लोहमार्ग तयार करण्याचे काम १९८३-८४ पासून सुरू असून त्यात बरीच प्रगती झाली आहे. ह्या लोहमार्गाचे काम पूर्ण झाल्यावर नवीन मुंबई भागाचा मोठा विकास होईल. ह्या प्रकल्पाच्या एकूण खर्चापैकी दोन तृतीयांश खर्च राज्य शासन करीत आहे. ह्या लोहमार्गाव्यतिरिक्त कळवा-तुर्भे ह्या १३ किलोमीटर लांबीच्या लोहमार्गाचे कामही १९८३-८४ पासून सुरू असून ते लवकरच पूर्ण होऊन हा मार्ग वहातुकीसाठी खुला होईल अशी अपेक्षा आहे. हा प्रकल्प सिडकोसाठी अमलात आणण्यात येत आहे. न्हावा शेवा बंदरात १० किलोमीटर लांबीचा अंतर्गत लोहमार्ग तयार करण्याचे १९८५-८६ पासून प्रगतीपथावर असलेले काम मे, १९८९ मध्ये पूर्ण झाले आहे. या नवीन लोहमार्गाशिवाय राज्यातील खालील लोहमार्गाचे दुहेरीकरण करण्याचे काम हाती घेण्यात आलेले आहे.

11.3. Out of the total road length, 70 per cent was surfaced. Also, percentage of surfaced road was higher for PWD, Zilla Parishad and Municipal council and municipal corporation roads. The forest roads are mainly unsurfaced.

11.4. As on 31st March, 1988, the total road length per 100 sq.km. of area in Maharashtra was 66 km. as against 56 km. for all India. Interstate comparison in this respect shows that Maharashtra stood ninth. The total road length per 100 sq.km. of area in Maharashtra was 68 km. as on 31st March 1990.

Railways

11.5. The length of railway routes in the State remained at 5,434 km. on 31st March, 1990 of which 61.5 per cent was broad gauge, 18.3 per cent meter gauge and 20.2 per cent narrow gauge. The length of railway route added in the State in last 10 years was about 200 km. The new Railway Line of about 18 km. between Mankhurd-Belapur which is under construction since 1983-84, has made considerable progress. This railway line, after its completion, will lead to considerable development in twin city of New Bombay area. The State Government is sharing two-third of the total cost of the project. In addition to this, the Kalwa-Turbhe Railway Line project involving length of about 13 km. which is under construction since 1983-84 is nearing completion and is expected soon to be opened for traffic. This project is being implemented as deposit

(अ) इटारसी-अमला-नागपूर या मार्गावरील टप्पा-२ खाली ३९ किलोमीटर मार्गाचे दुहेरीकरणाने काम पूर्ण होऊन हा मार्ग वाहतुकीस मार्च, १९९० मध्ये खुला झाला आहे. या मार्गातील टप्पा-५ खाली मेटपंजरा-भरतवाडा या ३८ किलोमीटर लोहमार्गाचे दुहेरीकरण नुकतेच हाती घेण्यात आले आहे.

(ब) वर्धा-बल्लारशाहा मार्गावरील तडाळी-चंद्रपूर या भागातील १५ किलोमीटर लोहमार्गाच्या दुहेरीकरणाने काम १९८६-८७ पासून हाती घेण्यात आले होते व हे काम पूर्ण झालेले असून हा मार्ग वाहतुकीस खुला करण्यात आला आहे.

(क) मुंबई उपनगरी रेल्वे वाहतुकी अंतर्गत वांद्रे-अंधेरी दरम्यान ६ किलोमीटर लांबीचा अतिरिक्त दुहेरी लोहमार्ग तयार करण्याचे काम हाती घेण्यात आले आहे.

मनवाड व औरंगाबाद दरम्यान मीटरगेज मार्गाचे ब्रॉडगेज मार्गात रूपांतर करण्याचे काम अतिशय वेगात मुरू असून डिसेंबर, १९९१ पर्यंत ते पूर्ण होईल अशी अपेक्षा आहे.

कोकण रेल्वे प्रकल्पासाठी ४१३ कि. मी. लांबीच्या महाराष्ट्र राज्यातील मार्गाचे काम कोकण रेल्वे महामंडळाकडे सोपविण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्र राज्यातील या मार्गाचा अंदाजित खर्च ५१५ कोटी रुपये असून त्यापैकी महाराष्ट्र शासनाने अनुदान ५५ कोटी रुपये आहे. राज्यशासनाने यापैकी २२ कोटी रुपयांचा भरणा केलेला आहे.

११.६. राज्यामध्ये ३१ मार्च १९८६ रोजी दर १,००० चौरस किलोमीटर भौगोलिक क्षेत्रामार्गे १८ किलोमीटर लांबीचे लोहमार्ग असे प्रमाण होते तर संपूर्ण देशासाठी हे प्रमाण १९ किलोमीटर होते.

मोटर वाहने

११.७. देशातील इतर राज्यांच्या तुलनेत ३१ मार्च, १९८८ अखेर महाराष्ट्रामध्ये वापरात असलेल्या मोटर वाहनांची संख्या (२०.५६ लाख) सर्वात जास्त होती व त्यांची टक्केवारी देशातील एकूण वापरात असलेल्या वाहनांच्या १५ टक्के होती. मार्च, १९८८ अखेर दर लाख लोकसंख्येमध्ये राज्यातील वाहनांची संख्या २,८७१ होती. संपूर्ण देशाच्या बाबतीत ही संख्या १,७१८ होती. याबाबतीत देशातील सर्व राज्यात महाराष्ट्राचा तिसरा क्रमांक लागतो. महाराष्ट्रातील वापरात असलेल्या वाहनांची संख्या १ जानेवारी १९९१ रोजी २६.४१ लाख होती. १ जानेवारी, १९९० च्या तुलनेत ती ८.६ टक्के जास्त होती. राज्यातील एकूण वाहनांपैकी जवळ जवळ २५ टक्के वाहने एकट्या मुंबई शहरात होती. १ जानेवारी, १९९० रोजी वापरात असलेल्या एकूण वाहनांपैकी ६४.२३ टक्के दुचाकी वाहने होती व १६.०४ टक्के मोटारगाड्या होत्या. ३१ मार्च, १९८९ रोजी राज्यातील सार्वजनिक वाहतुकीच्या वाहनांचे एकूण वाहनांशी प्रमाण अंदाजे १८ टक्के होते.

राष्ट्रीयकृत मार्ग परिवहन

११.८. महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाकडून चालू असलेल्या मार्गांची संख्या, मार्गांची लांबी व रस्त्यावरील गाड्यांची संख्या यात १९८९-९० मध्ये वाढ झाली. महामंडळाची वाहतूक असलेल्या मार्गांची संख्या १९८९-९० अखेर १७,०४६ होती व ती गेल्या

work of CIDCO. Work of providing internal railway line (10 km.) in Nhava-Sheva Port, which is in progress since 1985-86 was commissioned in May, 1989 for traffic. Apart from these new railway lines, work of doubling of the following tracks was undertaken in the State :—

(A) Itarsi-Amla-Nagpur: Under stage-2 of this project, doubling work of 39 km is completed and commissioned for traffic in March, 1990. The stage-5 of this project covering 38 km between Metpanjra and Bharatwada is recently taken into hands.

(B) Doubling of 15 km. of Tadali-Chandrapur Section of Wardha-Ballarshah track. This project was taken into hand from 1986-87 and is now completed and opened for traffic.

(C) The work of providing additional pair of lines between Bandra and Andheri of Bombay Suburban railway covering 6 km. is in progress.

Work pertaining to conversion from meter gauge to broad gauge between Manmad and Aurangabad is going on at a very fast rate and is expected to be completed by December, 1991.

Under the Konkan Railway Project the work of constructing broad gauge route of 413 km. in Maharashtra has been entrusted to Konkan Railway Corporation. The cost of the route in Maharashtra is estimated to be Rs. 515 crore out of which contribution of State Government is Rs. 55 crore. An amount of Rs. 22 crore has already been released by the State Government.

11.6. The railway route length per 1,000 sq.km. of geographical area was 18 km. in the State as against 19 km in the country as on 31st March 1986.

Motor Vehicles

11.7. Amongst all the States in India, Maharashtra continued to have the highest number (20.56 lakh) of motor vehicles on road as on 31st March, 1988 and accounted for 15 per cent of motor vehicles on the road in the country. As on 31st March, 1988, the number of vehicles in the State per lakh of population was 2,871 as against 1,718 for the country and the State stood third amongst all States in India. The number of motor vehicles in operation in the State as on 1st January, 1991 was 26.41 lakh, an increase of 8.6 per cent over those of 1st January, 1990. However, about one-fourth of the vehicles in the State was in Greater Bombay. Of the vehicles in operation on 1st January 1991 in the State, 64.23 per cent was two wheelers and 16.04 per cent were motor cars. The percentage of public transport vehicles to total number of vehicles was about 18 per cent as on 31st March 1989.

Nationalised Road Transport

11.8. There was an increase in the number of routes operated, route length and the buses on road of the Maharashtra State Road Transport Corporation (MSRTC) in 1989-90. The number of routes operated

वर्षापेक्षा ५.४ टक्क्यांनी जास्त होती. ह्या मार्गाची लांबी गतवर्षापेक्षा ६.० टक्क्यांनी वाढून मार्च १९९० अखेर १०.९० लाख किलोमीटर झाली. महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची सरासरी संख्या गतवर्षापेक्षा ५.८ टक्क्यांनी वाढून १९८९-९० अखेर ती १४,१६० झाली. यापैकी ८८.५ टक्के (१२,५३०) गाड्या रस्त्यावर धावत होत्या. मागील वर्षापेक्षा ही संख्या ६.५ टक्क्यांनी अधिक आहे. प्रवाशांच्या दैनिक सरासरी संख्येत १९८८-८९ च्या तुलनेत १९८९-९० मध्ये ७.१ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ६३.९२ लाख झाली. मार्च १९९० अखेर राज्यातील फक्त ३.५६ टक्के खेड्यातील १.१५ टक्के ग्रामीण लोकांना जवळच्या एस. टी. स्थानकावर पोहोचण्यास ८ किलोमीटरपेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते. सहा वर्षांपूर्वी म्हणजे मार्च, १९८५ अखेर ५.५४ टक्के खेड्यातील १.७८ टक्के ग्रामीण लोकांना ८ किलोमीटरपेक्षा जास्त अंतर चालावे लागत होते. महामंडळाच्या कामगिरीशी संबंधित १९८८-८९ व १९८९-९० ची आकडेवारी पुढील तक्क्यात दिलेली आहे;

by the MSRTC as at the end of 1989-90 was 17,046 showing an increase of 5.4 per cent over that of previous year. The route distance operated by MSRTC at the end of March, 1990 was 10.90 lakh km showing an increase of 6.0 per cent over previous year. The average number of buses held by the MSRTC also increased by 5.8 per cent over previous year and stood at 14,160 during 1989-90. Out of these, 88.5 per cent (12,530) buses were on road, showing an increase of 6.5 per cent over that in previous year. The number of passengers carried per day in 1989-90 was 63.92 lakh, 7.1 per cent more than that in 1988-89. By the end of March 1990, hardly 1.15 per cent rural population hailing from 3.56 per cent villages in the State had to travel more than eight kms. to reach the nearest S.T. bus stop. Six years before i.e. at the end of March 1985, 1.78 per cent of rural population coming from 5.54 per cent villages had to travel more than eight km. The operational statistics of the Corporation for 1988-89 and 1989-90 are given in the table below :

तक्का क्रमांक/TABLE No. 11.3

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाची कामकाज विषयक आकडेवारी
Operational Statistics of Maharashtra State Road Transport Corporation

बाब (1)	परिमाण (2)	वर्ष Year 1988-89 (3)	वर्ष Year 1989-90 (4)	Unit (2)	Item (1)
वर्षाखेरीस असलेले मार्ग ..	संख्या ..	16,167	17,046	Number	.. Routes at the end of the year.
वर्षाखेरीस मार्गाची लांबी ..	लाख किलोमीटर ..	10.28	10.90	Lakh km.	.. Route length at the end of the year.
वर्षभरात महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची सरासरी संख्या (विभागांत).	संख्या ..	13,386	14,160	Number	.. Average number of buses held during the year (in regions).
रस्त्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी ..	संख्या ..	11,762	12,530	Number	.. Average number of buses on road per day.
प्रवाशांची दैनिक सरासरी ..	लाख ..	59.66	63.92	Lakh	.. Average number of passengers carried per day.
सरासरी दैनिक किलोमीटर ..	लाख ..	33.07	35.10	Lakh	.. Average effective kilometers per day.
वाहतुकीपासूनचे एकूण वार्षिक उत्पन्न ..	कोटी रुपये ..	621.33	722.77	Crore Rs.	.. Total traffic receipts during the year.
बस ताफा विनियोगाची सरासरी टक्केवारी ..	टक्के ..	87.87	88.49	Per cent	.. Average percentage fleet utilisation.
रस्त्यावरील गाड्यांच्या बँटक क्षमतेचा सरासरी विनियोग.	टक्के	80.23	79.72	Per cent	.. Average seat capacity utilisation of buses on road.

११.९. डिसेंबर, १९९० मध्ये महामंडळाजवळ असलेल्या गाड्यांची दैनिक सरासरी संख्या डिसेंबर, १९८९ मधील संख्येपेक्षा १.९१ टक्क्यांनी वाढली रस्त्यावरील गाड्यांची दैनिक सरासरी गतवर्षाच्या त्या कालावधीच्या तुलनेत १३.३७ टक्क्यांनी घटली. आखातातील पेट्रोल प्रसंगांमुळे निर्माण झालेली डिझेल टंचाई विचारात घेऊन अंतरात करावी लागलेली कपात हे याचे प्रमुख कारण होते. गाड्यांच्या वापराची टक्केवारी डिसेंबर, १९८९ मधील ८९.४६ टक्क्यावरून कमी होऊन डिसेंबर, १९९० मध्ये ती ७९.०४ टक्के

11.9. In December, 1990, the average number of buses held per day went up by 1.91 per cent over their number held a year earlier. However, the average number of vehicles on road per day has decreased by 13.37 per cent over the corresponding period of last year which is mainly due to curtailment of kilometres on account of diesel shortage because of situation arrived out of Gulf crises. The fleet utilisation percent-

झाली. १९९० मध्ये वाहतूक केलेले अंतर डिसेंबर १९८९ मधील ११११.१० लाख किलोमीटरपेक्षा १७.६० टक्क्यांनी कमी होऊन ते ९१५.६० लाख किलोमीटर झाले.

११.१०. १९८८-८९ मध्ये महामंडळास ४९.९८ कोटी रुपये तोटा झाला होता. त्या तुलनेत १९८९-९० मध्ये महामंडळास ६४.८१ कोटी रुपये तोटा झाला. गेल्या वर्षीच्या तुलनेत १९८९-९० मध्ये महामंडळाचे उत्पन्न १६.२ टक्क्यांनी वाढले. परंतु खर्चात १७.२ टक्के वाढ झाली. महामंडळाच्या १९८८-८९ व १९८९-९० च्या आर्थिक परिस्थितीची आकडेवारी पुढील तक्त्यात दिली आहे.

age decreased to 76.04 in December, 1990 from 89.46 in December, 1989. The effective kilometres operated during the month in December, 1990 have decreased to 915.60 lakh km. or by 17.60 per cent from 1111.10 lakh km. in December 1989.

11.10. The Corporation had a negative net margin of Rs. 64.81 crore in 1989-90 as against a negative net margin of Rs. 49.98 crore in 1988-89. The revenue receipts of the Corporation increased by 16.2 per cent and revenue expenses by 17.2 per cent in 1989-90 over 1988-89. Its financial statistics for 1988-89 and 1989-90 are given in the table below :

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 11.4

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या आर्थिक परिस्थितीचे विवरण
Financial results of the working of the Maharashtra State Road Transport Corporation

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	वर्ष/Year 1988-89 (2)	वर्ष/Year 1989-90 (3)	Item (1)
(1) एकूण उत्पन्न	638.86	742.55	Total Revenue
(2) चालू खर्च	578.86	679.60	Working expenses
(3) स्थूल फरक (बाब १ वजा बाब २)	60.00	65.95	Gross margin (Item 1 minus Item 2)
(4) घसारा	60.88	71.83	Depreciation
(5) अतिरिक्त घसारा	25.81	24.68	Additional depreciation
(6) शासनाने दिलेल्या भांडवली हिश्यावर दिलेले व्याज.	23.10	31.01	Interest paid on capital contributed by the participating Government.
(7) संकीर्ण	0.19	0.24	Miscellaneous
(8) एकूण खर्च	688.84	807.36	Total expenses
(9) निव्वळ फरक	(-)49.98	(-)64.81	Net margin

छोटी बंदरे

११.११. महाराष्ट्र राज्याच्या ७२० किलोमीटर लांबीच्या किनारपट्टीवर ४८ छोटी घोषित बंदरे व चार उपबंदरे आहेत. तथापि त्यापैकी मुंबई बंदर वाहतूक सेवेतील दोन बंदरे धरून फक्त ३७ बंदरांतून १९८९-९० मध्ये प्रवाशांची वाहतूक झाली. निरनिराळ्या बंदरांतून यांत्रिक व बिगर यांत्रिक बोटीतून व फेरी सेवेखाली १९८८-८९ मध्ये एकूण १५४.४५ लाख प्रवासी वाहतूक करण्यात आली. १९८९-९० मध्ये त्यात घट होऊन ती १३९.७० लाख झाली. एप्रिल ते आक्टोबर १९९० या काळात छोटी बंदरांतून एकूण ६२.१२ लाख प्रवासी वाहतूक झाली.

Minor Ports

11.11. There are 48 notified minor ports and 4 sub-ports along the coast line of 720 km. in the State. However, 37 of them including two from Bombay harbour service handled passenger transport during 1989-90. During the year 1989-90, the passenger traffic at different ports by mechanised and non-mechanised vessels including ferry services, decreased to 139.70 lakh from 154.45 lakh in 1988-89. The passenger traffic handled by the minor ports during April-October 1990 was about 62.12 lakh.

११.१२. छोट्या बंदरांतून होणाऱ्या मालांची वाहतूक गेल्या वर्षीच्या तुलनेत ५५ टक्क्यांनी वाढून १९८९-९० मध्ये ती १३.३९ लाख टन झाली. माल वाहतूकीत झालेली ही वाढ प्रामुख्याने रेडी बंदरांतून होणाऱ्या कच्चा लोखंडाच्या निर्यातीत झालेल्या वाढीमुळे होती. १९८९-९० मधील एकूण माल वाहतूकीपैकी २.५८ लाख टन वाहतूक आयात मालाची होती. आयात मालांपैकी ९३ टक्के विटा (क्लंकर) व ६ टक्के बांधकाम साहित्य (मो. टाईल्स) होते. १९८९-९० मधील १०.८१ लाख टन निर्यात मालांपैकी ९९ टक्के कच्चे लोखंड होते व ते सर्व रेडी बंदरांतून निर्यात झाले. एप्रिल ते आक्टोबर १९९० मध्ये छोट्या बंदरांतून अंदाजे ३.७६ लाख टन मालांची वाहतूक झाली.

11.12. The cargo handled by the minor ports in 1989-90 was 13.39 lakh tonnes showing an increase of 55 per cent over previous year. The increase was mainly due to substantial increase over the previous year in export of iron ore from Redi Port. Of the total cargo handled in 1989-90, 2.58 lakh tonnes was of imports, 93 per cent of which was clinker and 6 per cent building material (M. tiles). Of the total export of 10.81 lakh tonnes in 1989-90, 99 per cent was of iron ore and all these exports were only from Redi Port. The cargo-traffic handled by the minor ports during April-October 1990 was about 3.76 lakh tonnes.

१२. सहकारी चळवळ

12. CO-OPERATIVE MOVEMENT

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था

१२.१. राज्यातील सहकारी संस्थांच्या एकूण संख्येत ३० जून, १९९० ला संपणाऱ्या वर्षात ६.१ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ९२,५०७ वरून ९८,१४८ झाली. त्यांच्या भरणा केलेल्या भांडवलात १०.३ टक्क्यांनी वाढ होऊन १,४७८ कोटी रुपयांवरून ते १,६३० कोटी रुपये झाले. ठेवी ८,३८५ कोटी रुपयांवरून १०,२०० कोटी रुपये म्हणजे २१.७ टक्क्यांनी वाढल्या. त्या वर्षात निव्वळ कर्जवाटप आधीच्या वर्षापेक्षा ५,४०० कोटी रुपयांवरून ३५.९ टक्क्यांनी वाढून ते ७,३३६ कोटी रुपये झाले, तर खेळत्या भांडवलात गेल्या वर्षापेक्षा १६.५ टक्क्यांनी वाढ झाली. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची गेल्या दोन वर्षातील प्रगती खालील तक्त्यामध्ये दर्शविली आहे.

Co-operative Societies in Maharashtra

12.1. The number of Co-operative Societies in the State increased by 6.1 per cent to 98,148 as on 30th June, 1990 from 92,507 as on 30th June, 1989 and their paid up share capital by 10.3 per cent to Rs. 1,630 crore from Rs. 1,478 crore. The deposits of these societies increased to Rs. 10,200 crore from Rs. 8,385 crore i.e. by 21.7 per cent and loans advanced (net) during the year 1989-90 increased to Rs. 7,336 crore i.e. by 35.9 per cent over the earlier year's advances of Rs. 5,400 crore. The increase in the working capital over earlier year was 16.5 per cent. The table below gives the progress of the co-operative movement in the last two years.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12.1

सहकारी चळवळीची प्रगती

Progress of Co-operative Movement

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

वाढ (1)	वर्ष Year		१९८८-८९ पेक्षा वाढ (टक्के) Percentage increase over 1988-89 (4)	Item (1)
	1988-89 (2)	1989-90 (3)		
(1) संस्थांची संख्या	92,507	98,148	6.10	Number of societies
(2) सभासदांची संख्या (लाखात)	244	259	6.15	Number of members (in lakh)
(3) भरणा केलेले भाग भांडवल	1,478	1,630	10.28	Paid up share capital
(4) ठेवी	8,385	10,200	21.65	Deposits
(5) खेळते भांडवल	18,828	21,930	16.48	Working capital
(6) कर्जवाटप (निव्वळ)	5,400	7,336	35.85	Advances (net)
(7) नफा झालेल्या संस्था	47,040	47,501	0.98	Number of societies in profit
(8) नफा	189	205	8.47	Amount of profit
(9) तोटा झालेल्या संस्था	30,654	31,329	2.20	Number of societies in loss
(10) तोटा	168	157	(-)-6.55	Amount of loss
(11) नफा किंवा तोटा न झालेल्या संस्था	14,813	19,318	30.41	Number of societies with no profit no loss

प्राथमिक कृषि पुरवठा संस्था

१२.२. राज्यात ३० जून, १९९० रोजी १८,५९३ प्राथमिक कृषि पुरवठा संस्था होत्या. त्या संस्थांची सभासद संख्या ७८.०० लाख होती. गेल्या वर्षी हीच संख्या ७४.२५ लाख होती, तसेच खेळत्या भांडवलात २५.१५ टक्क्यांनी वाढ होऊन ते २,०३५ कोटी रुपये झाले. या संस्थांनी १९८९-९० या वर्षी ७५० कोटी रुपयांचा म्हणजे आदल्या वर्षापेक्षा २६.७ टक्के कमी कर्ज पुरवठा केला. यापैकी १९१ कोटी रुपये अल्प भूधारकांना वाटण्यात आले. प्राथमिक कृषि पुरवठा संस्थांमध्ये शतकरी सेवा संस्थांची संख्या २९ असून त्यांची सदस्य संख्या ६२ हजार आहे. या संस्थांनी १९८९-९० या वर्षात १३ हजार सदस्यांना ६.५१ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला. आदिवासी उपयोजना विभागातील

Primary Agricultural Credit Societies

12.2. There were 18,593 primary agricultural credit societies as on 30th June, 1990. Their membership increased from 74.25 lakh to 78.00 lakh and their working capital by 25.15 per cent to Rs. 2,035 crore in the year 1989-90. These societies advanced loans to the tune of Rs. 750 crore during 1989-90, nearly 26.7 per cent lower than that in 1988-89, of which Rs. 191 crore were provided to small holders. Among the primary agricultural credit societies, 29 farmers, service societies with a membership of 62 thousand, advanced loans to

७.१ लाख सदस्य संख्या असलेल्या २७५ आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांनी आपल्या ८७ हजार सदस्यांना २१.१८ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला. सर्व प्राथमिक कृषि पतपुरवठा संस्थांकडे १९८९-९० मध्ये येणे कर्जाची रक्कम, १,५६८ कोटी रुपये होती. ती रक्कम गेल्या वर्षापेक्षा (१९८८-८९) २८.७ टक्क्यांनी जास्त आहे. या येणे असलेल्या कर्जापैकी ४०० कोटी रुपयांची कर्ज वसुली करण्यात आली. कर्ज वसुलीची टक्केवारी गेल्या वर्षापेक्षा २६.६ टक्क्यांनी कमी होती. १९८९-९० मध्ये कर्ज वसुलीचे मागणीशी प्रमाण ५०.० टक्के होते. १९८९-९० मध्ये थकबाकीची रक्कम ४०० कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण २५.५ टक्के होते. गेल्या वर्षी म्हणजे १९८८-८९ मध्ये हेच प्रमाण २८.८ टक्के होते. या संस्थांनी १९८९-९० वर्षात ६८३ कोटी रुपये किमतीची शेती अवजारे व इतर वस्तूंचे वाटप केले होते. ही रक्कम १९८८-८९ मध्ये ४९२ कोटी रुपये होती.

शिखर व मध्यवर्ती बँका

१२.३. महाराष्ट्र सहकारी बँकेच्या ठेवीत एक वर्षात १८.१ टक्के वाढ होऊन १,५३४ कोटी रुपयांवरून ठेवी जून, १९९० अखेर १,८११ कोटी रुपये झाल्या. या बँकेचे खेळते भांडवल २,४२२ कोटी रुपये होते. एकूण पतपुरवठा आधीच्या वर्षी ४,१५२ कोटी रुपये होता. त्यात २.१ टक्क्यांनी वाढ होऊन ४,२४१ कोटी रुपये झाला. येणे कर्जाची रक्कम १९८९-९० मध्ये ३२.७ टक्क्यांनी वाढून १,६१५ कोटी रुपये झाली. थकबाकी रक्कम १९८९-९० मध्ये ९४ कोटी रुपये होती व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण ५.८ टक्के होते. हीच टक्केवारी १९८८-८९ मध्ये ४.१ होती.

१२.४. जून, १९९० अखेर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या ठेवी २,८०३ कोटी रुपये होत्या तर त्यांचे खेळते भांडवल ४,१७१ कोटी रुपये होते. ३० जून १९८९ ला हेच अनुक्रमे २,३६७ कोटी व ३,५३३ कोटी रुपये होते. या बँकांनी १९८९-९० मध्ये ७,२५६ कोटी रुपयांचा पतपुरवठा केला. हा आधीच्या वर्षापेक्षा १६.७ टक्क्यांनी जास्त होता. येणे कर्जाची रक्कम १९८९-९० मध्ये २,७७० कोटी रुपये होती व ती १९८८-८९ पेक्षा २३.३ टक्के जास्त होती. १९८९-९० मध्ये ६२० कोटी रुपयांची कर्ज वसुली झाली. ही १९८८-८९ पेक्षा ८.८ टक्क्यांनी जास्त होती. कर्ज वसुलीचे मागणीशी प्रमाण १९८९-९० मध्ये ५०.९ टक्के होते. १९८८-८९ मध्ये हेच प्रमाण ६४.० टक्के होते. १९८९-९० मध्ये थकबाकीची रक्कम ५९७ कोटी रुपये व थकबाकीचे येणे रकमेशी प्रमाण २१.६ टक्के होते. १९८८-८९ मध्ये ते १५.६ टक्के होते.

१२.५. महाराष्ट्र राज्य सहकारी कृषि व ग्रामीण विकास बँकेने १९८९-९० मध्ये ९३.८९ कोटी रुपयांचे कर्जरोखे विक्रीस काढले आणि ९७.१८ कोटी रुपयांची दीर्घ मुदतीची कर्जे वाटली. या बँकेची थकबाकी जून, १९९० अखेर ५७.८२ कोटी रुपये होती. १९८८-८९ मध्ये बँकेने ९३.९१ कोटी रुपयांचे कर्ज वाटप केले तर, ३० जून, १९८९ रोजी ४९.०५ कोटी रुपयांची थकबाकी होती.

the tune of Rs. 6.51 crore to 13 thousand members during the year. In the tribal sub-plan area, 275 Adivasi Seva Societies had a membership of 7.1 lakh and these societies advanced credit of Rs. 21.18 crore to 87 thousand members during 1989-90. The loans outstanding in respect of all primary agricultural credit societies in 1989-90 were of Rs. 1,568 crore, higher by 28.7 per cent than that in 1988-89, and the loans recovered were of Rs. 400 crore, lower by 26.6 per cent than that in 1988-89. The percentage of loans recovered to demand was 50.0 in 1989-90. The loans overdue at the end of 1989-90 were of Rs. 400 crore. The percentage of overdues to outstandings in 1989-90 was 25.5 and it was 28.8 in 1988-89. These societies supplied agricultural requisites valued at Rs. 683 crore during the year, compared to Rs. 492 crore in 1988-89.

Apex and Central Banks

12.3. The deposits of the Maharashtra State Co-operative Bank increased from Rs. 1,534 crore to Rs. 1,811 crore as on 30th June, 1990 or by 18.1 per cent. It's working capital stood at Rs. 2,422 crore. The loans advanced (gross) during the year 1989-90 were of Rs. 4,241 crore, higher by 2.1 per cent than Rs. 4,152 crore in the previous year. The loans outstanding increased by 32.7 per cent than that in 1988-89 and stood at Rs. 1,615 crore in 1989-90. The loans overdue in that year were of Rs. 94 crore and the percentage of overdues to outstanding was 5.8 compared with 4.1 in 1988-89.

12.4. The deposits and working capital of the District Central Co-operative Banks were Rs. 2,803 crore and Rs. 4,171 crore respectively as on 30th June, 1990 compared with Rs. 2,367 crore and Rs. 3,533 crore respectively as on 30th June, 1989. The gross loans advanced during 1989-90 were of the order of Rs. 7,256 crore showing an increase of 16.7 per cent in the year. The loans outstanding stood at Rs. 2,770 crore by the end of 1989-90, higher by 23.3 per cent than that in 1988-89. The loans recovered during 1989-90 were Rs. 620 crore, higher by 8.8 per cent than that in 1988-89. The percentage of recovery to demand was 50.9 in 1989-90 as against 64.0 in 1988-89. The loans overdue were of Rs. 597 crore in 1989-90, and the percentage of overdues to outstandings was 21.6 as against 15.6 in 1988-89.

12.5. The Maharashtra State Co-operative Agricultural and Rural Development Bank floated debentures of the order of Rs. 93.89 crore and disbursed long term loans of Rs. 97.18 crore during 1989-90. The overdues stood at Rs. 57.82 crore as on 30th June, 1990. The loans disbursed during 1988-89 were Rs. 93.91 crore and overdues were Rs. 49.05 crore as on 30th June, 1989.

बिगर कृषि पतपुरवठा संस्था

१२.६. जून, १९९० अखेर बिगर कृषि पतपुरवठा संस्थांच्या संख्येत आधीच्या वर्षापेक्षा ९.७ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती १०,४०३ झाली. १९८९-९० च्या अखेरीस सदस्य संख्येतही १३.५ टक्क्यांनी वाढ होऊन ती ९१ लाख झाली. या संस्थांचे खेळते भांडवल ७,०७१ कोटी रुपये व पतपुरवठा ८,७२३ कोटी रुपये होता. या दोहोंमध्ये वर्षात अनुक्रमे १९.९ व ३१.० टक्के वाढ झाली.

उत्पादन व्यवसाय

१२.७. उत्पादन व्यवसायात गुंतलेल्या सहकारी संस्थांची संख्या जून, १९९० अखेर २६,७३२ होती. त्यापैकी ५७० संस्था स्वतंत्र प्रक्रिया करणाऱ्या होत्या. १९८९-९० अखेर या सर्व उत्पादक सहकारी संस्थांची सदस्य संख्या ३८.२१ लाख होती. तर त्यांचे खेळते भांडवल ३,८५० कोटी रुपये होते. ५७० प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्थांपैकी यावर्षी ३६७ संस्था उत्पादन करित होत्या. यावर्षी कार्यरत असलेल्या ९२ साखर कारखान्यांनी ३८.०८ लाख टन साखरेचे उत्पादन केले. उत्पादनाचे हे प्रमाण आधीच्या वर्षापेक्षा ५० टक्के जास्त होते. सरकी उत्पादन व कापसाच्या गासड्या बांधणाऱ्या संस्थांनी प्रक्रिया केलेल्या मालात १९८९-९० पेक्षा ३.५ टक्क्यांनी वाढ दिसून आली. तांदूळ गिरण्यांनी प्रक्रिया केलेल्या मालात २१.२ टक्के वाढ होती. सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या प्रगतीचा आढावा पुढील तक्त्यात दिला आहे.

Non-Agricultural Credit Societies

12.6. The number of non-agricultural credit societies was 10,403 as on 30th June, 1990 showing an increase of 9.7 per cent over their number as on 30th June, 1989. Their membership increased by 13.5 per cent over previous year and stood at 91 lakh at the end of 1989-90. The working capital and gross loans advanced, in 1989-90 increased by 19.9 per cent and 31.0 per cent respectively and stood at Rs. 7,071 crore and Rs. 8,723 crore respectively.

Productive Enterprises

12.7. There were 26,732 co-operative societies engaged in productive enterprises as on 30th June, 1990, of which 570 were independent processing societies. The membership and working capital of all these societies engaged in productive enterprises were 38.21 lakh and Rs. 3,850 crore respectively at the end of the year, 1989-90. Of the 570 independent processing societies, 367 were in production during the year. 92 sugar factories in production during the year produced 38.08 lakh tonnes of sugar in that year, i.e. 50 per cent more than that in 1988-89. The quantity of kapas (unginned cotton) processed by cotton ginning and pressing societies increased by 3.5 per cent in 1989-90 over 1988-89, and that by rice mills increased by 21.2 per cent. The table below gives the progress made by the co-operative processing societies.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12.2

सहकारी स्वतंत्र प्रक्रिया संस्था

Co-operative Independent processing societies

संस्थेचा प्रकार (1)	एकूण संस्था Total number of societies		उत्पादन चालू असणाऱ्या संस्थांची संख्या Number of societies in production		प्रक्रियाकेलेला माल ('००० टनात) Quantity processed (in '000 tonnes)		Type of Society (1)
	1988-89 (2)	1989-90* (3)	1988-89 (4)	1989-90* (5)	1988-89 (6)	1989-90* (7)	
(1) सरकी काढणे व कापसाच्या गाठी बांधणे.	185	182	161	161	570	590	Cotton ginning and pressing
(3) तांदूळ गिरण्या	86	86	81	81	99	120	Rice mills
(3) तेल गिरण्या	11	14	3	3	2	3	Oil mills
(4) साखर कारखाने†	104	136	90	92	23,053	35,500	Sugar factories†
(5) इतर	133	152	30	30	35	50	Other
एकूण	519	570	365	367	23,759	36,263	Total

*अस्थायी/Provisional. † सप्टेंबर अखेर संपणाऱ्या वर्षासाठी/For the year ending September.

सहकारी पणन संस्था

१२.८. जून, १९९० अखेर सहकारी पणन संस्थांची संख्या ९०६ होती. त्यांची सभासद संख्या ७.५२ लाख आणि खेळते भांडवल ३४८ कोटी रुपये होते. यावर्षी या संस्थांची उलाढाल १,७६८ कोटी रुपये होती. तर १९८८-८९ मधील उलाढाल १,५५६ कोटी रुपये होती.

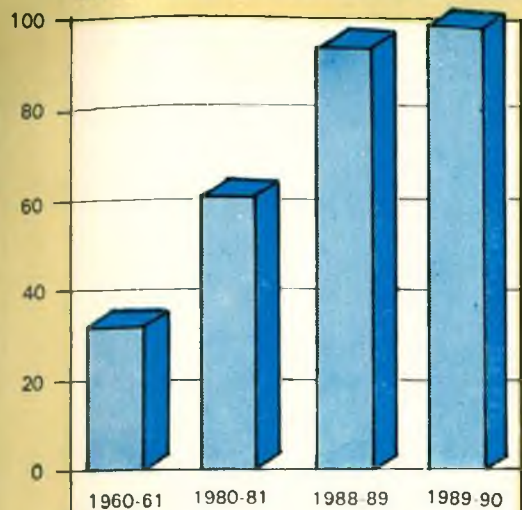
Co-operative Marketing

12.8. The number of co-operative marketing societies at the end of June, 1990 was 906 with a membership of 7.52 lakh and working capital of Rs. 348 crore. The turnover of these societies was of the order of Rs. 1,768 crore in 1989-90 compared with Rs. 1,556 crore in 1988-89.

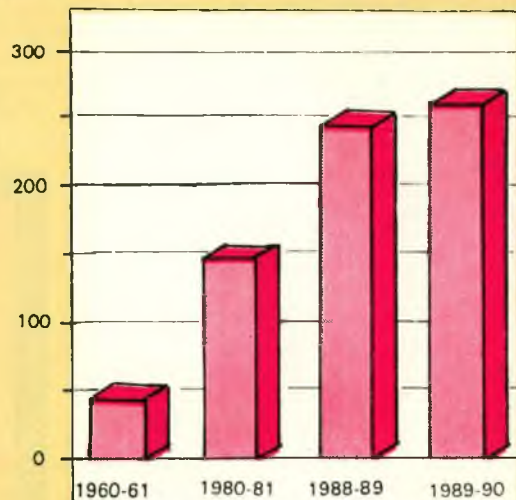
सहकारी चळवळीची प्रगती

GROWTH OF CO-OPERATION

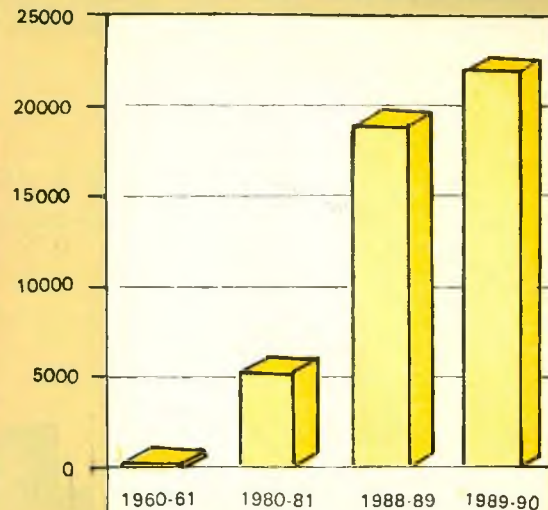
संस्था
हजारंत

SOCIETIES
THOUSANDS

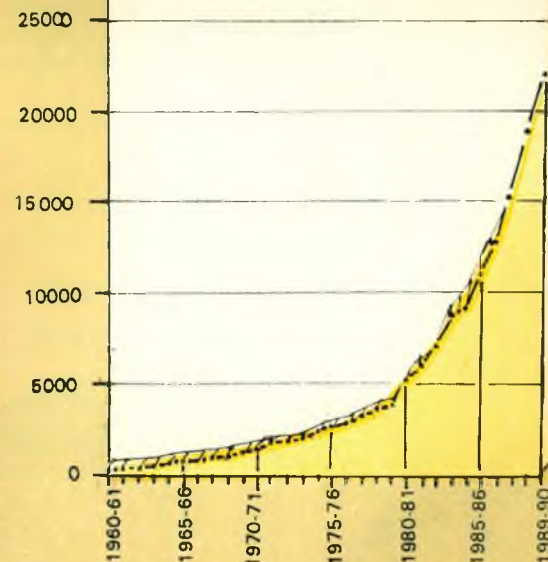
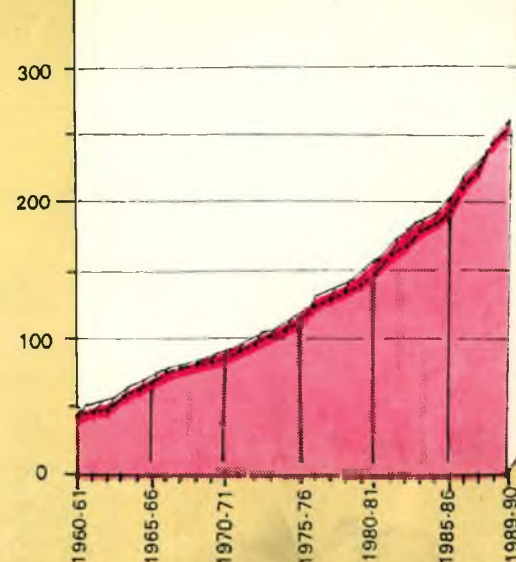
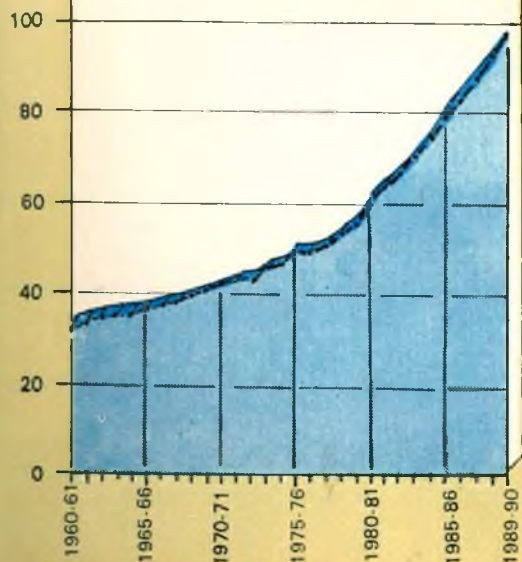
सभासद
लाखांत

MEMBERS
LAKHS

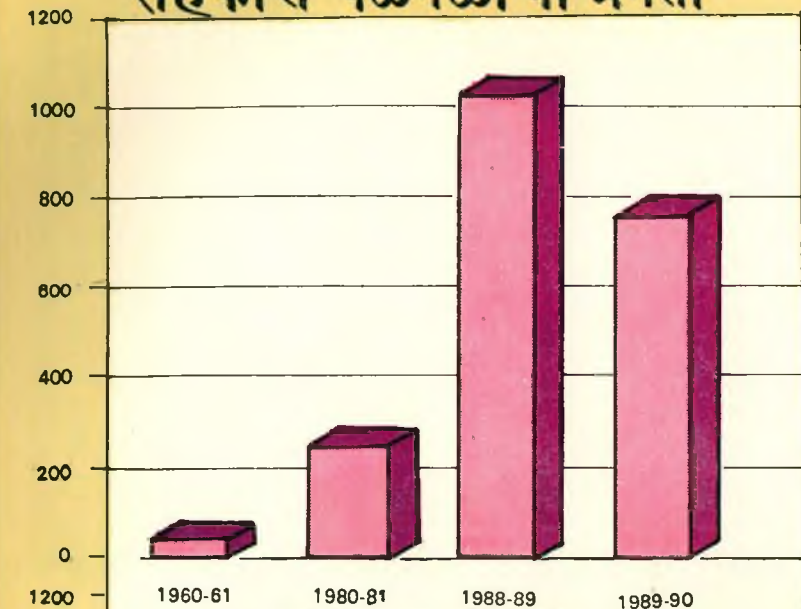
खेळते भांडवल
कोटी रुपये

WORKING CAPITAL
CRORE Rs.

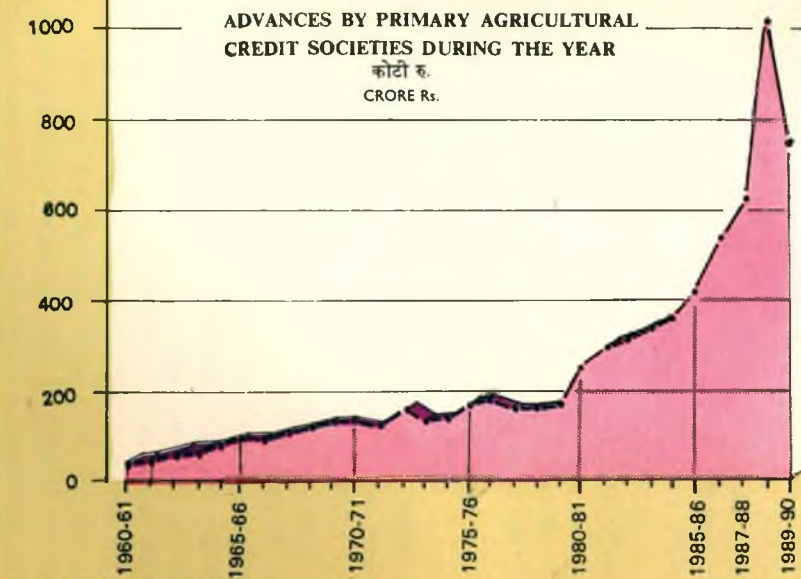

सहकारी चळवळीची प्रगती

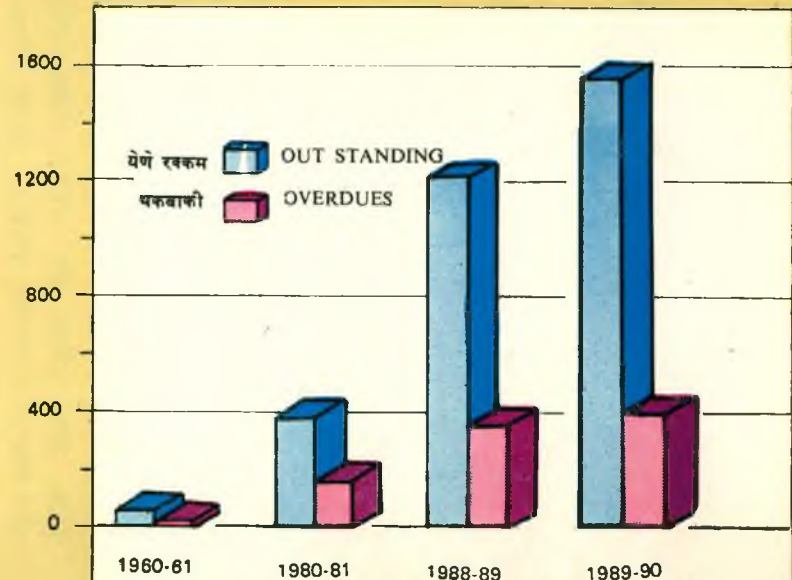

प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांनी वर्षभरात दिलेली कर्जे
ADVANCES BY PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES DURING THE YEAR
 कोटी रु.
 CRORE Rs.

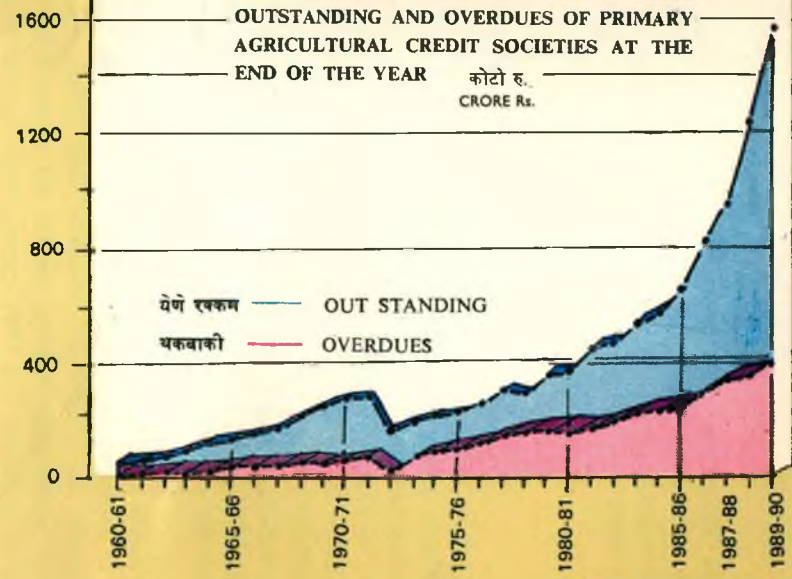

अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई

GROWTH OF CO-OPERATION

प्राथमिक शेतकी पतसंस्थांची वर्षाखेरीस येणे रक्कम व थकबाकी
OUTSTANDING AND OVERDUES OF PRIMARY AGRICULTURAL CREDIT SOCIETIES AT THE END OF THE YEAR
 कोटी रु.
 CRORE Rs.

DIRECTORATE OF ECONOMICS & STATISTICS, BOMBAY

१२.९. महाराष्ट्र राज्य सहकारी पणन संस्थांचे खेळते भांडवल ३० जून १९९० रोजी ११८ कोटी रुपये होते. १९८९-९० मध्ये संघाची एकूण उलाढाल १८५ कोटी रुपये होती, तर १९८८-८९ मध्ये १८९ कोटी होती. १९८९-९० च्या एकूण उलाढालीमध्ये शेतीची अवजारे व इतर शेतीविषयक वस्तुंची विक्री ९७ कोटी रुपये होती.

१२.१०. राज्यात शिखर ग्राहक संघा व्यतिरिक्त ११२ घाऊक ग्राहक भांडारे, २,७८९ प्राथमिक ग्राहक भांडारे होती. १९८९-९० मधील त्यांची विक्री ३७७ कोटी रुपये होती. आधीच्या वर्षाची विक्री ३४६ कोटी रुपये होती.

कापूस एकाधिकार योजना

१२.११. भारत सरकारने ठरवून दिलेल्या आधार किमतीशी समान असलेल्या हमी किमतीनुसार राज्यातील कापसाची एकाधिकार खरेदी योजना ३० जून, १९९३ पर्यंत विस्तारित करण्यात आली. अंतिम किंमत जी विक्रीवरती अवलंबून असते ती हमी किमतीपेक्षा जास्त झाली तर उत्पादक हमी किमतीहून जास्त येणाऱ्या रकमेच्या ७५ टक्के रक्कम मिळण्यास पात्र ठरतात. जे शेतकरी १५ फेब्रुवारी, १९९१ पर्यंत योजनेस कापूस घालतील त्यांना सुपर व एफ.ए.क्यू. प्रतीच्या कापसास हमी किमतीच्या २० टक्के इतकी अग्रिम अधिक रक्कम देण्याचे शासनाने डिसेंबर, १९९० मध्ये ठरविले आहे. तसेच फेअर प्रतीच्या कापसास एफएक्यू प्रतीला द्यावयाच्या अग्रिम अधिक किमतीच्या ५० टक्के रक्कम अधिक देण्याचे ठरविले आहे. यातील फरक अंतिम किंमत ठरल्यानंतर येणाऱ्या रकमेबरोबर समायोजित करण्यात येईल. १९९०-९१ या हंगामातील कापूस खरेदीस पश्चिम महाराष्ट्रात ऑगस्ट, १९९० पासून आणि विदर्भ, मराठवाडा व खानदेश विभागात नोव्हेंबर, १९९० पासून सुरुवात झाली आहे. जानेवारी, १९९१ पर्यंत ६०.३३ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला. हमी दराप्रमाणे त्याची किंमत ४९७.६९ कोटी रुपये होती. खरेदी केलेल्या कापसापैकी ३५.०५ लाख क्विंटल कापसावर प्रक्रिया करून रुईच्या ६७७ हजार गाठी बांधण्यात आल्या. कापसावरील प्रक्रियेनंतर २१.९२ लाख क्विंटल सरकी उपलब्ध झाली. ह्यापैकी ५.८६ लाख गासड्या २१३.६९ कोटी रुपयास विकण्यासाठी करार करण्यात आला. आणि २०.५८ लाख क्विंटल सरकीची १०४.७४ कोटी रुपयास लिलावात विक्री करण्यात आली.

१२.१२. १९८९-९० च्या संपूर्ण हंगामात ६८९.१७ कोटी रुपयांचा १००.९८ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला. तर १९८८-८९ मध्ये ३२५.६६ कोटी रुपयांचा ५७.१३ लाख क्विंटल कापूस खरेदी करण्यात आला होता. त्यावर प्रक्रिया करून २०.८१ लाख गासड्या तयार करण्यात आल्या व ६५.४३ लाख क्विंटल सरकी मिळाली. ३१ जानेवारी, १९९१ पर्यंत यापैकी २०.५३ लाख गासड्या ६७९.३५ कोटी रुपयास विकण्याबाबत करार झाला. आणि ६५.१३ लाख क्विंटल सरकीची २३९.०७ कोटी रुपयास विक्री करण्यात आली. गासड्याची सरासरी विक्री किंमत ३,३०९ रुपये होती आणि सरकीची सरासरी विक्री किंमत प्रती क्विंटल ३६७ रुपये होती. १९८८-८९ मध्ये प्रत्येक गासडीची विक्रीची सरासरी किंमत ३,४२१ रुपये होती आणि सरकीची प्रत्येक क्विंटलची सरासरी किंमत ३,०८ रुपये होती

12.9. The Maharashtra State Co-operative Marketing Federation had a working capital of Rs. 118 crore on 30th June, 1990. Its total turnover in 1989-90 was Rs. 185 crore as against Rs. 189 crore in 1988-89. Of total turnover the agricultural requisites sold by it in 1989-90 amounted to Rs. 97 crore.

12.10. There were 112 wholesale consumers' stores and 2,789 primary consumers, stores besides the apex consumers' federation. The sales of all these consumers' stores were Rs. 377 crore during the year 1989-90 as compared to Rs. 346 crore in 1988-89.

Cotton Monopoly Scheme

12.11. The duration of the scheme of monopoly procurement of cotton at guaranteed prices which are equated to support prices fixed by the Government of India has been extended upto 30th June, 1993. If the final price which is based on sales realisation works out to be more than the guaranteed price, the cultivators would be entitled to receive 75 per cent of excess over guaranteed price. The Government has declared in December, 1990 advance additional price to the extent of 20 per cent of guaranteed price for super/FAQ grade. The fair grade of cotton would get advance additional price to the extent of 50 per cent admissible to the FAQ grade. Such advance additional price is entitled to be given to the cotton growers who tender cotton on or before 15th February 1991 and would be adjusted against the amount due from the final price when it is declared. In 1990-91 season, the procurement of kapas has started from August, 1990 in Western Maharashtra, and from November, 1990 in the main tract (Vidarbha Marathwada and Khandesh). The total procurement upto the end of January, 1991 was 60.33 lakh quintal valued at Rs. 497.69 crore at the guaranteed price and advance additional price. Out of the kapas procured 35.05 lakh quintals was processed, resulting in 677 thousand pressed bales and 21.92 lakh quintal of cotton seed. Out of cotton processed 5.86 lakh bales were contracted for sale valued at Rs. 213.69 crore and 20.58 lakh quintals of cotton seed was auctioned for Rs. 104.74 crore.

12.12. During the 1989-90 full season 100.98 lakh quintal of kapas valued at Rs. 689.17 crore was procured as against Rs. 57.13 lakh quintal valued at Rs. 325.65 crore in 1988-89. After processing the same, 20.81 lakh bales were pressed and 65.43 lakh quintal of cotton seed was obtained. Out of total number of bales pressed, 20.53 lakh bales were contracted for sale valued at Rs. 679.35 crore and 65.13 lakh quintals of cotton seed was sold at Rs. 239.07 crore by the end of January, 1991. The average selling price per bale works out to Rs. 3,309 and the average selling price of cotton seed per quintal works out to Rs. 367. In 1988-89 the average selling price per bale was Rs. 3,421 and the average selling price of cotton seed per quintal was Rs. 308.

१२.१३. योजनेला १९८९-९० मध्ये अंदाजे १४३ कोटी रुपयांचा नफा अपेक्षित आहे. हा नफा १९८८-८९ मध्ये ११६.०१ कोटी रुपये इतका होता. मागील वर्षाच्या तुलनेने या वर्षात कापसाची जास्त खरेदी व सरकीला मिळालेले जास्त भाव ह्या कारणांमुळे योजनेला अधिक नफा झालेला आहे. हमी किमती व्यतिरिक्त शेतकऱ्यांना १९८९-९० मध्ये १३० कोटी रुपये तर १९८८-८९ मध्ये १०१.८५ कोटी रुपये अग्रिम अधिक किंमत अदा करण्यात आली आहे.

इतर सहकारी संस्था

१२.१४. राज्यात १९८९-९० मध्ये ८२७ हातमाग संस्था व ६३० विद्युतमाग संस्था होत्या. हीच संख्या गेल्या वर्षी अनुक्रमे ८३३ व ४७० होती. १९८९-९० मध्ये या संस्थांकडे असलेल्या चालू हातमागाची संख्या १८.५ हजार व चालू विद्युत मागाची संख्या २०.२ हजार होती. यावर्षी हातमाग संस्थांनी २९ कोटी रुपये किमतीचे आणि विद्युत माग संस्थांनी ५ कोटी रुपये किमतीचे कापड उत्पादन केले. १९८८-८९ मध्ये हीच किंमत अनुक्रमे २९ कोटी रुपये व ४ कोटी रुपये होती.

१२.१५. राज्यात एकूण ८९ सहकारी सूत गिरण्यांपैकी १९८९-९० मध्ये ३३ सूत गिरण्या उत्पादन करत होत्या. त्यांच्या जवळील चात्यांची संख्या ९.७ लाख होती. या गिरण्यांनी त्या वर्षात २१६ कोटी रुपये किमतीच्या सूताचे उत्पादन केले.

१२.१६. राज्यात १९८९-९० मध्ये दुग्धशाळा आणि त्यांच्या संघटना यांची संख्या १३,३५७ होती व त्यांच्या सदस्यांची संख्या १२.४ लाख होती. सभासद संख्येत ४.६ टक्के वाढ झाली. वरील दुग्धशाळा व संघटना यांचे खेळते भांडवल २१० कोटी रुपये होते व या संस्थांनी केलेल्या दूध आणि दुधाच्या पदार्थांच्या विक्रीची किंमत ६३७ कोटी असून ती गेल्यावर्षापेक्षा ११ टक्क्यांनी जास्त होती.

१२.१७. संघटना व शिखर संस्था धरून मत्स्य व्यवसाय करणाऱ्या सहकारी संस्थांची संख्या १९८९-९० मध्ये १,५४७ होती. या सर्व संस्थांची सदस्य संख्या १.९ लाख होती. या संस्थांचे खेळते भांडवल २९ कोटी रुपये होते. त्यांनी मासळी व त्यापासूनची उत्पादने यांच्या केलेल्या विक्रीची किंमत २९ कोटी रुपये होती. १९८८-८९ मध्ये विक्रीची किंमत २७ कोटी रुपये होती.

१२.१८. जून, १९९० अखेर राज्यात ३१,७२७ प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्था होत्या व त्यांची सभासद संख्या ११.२० लाख होती. त्यांचे खेळते भांडवल ८२८ कोटी रुपये असून त्या वर्षात त्यांनी ५० हजार गाळे बांधले. १९८८-८९ मध्ये बांधलेल्या गाळ्यांची संख्या ४९ हजार होती. महाराष्ट्र राज्य सहकारी गृहनिर्माण पतपुरवठा महामंडळाने गृहनिर्माण संस्थांना १९८९-९० मध्ये ४७ कोटी रुपयांची कर्जे दिली. त्याच वर्षी १४ कोटी रुपयांच्या कर्जाची वसुली करण्यात आली. कर्ज येणे रक्कम जून, १९९० अखेर २५६ कोटी रुपये होती. आधीच्या वर्षी हीच रक्कम २२३ कोटी रुपये होती. घर बांधणीसाठी कर्ज मंजूर करण्यात आलेल्या घरांची संख्या ३० जून, १९९० अखेर १.७६ लाख होती. यापैकी जवळ जवळ ७९ हजार घरे बांधून पूर्ण करण्यात आली.

१२.१९. कंठाटी पद्धतीवर काम घेणाऱ्या मजुरांच्या सहकारी संस्थांची संख्या १९८९-९० च्या अखेरीस ४,४४८ होती व सभासदांची

12.13. The scheme is expected to earn profit of about Rs. 143 crore during 1989-90 as compared to Rs. 116.01 crore during 1988-89 is due to higher procurement and selling prices of cotton seed as compared to previous year. over and above the guaranteed price, the cultivators were paid Rs. 130 crore as advance additional price during 1989-90 as against Rs. 101.85 crore during previous year.

Other types of societies

12.14. There were 827 handloom societies and 630 powerloom societies in 1989-90 as against 833 and 470 societies respectively in 1988-89. These societies had 18.5 thousand working handlooms and 20.2 thousand working powerlooms respectively in 1989-90. The handloom societies produced cloth worth Rs. 29 crore and the powerloom societies produced cloth worth Rs. 5 crore during 1989-90. The value of production in 1988-89 of handloom and powerloom societies was Rs. 29 crore and Rs. 4 crore respectively.

12.15. Out of 89 co-operative spinning mills, 33 mills having 9.7 lakh spindles were in production in 1989-90. The spinning mills produced yarn worth Rs. 216 crore during the year.

12.16. There were 13,357 dairy societies and unions with membership of 12.4 lakhs in 1989-90. Their membership increased by 4.6 per cent in the year. These dairy societies and unions had working capital of Rs. 210 crore and the sale of milk and milk products by them during the year was of the order of Rs. 637 crore showing an increase of eleven per cent in the year.

12.17. In 1989-90 there were 1,547 fisheries societies, unions and federation. All these societies had membership of 1.9 lakh. They had working capital of the order of Rs. 29 crore and they sold fish and fish products worth Rs. 29 crore as against the sale of Rs. 27 crore in 1988-89.

12.18. There were 31,727 primary co-operative housing societies as on 30th June, 1990 with a membership of 11.20 lakh. The working capital of these housing societies was of the order of Rs. 828 crore and they constructed 50 thousand houses and tenements during the year compared with 49 thousand in 1988-89. The Maharashtra State Co-operative Housing Finance Corporation advanced loans of Rs. 47 crore during 1989-90 and recovered loans of Rs. 14 crore. Its loans outstanding as on 30th June, 1990 were Rs. 256 crore as against Rs. 223 crore as on 30th June, 1989. The progressive number of tenements for which loans were sanctioned was 1.76 lakh as on 30th June, 1990, of which nearly 79 thousand tenements were completed by that date.

12.19. There were 4,448 labour contract societies with nearly 2.1 lakh members at the end of 1989-90.

संख्या २.१ लाख होती. यावर्षी अशा प्रकारच्या सहकारी संस्थांकडून ९५ कोटी रुपयांची कामे पूर्ण करण्यात आली.

१२.२०. राज्यात १९८९-९० मध्ये ३७९ वनश्रमिक संस्था होत्या, त्यांच्या सभासदांची संख्या ७६ हजार होती. यावर्षी संस्थांकडून लाकूड व इतर वन उत्पादनांची विक्री १८ कोटी रुपयांची होती.

These societies executed work to the tune of Rs. 95 crore during the year.

12.20. The 379 forest labour societies with membership of 76 thousand, had sold wood and other forest products to the tune of Rs.18 crore during 1989-90.

१३. स्थानिक संस्थांची वित्तीय स्थिती

१३.१. १९८९-९० अखेरीस राज्यामध्ये २५,८२७ ग्रामपंचायती, २९ जिल्हा परिषदा, २२८ नगरपरिषदा आणि ११ महानगरपालिका कार्यरत होत्या, या सर्व स्थानिक संस्थांचे १९८९-९० मधील एकत्रित उत्पन्न (सर्व साधनांपासून) आणि खर्च अनुक्रमे २,८४४ कोटी रुपये आणि २,७८० कोटी रुपये होते. खालील तक्त्यामध्ये निरनिराळ्या प्रकारच्या स्थानिक संस्थांचे उत्पन्न व खर्च दर्शविले आहेत.

13. FINANCES OF LOCAL BODIES

13.1. By the end of 1989-90, 25,827 village Panchaya 29 Zilla Parishads, 228 Municipal Councils and 11 Municipal Corporations were functioning in the State. The income (from all sources) of all these local bodies together was Rs. 2,844 crore and expenditure was Rs. 2,780 crore in 1989-90. Following table gives break up of income and expenditure by different types of local bodies.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13.1

प्रकारानुसार स्थानिक संस्थांचे १९८९-९० या वर्षातील उत्पन्न आणि खर्च
Income and Expenditure of local bodies (typewise) during 1989-90

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

स्थानिक संस्थांचा प्रकार (1)	संख्या Number (2)	उत्पन्न Income (3)	खर्च Expenditure (4)	Type of local bodies (1)
ग्रामपंचायती	25,827	98.64	71.80	.. Village Panchayats
जिल्हा परिषदा	29	1,073.20	1,083.27	.. Zilla Parishads
नागरी संस्था	239	1,671.77	1,624.63	.. Municipal Councils and Corporations.
एकूण	26,095	2,843.61	2,779.70	.. Total

ग्रामपंचायती

१३.२. १९८८-८९ आणि १९८९-९० या वर्षातील महत्त्वाच्या साधनांनुसार उत्पन्न व विविध बाबींवरील खर्च खालील तक्त्यात दर्शविला आहे. उत्पन्नामध्ये सुरुवातीच्या शिल्लकेचासुद्धा समावेश आहे.

Village Panchayats

13.2. The income of the village panchayats according to important sources and their expenditure on different heads are given in the table below for the year 1988-89 and 1989-90. The income includes opening balance also.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13.2

ग्रामपंचायतीचे १९८८-८९ व १९८९-९० मधील उत्पन्न आणि खर्च
Income and expenditure of village panchayats for the years 1988-89 and 1989-90

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

बाब (1)	रक्कम Amount		Item (1)
	1988-89 (2)	1989-90 (3)	
एक. उत्पन्न—			I. Income—
(१) शासकीय अनुदान	1,785.70 (18.5)	2,596.87 (26.3)	Government Grants
(२) अंशदान व देणग्या	1,130.98 (11.7)	1,275.07 (12.9)	Contributions and donations
(३) कर (एकूण)	2,635.02 (27.3)	3,313.58 (33.6)	Taxes (Total)
पंकी घरे व इतर मालमत्ता यांबरील कर	1,338.82 (13.9)	1,533.87 (15.5)	of which taxes on houses and properties
(४) इतर साधनांपासून उत्पन्न (सुरुवातीच्या शिलकीसह)	4,097.63 (42.5)	2,678.88 (27.2)	Income from other sources (including opening balance).
एकूण उत्पन्न (१ ते ४)	9,649.33 (100.0)	9,864.40 (100.0)	Total income (1 to 4)
दोन. खर्च—			II. Expenditure—
(१) प्रशासन	1,367.45 (21.8)	1,547.37 (21.5)	Administration
(२) आरोग्य व सफाई	1,364.23 (21.7)	1,406.13 (19.9)	Health and sanitation
(३) सार्वजनिक बांधकामे	2,070.74 (33.0)	2,414.67 (33.6)	Public works
(४) सार्वजनिक दिवाबत्ती	574.21 (9.2)	624.61 (8.7)	Public lighting
(५) शिक्षण	205.71 (3.3)	327.59 (4.6)	Education
(६) समाजकल्याण	283.21 (4.5)	294.54 (4.1)	Welfare of people
(७) इतर	410.31 (6.5)	544.87 (7.6)	Others
एकूण खर्च (१ ते ७)	6,275.86 (100.0)	7,179.78 (100.0)	Total expenditure (1 to 7)
एकूण खर्चाची एकूण उत्पन्नाशी टक्केवारी ..	65.0	72.8	Percentage of total expenditure to total income

टीप.—कंसातील आकडे एकूण बेरजेची टक्केवारी दर्शवतात.
Note.—Figures in brackets show percentage to total.

१३.३. ग्रामपंचायतींचे १९८९-९० मधील उत्पन्न १९८८-८९ च्या उत्पन्नाच्या तुलनेने २.२ टक्क्यांनी वाढले. ग्रामपंचायतींच्या एकूण उत्पन्नातील शासकीय अनुदानाचा वाटा २६ टक्के होता.

१३.४. ग्रामपंचायतींच्या एकूण खर्चापैकी १९८९-९० मध्ये एक-तृतीयांश खर्च सार्वजनिक बांधकामावर होता. आरोग्य व सफाई यावर एक पंचमांश रक्कम खर्च झाली व सार्वजनिक दिवाबत्तीवर जवळजवळ एकदशांश रक्कम खर्च झाली. ग्रामपंचायतींच्या प्रशासनावर एकूण खर्चाच्या २२ टक्के रक्कम खर्च करण्यात आली.

जिल्हा परिषदा

१३.५. जिल्हा परिषदांच्या महसुली उत्पन्नाची प्रमुख साधनां प्रमाणे माहिती तक्ता क्रमांक १३.३ मध्ये दिली आहे.

13.3. The income of Village Panchayats in 1989-90 has increased by about 2.2 per cent as compared to that of 1988-89. The Government grants formed nearly 26 per cent of the total income of village panchayats.

13.4. The village panchayats incurred about one-third of their total expenditure on public works, one-fifth on health and sanitation and about one-tenth on public lighting. Expenditure on administration was about 22 per cent.

Zilla Parishads

13.5. Table No. 13.3 brings out the revenue receipt position of zilla parishads in Maharashtra according to major sources of revenue receipts.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13.3

जिल्हा परिषदांचे १९८८-८९ व १९८९-९० मधील महसुली उत्पन्न
Revenue receipts of Zilla Parishads during 1988-89 and 1989-90

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1988-89		1989-90		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (5)	
एक. एकूण महसुली उत्पन्न (१+२)—	889.34	100.0	1,073.20	100.0	I. Total Revenue receipts (i+ii)—
(१) स्वनिर्मित साधनांकरवी ..	32.88	3.7	33.98	3.2	(i) Self-raised resources
(२) एकूण शासकीय अनुदाने (अ+ब)	856.46	96.3	1,039.22	96.8	(ii) Total Government grants (A+B)
(अ) सांविधिक ..	855.27	96.2	1,037.07	96.6	(A) Statutory grants
(ब) अधिकरण योजनांसाठी ..	1.19	0.1	2.15	0.2	(B) Agency scheme grants
दोन. स्वनिर्मित साधनांकरवी उत्पन्न (१ ते ४)—	32.88	100.0	33.98	100.0	2. Self-raised resources (i to iv)—
(१) जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकर (मुद्रांक शुल्कासह)	12.62	38.4	12.58	37.0	(i) Local fund cess (including stamp duty grants.)
(२) शिक्षण ..	8.71	26.5	10.07	29.6	(ii) Education
(३) इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	3.51	10.7	2.56	7.6	(iii) Buildings and communi- cation's (Public Works).
(४) इतर ..	8.04	24.4	8.77	25.8	(iv) Others
तीन. एकूण सांविधिक शासकीय अनुदाने (१ ते ४)—	855.27	100.0	1,037.07	100.0	3. Total Statutory Government grants (i to iv)—
(१) सहेतुक अनुदान	608.77	71.2	759.75	73.2	(i) Purposive grants
(२) आस्थापना अनुदान ..	118.67	13.9	132.58	12.8	(ii) Establishment grants
(३) योजना अंतर्गत अनुदान ..	108.13	12.6	130.24	12.6	(iii) Plan scheme grants
(४) इतर ..	19.70	2.3	14.50	1.4	(iv) Others

१३.६. सर्व जिल्हा परिषदांच्या १९८९-९० मधील एकूण महसुली उत्पन्नापैकी शासकीय अनुदानाचे उत्पन्न सुमारे ९७ टक्के होते. सर्व स्वनिर्मित साधनांद्वारे मिळणारे महसुली उत्पन्न एकूण महसुली उत्पन्नाच्या फक्त तीन टक्के होते. स्वनिर्मित साधनां पासून मिळणाऱ्या महसुली उत्पन्नाच्या एक तृतीयांशाहून अधिक रक्कम जमीन महसुलावरील स्थानिक उपकर (मुद्रांक शुल्क अनुदानासह) या पासून मिळाले होते. तसेच मुख्यतः माध्यमिक शिक्षणाच्या शुल्काद्वारे मिळालेले महसुली उत्पन्न जवळ जवळ ३० टक्के होते.

13.6. Of the total revenue receipts of zilla parishads, Government grants alone accounted for about 97 per cent while the self-raised resources were only 3 per cent in 1989-90. More than one third of the self raised resources was from local fund cess including stamp duty grants while nearly 30 per cent was from Secondary School fees.

१३.७. शासकीय अनुदानामध्ये सहेतुक अनुदानाचा (जिल्हा परिषदांकडे वर्ग झालेली कामे व योजना याचेसाठी) सर्वात जास्त म्हणजे ७३ टक्के वाढा होता.

१३.८. १९८८-८९ च्या तुलनेत एकूण महसुली उत्पन्नात १९८९-९० मध्ये झालेली वाढ ही शासकीय अनुदानातील वाढीमुळे होती. स्वनिर्मित साधनाद्वारे झालेल्या उत्पन्नात मात्र अल्पच वाढ झाली.

१३.९. जिल्हा परिषदांचा एकूण महसुली खर्च १९८९-९० मध्ये १९८८-८९ मधील खर्चापेक्षा २२ टक्क्यांनी वाढला. सर्व जिल्हा परिषदांच्या विविध बाबींवरील खर्चाची विभागणी तक्ता क्रमांक १३.४ मध्ये दर्शविली आहे.

13.7. In total statutory Government grants, the purposive grants (i.e. grants for works and schemes transferred to zilla parishads) formed major part (73 per cent).

13.8. Increase in total revenue receipts in 1989-90 over those in 1988-89 was solely due to increase in Government grants. Receipts from self-raised resources increased marginally.

13.9. Total revenue expenditure of the zilla parishads increased by 22 per cent in 1989-90 as compared to that in 1988-89. Table No. 13.4 brings out the expenditure pattern of zilla parishads.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13.4

जिल्हा परिषदांचा १९८८-८९ व १९८९-९० मधील महसुली खर्च
Revenue expenditure of Zilla Parishads during 1988-89 and 1989-90

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

बाब (1)	1988-89		1989-90		Item (1)
	प्रत्यक्ष Actuals (2)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (3)	सुधारित अंदाज Revised estimates (4)	एकूण बेरजेची टक्केवारी Percentage to total (5)	
एकूण महसुली खर्च (१ ते १२) —	886.06	100.0	1,083.27	100.0	Total Revenue Expenditure (1 to 12) —
(१) सामान्य प्रशासन*	98.71	11.1	111.51	10.3	General Administration*
(२) कृषि	3.86	0.4	4.39	0.4	Agriculture
(३) पशुसंवर्धन	16.01	1.8	17.75	1.6	Animal Husbandry
(४) वने	3.95	0.5	8.55	0.8	Forests
(५) पाटबंधारे	34.31	3.9	37.97	3.5	Irrigation
(६) इमारती व दळणवळण (सार्वजनिक बांधकाम)	72.45	8.2	88.51	8.2	Buildings and Communications (Public Work.)
(७) सामूहिक विकास	2.88	0.3	2.49	0.2	Community Development
(८) शिक्षण	480.77	54.3	586.13	54.1	Education
(९) वैद्यकीय आणि आरोग्य सेवा	74.34	8.4	84.58	7.8	Medical and Health Services
(१०) सार्वजनिक आरोग्य अभियांत्रिकी	29.21	3.3	21.20	2.0	Public Health Engineering
(११) समाजकल्याण	15.33	1.7	18.47	1.7	Social Welfare
(१२) इतर@	54.24	6.1	101.72	9.4	Others@

*अध्यक्ष, सभापती, उप सभापती, सभासद व सदस्य यांचेवरील खर्चासह.

Including expenditure on president, chairman, deputy chairman and members.

@व्याज, संकीर्ण खाती, निवृत्तिवेतन व संकीर्ण.

Interest, miscellaneous departments, pension and miscellaneous.

१३.१०. १९८९-९० मध्ये सर्व जिल्हा परिषदांनी केलेल्या खर्चापैकी निम्म्याहून अधिक रक्कम (५४ टक्के) शिक्षणावर खर्च केली.

नागरी संस्था

१३.११. १९८९-९० मध्ये १९८८-८९ इतक्याच म्हणजे ११ महानगरपालिका कार्यरत होत्या. १९८९-९० मध्ये सहा ग्रामपंचायतींचे नगरपरिषदेमध्ये रूपांतर झाले आणि वर्ष अखेर नगरपरिषदांची संख्या २२८ झाली. या २२८ नगरपरिषदांपैकी २२ "अ" वर्गातील (लोकसंख्या ७५ हजारांहून अधिक), ४५ "ब" वर्गातील (लोकसंख्या ३० ते ७५ हजार) आणि १६१ "क" वर्गातील (लोकसंख्या ३० हजारांपेक्षा कमी) होत्या. या महानगरपालिका व नगरपरिषदांमध्ये राज्यातील अनुक्रमे ६४ टक्के आणि ३५ टक्के नागरी लोकसंख्या अंतर्भूत आहे. उर्वरित नागरी लोकसंख्या (१ टक्का) ७ कटक मंडळे आणि नगरपरिषदा नसलेल्या ३१ नगरात होती.

१३.१२. सुरुवातीची शिल्लक वगळून नगरपरिषदा व महानगरपालिकांचे १९८९-९० मध्ये एकूण उत्पन्न १,६७२ कोटी रुपये होते आणि १,६२५ कोटी रुपये खर्च झाला. १९८९-९० मध्ये नगरपरिषदा व महानगरपालिकांचे महत्वाच्या साधनांपासून मिळालेले उत्पन्न आणि महत्वाच्या बाबींवर झालेला खर्च तक्ता क्रमांक १३.५ मध्ये दर्शविला आहे.

13.10 More than half of the amount (54 per cent) of expenditure incurred by the zilla parishads in 1989-90 was on educational activities

Municipal Bodies

13.11 Number of Municipal Corporations functioning in the State during 1989-90 was 11, the same as that in 1988-89. During 1989-90, six village panchayat were converted into Municipal Councils, bringing the total number of Municipal Councils to 228 by end of 1989-90. Of the 228 Municipal Councils, 22 were 'A' class (population exceeding 75 thousand), 45 were 'B' class (population between 30 thousand and 75 thousand) and 161 were 'C' class (population less than 30 thousand). These Municipal Corporations and Municipal Councils covered respectively 64 per cent and 35 per cent of the total urban population in the State. Rest of the urban population (1 per cent) was covered by 7 Cantonment Boards and 31 non-municipal towns.

13.12. The total receipts excluding opening balance of Municipal Councils and Municipal Corporations together were Rs. 1,672 crore as against the expenditure of Rs. 1,625 crore in 1989-90. The figures of income according to important sources and expenditure on important items of Municipal Councils and Municipal Corporations for the year 1989-90 are given in table No. 13.5.

तबता क्रमांक/TABLE No. 13.5

नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांचे १९८९-९० मधील उत्पन्न व खर्च
Income and expenditure of municipal bodies on different items during 1989-90

(रुपये कोटीत//Rs. in crores)

विभाग (1)	महानगरपालिका Municipal corporations (2)	नगरपरिषदा/Municipal Councils				सर्व नागरी संस्था All municipal bodies (7)	Item (1)
		'अ' वर्ग Class 'A' (3)	'ब' वर्ग Class 'B' (4)	'क' वर्ग Class 'C' (5)	एकूण All MCS. (6)		
1. उत्पन्न--							Receipts--
1.1 दर कर, इत्यादी ..	910.42	88.79	39.10	31.04	158.85	1,069.27	Rates, Taxes etc.
1.2 शासकीय अनुदाने ..	96.82	47.15	31.36	34.57	113.08	209.90	Government grants
1.3 वाणिज्य उपक्रमांपासून ..	4.64	0.01	0.83	0.33	1.17	5.81	Commercial enterprises
1.4 असाधारण उत्पन्न, ठेकी, घेतलेली कर्जे, वगैरे ..	82.06	30.53	17.90	11.43	59.86	141.92	Extra-ordinary income, deposits and loans.
1.5 इतर उत्पन्न (उर्वरित बाबींपासून) ..	209.02	16.77	8.17	10.91	35.85	244.87	Other income (from remaining items).
एकूण ..	1,302.96	183.17	97.36	88.28	368.81	1,671.77	Total
2. खर्च--							Expenditure--
2.1 प्रशासन--							Administration--
(अ) आस्थापना	509.42	56.40	31.79	32.01	120.20	629.62	(a) Establishment
(ब) इतर ..	12.53	4.32	2.75	4.47	11.54	24.07	(b) Others
2.2 कर वसुली ..	4.43	5.27	0.47	0.71	6.45	10.88	Recovery of taxes
2.3 सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	36.84	4.18	2.39	2.23	8.80	45.64	Street lighting
2.4 पाणीपुरवठा ..	129.97	12.65	8.22	4.99	25.86	155.83	Water supply
2.5 सार्वजनिक सुरक्षा ..	4.33	1.56	0.66	0.46	2.68	7.01	Public security
2.6 सार्वजनिक आरोग्य ..	69.95	7.79	3.28	2.72	13.79	83.74	Public health
2.7 जलनिःसारण ..	79.30	2.31	0.82	0.52	3.65	82.95	Drainage
2.8 बांधकामे ..	57.33	26.71	13.07	11.65	51.43	108.76	Construction works
2.9 वाहतूक ..	40.40	0.10	0.21	0.04	0.35	40.75	Transport
2.10 शिक्षण ..	46.23	11.74	4.98	3.22	19.94	66.17	Education
2.11 दुर्बल घटकांवरील खर्च ..	10.00	2.59	1.24	1.10	4.93	14.93	Expenditure on weaker sections
2.12 विशेष खर्च व दिलेली कर्जे ..	101.82	21.99	16.43	10.96	49.38	151.20	Extra-ordinary expendi- ture and loans.
2.13 इतर ..	158.51	22.46	11.98	10.13	44.57	203.08	Others
एकूण ..	1,261.06	180.07	98.29	85.21	363.57	1,624.63	Total

टीप.—विविध विभागांतर्गत कर्मचारी आस्थापनेवरील खर्च एकत्रित करण्यात आला असून बाब क्रमांक २.१ (अ) समोर दर्शविला आहे.

Note.—Expenditure on staff establishment under various activities has been clubbed and shown at item 2.1(a).

१३.१३. सर्व महानगरपालिका व नगरपरिषदांच्या एकूण उत्पन्नांपैकी सर्व महानगरपालिकांच्या एकूण उत्पन्नाचा वाटा ७८ टक्के होता. महानगरपालिकांच्या एकूण उत्पन्नांच्या सुभारे ७० टक्के उत्पन्न दर व कर इत्यादीपासून मिळाले. ही टक्केवारी 'अ' वर्ग नगरपरिषदांसाठी ४८, 'ब' वर्ग नगरपरिषदांसाठी ४० आणि 'क' वर्ग नगर परिषदांसाठी ३५ होती. 'अ' वर्ग नगरपरिषदांचे बाबतीत शासकीय अनुदानाचा वाटा एकूण उत्पन्नाच्या २६ टक्के होता. 'ब' व 'क' वर्ग नगरपरिषदांचे बाबतीत तो अनुक्रमे ३२ व ३९ टक्के होता. महानगरपालिकांचे बाबतीत शासकीय अनुदानाची टक्केवारी फक्त सात होती.

१३.१४. महानगरपालिकांच्या एकूण खर्चापैकी १० टक्के खर्च पाणीपुरवठा व ६ टक्के प्रत्येकी जलनिसारण व सार्वजनिक आरोग्यावर होता. अ", 'ब' व 'क' ह्या सर्व नगरपरिषदांच्या एकत्रित खर्चापैकी वरील टक्केवारी अनुक्रमे सात, एक व चार अशी होती. कर वसुलीसह प्रशासनावरील एकूण खर्च महानगरपालिकांच्या बाबतीत एकूण खर्चाच्या ४१ टक्के व नगरपरिषदांच्या बाबतीत एकूण खर्चाच्या ३५ टक्के होता.

13.13 The share of all the Municipal Corporations in total income of all the Municipal bodies together was about 78 per cent. Nearly 70 per cent of the income of the Municipal Corporations was derived through rates, taxes etc. This percentage was 48 for 'A' class municipal councils, 40 for 'B' class municipal councils and 35 for 'C' class municipal councils. Of total income, the Government grants were 26 per cent for 'A' class municipal councils, 32 per cent for 'B' and 39 per cent for 'C' class municipal councils. But, in the case of Municipal Corporations, the Government grants were only seven per cent of total income.

13.14. Of total expenditure of Municipal Corporations, 10 per cent was on water supply, six per cent each on drainage and sanitation and 11 per cent on public health. In case of 'A', 'B' and 'C' Municipal Councils taken together these percentages were seven, one and four respectively. The expenditure on establishments (including recovery of taxes) was 41 per cent in case of Municipal Corporations and 35 per cent in case of Municipal Councils taken together.

(अ) आर्थिक गणना, १९९०

१४.१. जनगणना, १९९१ च्या घट्यादी तयार करण्याच्या कामाबरोबर १९९० मध्ये तिसरी आर्थिक गणना घेण्यात आली. या आर्थिक गणनेत बिगर शेतकी व्यवसायातील सर्व उद्योग आणि पशुपैदास, कृषी सेवा, शिकार, फासे लावणे व शिकारीच्या प्राण्यांची पैदास करणे, जंगल काम, ओडके पाडणे मासेमारी यात सहभागी असलेल्या शेतकी उद्योगांचा समावेश आहे. कृषी उत्पादन व मळे यासंबंधात शेतकी उद्योग वगळण्यात आले होते. केवळ स्वतःच्या उपयोगासाठी नसलेल्या वस्तू आणि/किंवा सेवा यांचे उत्पादन आणि/किंवा वितरण यात गुंतलेले उपक्रम अशी उद्योगांची व्याख्या या गणनेसाठी घरण्यात आली होती. अशा साधारणतः नियमितपणे वेतनावरील निदान एक कर्मचारी असलेल्या आस्थापना तसेच पुर्णतः स्वयंरोजगारी (वेतनावर एकही कर्मचारी नसलेले) उद्योग यांचा समावेश आहे. राज्यातील बिगर शेतकी कार्याची माहिती संकलित करण्यासाठी गणनेची प्रामुख्याने आखणी करण्यात आली असली तरी पुढील परिच्छेदात शेतकी तसेच बिगर शेतकी उद्योगांच्या काही निवडक वैशिष्ट्यांसंबंधी निष्कर्ष सादर करण्यात आले आहेत. माहितीच्या शीघ्र तक्तीकरणाने हे निष्कर्ष आधारित असून ते अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

१४.२. राज्यात १९९० मध्ये अंदाजे २६ लाख उद्योग असून त्यामध्ये ८७.०३ लाख कामगार होते. यापैकी वेतनावरील कर्मचाऱ्यांची संख्या ५५.८१ लाख किंवा ६४ टक्के होती. बिगर शेतकी उद्योगांपैकी अंदाजे ५६ टक्के उद्योग नागरी क्षेत्रात होते. तसेच शेतकी उद्योगांपैकी ८८ टक्के उद्योग ग्रामीण क्षेत्रात होते.

१४.३. उद्योगांच्या संख्येची लोकसंख्येशी सांगड घातल्यास राज्यात प्रति एक लाख लोकसंख्येमागे (१९९० ची प्रक्षेपित) सरासरी १,१८७ आस्थापना व २,३५१ आस्थापना व्यतिरिक्त (स्वयं रोजगारी उद्योग) उद्योग होते. आस्थापनांच्या बाबतीत ग्रामीण क्षेत्रात प्रति एक लाख लोकसंख्येमागे सरासरी ६३५ आस्थापना असून नागरी क्षेत्रातील हीच संख्या २,०५७ एवढी होती. तसेच प्रति एक लाख लोकसंख्येमागे आस्थापना व्यतिरिक्त उद्योग ग्रामीण क्षेत्रात २,२५६ तर नागरी क्षेत्रात २,५०३ एवढे होते.

१४.४. राज्यातील एकूण उद्योगांपैकी ८७ टक्के उद्योग बिगर शेतकी उद्योग होते. राज्यातील एकूण बिगर शेतकी उद्योगांपैकी १८ टक्के बृहन्मंबई जिल्ह्यात होते. इतर महत्त्वाचे जिल्हे पुणे (७.३८ टक्के), ठाणे (७ टक्के), सोलापूर (४.७१ टक्के), नागपूर (४.६४ टक्के), कोल्हापूर (४.४० टक्के) व नाशिक (४.३१ टक्के) हे होते. राज्यातील एकूण बिगर शेतकी उद्योगांपैकी ५० टक्के उद्योग वरील जिल्ह्यांमध्ये होते.

१४.५. राज्य स्तरावर, अंदाजे ६६.५ टक्के उद्योगाचे काम वेतनावरील कर्मचाऱ्यांशिवाय करण्यात येत होते. १५.३ टक्के उद्योग परिसराशिवाय होते तर ८०.१ टक्के उद्योगात वीजशक्तीचा वापर नव्हता. एकूण उद्योगांपैकी ९१.४ टक्के उद्योग बारमाही होते तर ८९.२ टक्के खाजगी मालकीचे होते.

(A) Economic Census, 1990

14.1. The Third Economic Census was conducted in 1990 by synchronising its operations with the house-listing operations of the Population Census, 1991. The census covered all non-agricultural enterprises and agricultural enterprises engaged in livestock production, agricultural services, hunting, trapping and game propagation, forestry and logging and fishing. Agricultural enterprises engaged in crop production and plantation were not covered. An enterprise for the purpose of census was defined as an undertaking engaged in production and/or distribution of goods and/or services not exclusively for its own consumption. As such, it includes establishments employing at least one hired worker on a fairly regular basis as also undertakings exclusively operated by own account workers (i.e. not engaging any hired workers). Although the census was primarily designed to obtain information on non-agricultural activities carried out in the State, provisional results on some selected characteristics of all the enterprises covered in the census are presented in the paragraphs that follow.

14.2. There were about 26 lakh enterprises in the State in 1990 engaging 87.03 lakh persons, of which 55.81 lakh (64 per cent) were hired workers. Nearly 56 per cent of the non-agricultural enterprises in the State were in the urban areas. About 88 per cent of agricultural enterprises were in rural areas.

14.3. When related to population, there were 1,187 establishments and 2,351 enterprises other than establishments (Own Account Enterprises) per lakh of population (projected for 1990) in the State. In the case of establishments, their number in rural areas per lakh of population was nearly 635 and the same for the urban areas was 2,057. In the case of enterprises other than establishments, their proportion per lakh of population for the rural areas was 2,256 and for urban areas it was 2,503.

14.4. 87 per cent of the enterprises in the State were non-agricultural. Greater Bombay district accounted for 18 per cent of the non-agricultural enterprises in the State. Other important districts were Pune (7.38 per cent), Thane (7 per cent), Solapur (4.71 per cent), Nagpur (4.64 per cent), Kolhapur (4.40 per cent) and Nashik (4.31 per cent). Thus, these districts accounted for about 50 per cent of non-agricultural enterprises in the State.

14.5. At the State level, about 66.5 per cent of the entrepreneurial activity was carried out without employing any hired persons, 15.3 per cent without premises and 80.1 per cent without power. 91.4 per cent of the enterprises were perennial, while 89.2 per cent were privately owned.

१४.६. नागरी क्षेत्रात महिला कामगारांचे प्रमाण १२.५ टक्के होते. ग्रामीण क्षेत्रात हे प्रमाण जास्त म्हणजे १८ टक्के होते. या टक्केवारीच्या अनुषंगाने पाहिल्यास वेतन न घेणाऱ्या व स्वयंरोजगारी व्यक्तींमध्ये महिलांचे प्रमाण ग्रामीण क्षेत्रात जास्त म्हणजे २० टक्के होते. नागरी क्षेत्रात हे प्रमाण कमी म्हणजे १०.६ टक्के होते.

१४.७. आर्थिक गणना १९८० च्या तुलनेत आर्थिक गणना १९९० मधील उद्योगांची एकूण संख्या, आस्थापनांची संख्या, स्वयं-रोजगारी उद्योगांची संख्या, एकूण रोजगार व वेतनावरील रोजगार यातील दशवार्षिक फेरबदल तक्ता क्रमांक १४.१ मध्ये दाखविले आहेत.

14.6. In urban areas, proportion of women workers was 12.5 per cent as against 18 per cent in rural areas. As compared to these percentages, proportion of women among the total persons employed as unpaid and own account workers was higher at 20 per cent in rural areas but lower at 10.6 per cent in urban areas.

14.7. In comparison with 1980 census, the variation noticed in 1990 census in respect of total number of enterprises, number of establishments, number of own account enterprises, total employment and hired employment is shown in Table No. 14.1.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.1
उद्योगांची संख्या व रोजगार यामधील दशवार्षिक फेरबदल

VARIATION IN NUMBER OF ENTERPRISES AND EMPLOYMENT IN 1990 OVER 1980

बाब (1)	क्षेत्र (2)	संख्या (लाखात) Number (in lakh)		प्रति शत वाढ Per cent increase (5)	Region (2)	Item (1)
		1980 (3)	1990* (4)			
(1) उद्योग ..	एकूण ..	18.39	26.26	42.8	Total ..	Enterprises
	ग्रामीण ..	9.65	13.11	35.9	Rural ..	
	नागरी ..	8.74	13.15	50.5	Urban ..	
(2) आस्थापना ..	एकूण ..	6.03	8.81	46.1	Total ..	Establishments
	ग्रामीण ..	2.33	2.88	23.6	Rural ..	
	नागरी ..	3.70	5.93	60.3	Urban ..	
(3) स्वयंरोजगारी उद्योग ..	एकूण ..	12.36	17.45	41.2	Total ..	Own Account Enterprises
	ग्रामीण ..	7.32	10.23	39.8	Rural ..	
	नागरी ..	5.04	7.22	43.3	Urban ..	
(4) सर्वसाधारण नियमितपणे काम करणारे कामगार (वेतनावरील कर्मचारी धरून),	एकूण ..	67.50	87.03	28.9	Total ..	Persons usually working (including hired workers.).
	ग्रामीण ..	21.45	27.94	30.3	Rural ..	
	नागरी ..	46.05	59.09	28.3	Urban ..	
(5) वेतनावरील कर्मचारी ..	एकूण ..	45.00	55.81	24.0	Total ..	Hired workers.
	ग्रामीण ..	10.31	12.48	21.0	Rural ..	
	नागरी ..	34.69	43.33	24.9	Urban ..	

*अस्थायी/Provisional

१४.८. १९८० व १९९० च्या आर्थिक गणनांमध्ये उद्योगाची (आस्थापना तसेच स्वयंरोजगारी उद्योग मिळून) व्याख्या एकच होती. म्हणून दोन्ही वर्षांच्या वरील आकडेवारीची तुलना करणे योग्य असून त्यावरून काढलेले काही महत्त्वाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) नागरी क्षेत्रातील आस्थापनांच्या संख्येत दहा वर्षांच्या कालावधीत ६०.३ टक्के वाढ झाली. ग्रामीण क्षेत्रात ही वाढ फक्त २३.६ टक्के होती. तसेच नागरी क्षेत्रातील स्वयंरोजगारी उद्योगांच्या संख्येत ४३.३ टक्के तर ग्रामीण क्षेत्रात ३९.८ टक्के वाढ झाली. यावरून असे अनुमान काढता येते की, ग्रामीण क्षेत्राच्या तुलनेत नागरी क्षेत्रात या दोन्ही प्रकारच्या उद्योगांच्या संख्येत (तसेच एकत्रितपणे) जास्त वाढ झाली.

14.8. The definition of an enterprise (which include establishments and own account enterprises) was the same for the 1980 and 1990 censuses. Hence the results presented above are comparable and the following important inferences can be drawn from the same.

(i) Percentage increase in the number of establishments in the urban area during the ten years' period was 60.3, while the same was only 23.6 in rural areas. Similarly, the number of own account enterprises in urban areas rose by 43.3 per cent as compared with an increase of 39.8 per cent in rural areas. This shows that the number of enterprises in both these categories (and hence as a whole) in urban areas has increased at a comparatively higher rate than that for rural areas.

(२) १९८० ते १९९० या दशकात सर्वसाधारणपणे नियमितपणे काम करणाऱ्या कामगारांच्या संख्येत (वेतनावरील कामचाही घरेलू) २८.९ टक्के वाढ झाली. प्रक्षेपित केलेल्या १९८१-९१ या दशकातील लोकसंख्येच्या १९.९ टक्के या वृद्धीवेगाहून ही वाढ जास्त होती. (१९९१ ची ची लोकसंख्या ही भारताचे महानिबंधक यांनी नियुक्त केलेल्या तज्ज्ञ समितीने प्रक्षेपित केलेली आहे.)

१४.९. शेतकी व बिगर शेतकी उद्योगांची संख्या व कामगारांची एकूण संख्या यांची जिल्हावार माहिती भाग-२ मधील तक्रा क्रमांक ४५, ४६, ४७ मध्ये सादर करण्यात आली आहे.

ब) स्वकार्यरत व्यापारी उद्योग आणि अनिर्देशित व्यापारी अस्थापनांच्या पाहणीचे काही महत्वाचे निष्कर्ष (जुलै १९९०-जून १९९१) राष्ट्रीय नमुना पाहणी ४६ बी फेरी.

१४.१०. भारत सरकारच्या राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेमार्फत नियमितपणे राष्ट्रव्यापी नमुना पाहणीद्वारे अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्राबाबत सामाजिक, आर्थिक माहिती गोळा केली जाते. या पाहणीमध्ये राज्यातील अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय प्रामुख्याने राज्याकरितांचे अंदाज त्वरित उपलब्ध व्हावेत म्हणून अनुरूप तत्वावर सक्रिय सहभागी होत असते. राष्ट्रीय नमुना पाहणीखाली व्यापारी उद्योग या विषयासंबंधी पाहणी जुलै १९९० मध्ये हाती घेण्यात आली आहे त्याचे क्षेत्रकाम सध्या महाराष्ट्रात सुरू असून दोन उप फेऱ्यांवर आधारित (राज्य नमुना) निष्कर्ष खाली देण्यात आले आहेत.

१४.११. १९८० च्या आर्थिक गणनेचे अनुवर्ती काम म्हणून व्यापारी उद्योगातील रोजगार, गुंतवणूक, वित्तलब्धी, विक्री, व खरेदी इत्यादी संबंधी अधिक माहिती मिळविण्यासाठी नमुना पाहणी राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या ४६ व्या फेरीमध्ये जुलै, १९९० ते जून, १९९१ या कालावधीत घेण्यात येत आहे. या पाहणीची व्याप्ती स्वकार्यरत व्यापारी उद्योग ज्यात एकही कामगार मजुरीवर नाही असे व अनिर्देशित व्यापारी अस्थापना ज्यात मजुरीवर कमीत कमी एक व जास्तीत जास्त पांच व्यक्ती (घरगुती आणि मजुरीवरील एकत्रित घेऊन) साधारणतः नियमितपणे कामावर असतात, यापुरतीच मर्यादित आहे. १ जुलै, १९९० ते ३१ डिसेंबर, १९९० या काळात राज्यात पाहणी केलेल्या राज्य नमुनातील ग्रामीण व नागरी विभागातील अनुक्रमे १,६९६ व ३,९४४ उद्योगाकडून मिळालेल्या माहितीचे शोध तक्तीवरण करून या माहितीवर आधारित महत्वाचे निष्कर्ष पुढील परिच्छेदांत देण्यात आले आहेत. हे निष्कर्ष अस्थायी असून चारही उपफेऱ्यांची माहिती उपलब्ध झाल्यावर त्यात बदल होण्याची शक्यता आहे.

१४.१२. व्यापारी अस्थापनांची (१) घाऊक व्यापार, (२) किरकोळ व्यापार आणि (३) खरेदी विक्रीचे अभिकर्ते दलाल व लिलाव करणारे या तीन गटांत वर्गवारी केली आहे. घाऊक व्यापारी उद्योगात वस्तूची खरेदी उत्पादक किंवा इतर घाऊक विक्रेत्यांकडून होते आणि विक्री, ठोक स्वरूपात किरकोळ विक्रेत्यांना किंवा इतर घाऊक विक्रेत्यांना किंवा उपभोक्त्यांना होते. किरकोळ व्यापारात वस्तू घाऊक व्यापार्यांकडून किंवा विक्रेत्यांकडून विकत घेण्यात येतात व उपभोक्त्यांना विकण्यात येतात. वन उत्पादने, रद्दी कागद, कोळसा इत्यादी मोफत गोळा करून विकणे याचा समावेश किरकोळ व्यापारात केला आहे.

(ii) Growth rate of the number of persons usually working (including hired workers) during the decade 1980-1990 was 28.9 per cent. This was more than the growth rate (19.9 per cent) of population of the State during the decade 1981-1991 (1991 population being the projection made by the Expert Committee appointed by Registrar General, India.

14.9. Districtwise data on the number of agricultural and non-agricultural enterprises and the total employment are given in Table No. 45, 46, 47 of Part-II.

(B) Some important findings of the Survey of own account trading enterprises and non-directory trading establishments (July 1990-June 1991) —NSS 46th Round

14.10. The National Sample Survey Organisation of Government of India regularly conducts the nationwide sample surveys to collect socio-economic data in respect of various sectors of economy. The Directorate of Economics and Statistics of this State, participates in the survey on matching sample basis mainly for obtaining the State level estimates quickly. Such survey under the NSS relating to Trading Enterprises has been undertaken in July, 1990. Although the field work of this survey is still in progress in Maharashtra, results based on two sub-rounds (State sample) are given below.

14.11. As a follow up to the Economic Census 1980, sample survey of trading enterprises is being conducted in the 46th round of NSS during July, 1990 to June, 1991 to collect more detailed information relating to employment, emoluments, investments, sale and purchase, etc. The coverage of this survey is restricted to (i) Own Account Trading Enterprises i.e. enterprises not having any hired worker and (ii) Non-directory Trading Establishments i.e. enterprises employing one or more hired workers on a fairly regular basis, but total number of workers (household and hired taken together) being five or less. The important results based on a quick tabulation of the summary data collected from 1,696 enterprises from rural areas and 3,944 enterprises from urban areas covered during 1st July, 1990 to 31st December, 1990 in the State sample are given in the paragraphs below. These results are provisional in nature and are subject to revision after the full data of all the four sub-rounds become available.

14.12. The trading enterprises covered in this survey have been grouped into three classes viz. (a) wholesale trade, (b) retail trade and (c) purchase and sale agents, brokers and auctioneers. In the wholesale trade, goods are generally purchased either from the producers or other wholesalers and sold in bulk to retailers or wholesalers or to consumers. In the retail trade, goods are bought from the wholesalers or the dealers and sold to consumers. The activities of free collection for sale of forest products, waste paper, coal etc. are also treated as trade.

१४.१३. तीन प्रकारच्या व्यापारी गटांपैकी किरकोळ व्यापार ग्रामीण व नागरी विभागात प्रमुख होता. मात्र त्यांचे वर्चस्व नागरी भागात कमी होते. कारण ग्रामीण भागात एकूण उद्योगांपैकी ९८ टक्के उद्योग, एकूण कामगारांपैकी ९८ टक्के कामगार आणि एकूण स्थूल मूल्यवृद्धीपैकी ९७ टक्के स्थूल मूल्यवृद्धी ही किरकोळ व्यापारी उद्योगात होती, तर असेच प्रमाण नागरी विभागातील किरकोळ व्यापारात अनुक्रमे ८९ टक्के उद्योग, ८५ टक्के कामगार व ७२ टक्के स्थूल मूल्यवृद्धी होते. नागरी भागातील ९ टक्के घाऊक व्यापार उद्योगांत १३ टक्के कामगार व २६ टक्के स्थूल मूल्यवृद्धी होती.

14.13. Amongst three trading activity groups, the retail trade was the most important in both rural as well as urban areas, though its dominance was less in the urban areas. Whereas 98 per cent of the enterprises, 98 per cent of the workers and 97 per cent of the gross value added of the respective total in the rural areas was accounted for by the retail trading enterprises; in the urban areas such enterprises accounted for 89 per cent of the enterprises, 85 per cent of the workers and 72 per cent of the gross value added of the respective total. In the urban areas, nine per cent wholesale trading enterprises accounted for 13 per cent of the workers and 26 per cent of the gross value added, as can be seen in the table below.

तक्ता क्रमांक/TABLE NO. 14.2

महाराष्ट्र राज्यातील १९९०-९१ मधील व्यापारी उद्योगानुसार रोजगार, स्थिर मालमत्ता आणि स्थूल मूल्यवृद्धि यांची टक्केवारी.

Percentage distribution of trading enterprises, employment therein, fixed assets and gross value added thereof in Maharashtra 1990-91

अनुक्रमांक/ Serial No.	वर्णन	एकूण संख्येची टक्केवारी/Percentage to total of								Description
		उपक्रम Enterprises		कामगार Workers		स्थिर मालमत्ता Fixed assets		स्थूल मूल्यवृद्धि Gross value added		
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(2)
1	घाऊक व्यापार ..	1.34	9.25	1.74	13.12	2.50	14.78	2.00	25.70	Wholesale Trade
2	किरकोळ व्यापार ..	98.38	88.94	97.77	84.81	96.63	83.00	97.49	72.07	Retail Trade
3	खरेदी व विक्री करणारे दलाल, अडत्ये आणि लिलाववाले ..	0.28	1.81	0.49	2.07	0.47	2.22	0.51	2.23	Purchase and sale agents, brokers and auctioneers.
	एकूण ..	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	Total

१४.१४. दोन अंकी उद्योग गट विचारात घेता राज्याच्या दोन्ही भागात घाऊक व्यापारात "शेती विषयक कच्चा माल, अन्न, कापड, सजीव प्राणी व पेये" (रा. ऊ. सं. ६०) हा घाऊक व्यापार उद्योगगट तुलनात्मकरित्या प्रामुख्याने होता. ग्रामीण व नागरी या दोन्ही भागात "अन्न आणि अन्न पदार्थ, पेये आणि तंबाखू" (रा.ऊ. सं.६५) हा किरकोळ व्यापार उद्योगगट प्रामुख्याने होता.

14.14. Amongst wholesale trade, considering broad industry groups at two digit level, wholesale trade in broad industry group "agricultural raw materials, live animals, food, beverages, intoxicants and textiles" (NIC 60) was a relatively major activity in both the areas of the State. Amongst the retail trade, retail trade in broad industry group "food and food articles, beverages and tobacco" (NIC 65) was a major activity in the rural as well as urban areas.

१४.१५. सर्व व्यापार उद्योगांचा एकत्रित विचार करता प्रति उद्योग आणि प्रति कामगार स्थूल मूल्यवृद्धी आणि स्थिर मालमत्ता, ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात जास्त होती. कमी जास्त प्रमाणात याच प्रकारचा कल तीनही गटात आढळला. ग्रामीण व नागरी भागातील उद्योगांचे काही महत्वाचे निर्देशांक खालील तक्त्यात दिले आहेत.

14.15. For all the trading enterprises taken together, per enterprise and per worker gross value added and fixed assets were higher in the urban areas than in rural areas. The same trend is observed more or less in all the three classes. Some important indicators for trading enterprises in rural and urban areas are given in the following table.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.3

महाराष्ट्र राज्यातील १९९०-९१ मधील व्यापारी उद्योगासाठी काही महत्त्वाचे निवेष्टांक

Some important indicators for trading enterprises in Maharashtra 1990-91

अनुक्रमांक/ Serial No.	वर्णन	क्षेत्र	प्रति उद्योग Per enterprise		प्रति कामगार Per worker		Area	Description
			स्थूल वृद्धी Gross valueadded (Rs. 000)	स्थिर मालमत्ता Fixed assets (Rs. 000)	स्थूल वृद्धी Gross valueadded (Rs. 000)	स्थिर मालमत्ता Fixed assets (Rs. 000)		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(3)	(2)
1	घाऊक व्यापार	ग्रामीण नागरी	23.81 106.96	24.56 40.93	11.17 38.03	11.52 14.55	Rural .. Urban	Wholesale Trade.
2	किरकोट व्यापार	ग्रामीण नागरी	15.83 31.20	12.93 23.92	9.70 16.50	7.92 12.65	Rural .. Urban	Retail Trade.
3	खरेदी, विक्री करणारे दलाल, अडत्ये आणि लिलाववाले	ग्रामीण नागरी	29.78 47.49	41.56 31.60	10.24 20.94	14.30 13.93	Rural .. Urban	Purchase and sale agents, brokers and auctioneers.
	एकूण	ग्रामीण नागरी	15.98 38.51	13.16 25.63	9.73 19.42	8.01 12.92	Rural .. Urban	Total

१४.१६. मालकीचा प्रकार.—ग्रामीण व नागरी भागातील व्यापारी उद्योगांपैकी बहुसंख्य उद्योग स्वमालकीचे होते. सहकारी संस्थांद्वारे चालविण्यात येणाऱ्या उद्योगांचे प्रमाण एकूण उद्योगांच्या २ टक्क्यापेक्षा जास्त नव्हते, परंतु नागरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात हे प्रमाण जास्त होते. याउलट भागीदारीतील उद्योगांचे प्रमाण ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात जास्त होते.

14.16. Type of ownership.—Majority of the trading enterprises in the rural areas as well as urban areas were proprietary concerns. The proportion of enterprises run by co-operative societies was not more than two per cent of the total but the same in the rural areas was more than that in the urban areas. On the other hand, the proportion of enterprises run on partnership basis was more in the urban areas than in the rural areas.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14.4.

मालकीच्या प्रकारानुसार व्यापारी उद्योगांची टक्केवारी

Percentage distribution of trading enterprises according to type of ownership

अनुक्रमांक/ Serial No.	मालकीचा प्रकार	एकूण उद्योगांच्या संख्येशी टक्केवारी Percentage to total enterprises		Type of ownership
		ग्रामीण Rural	नागरी Urban	
(1)	(2)	(3)	(4)	(2)
1	मालकीचे	96.87	91.90	Proprietary
2	भागीदारी	1.60	7.68	Partnership
3	सहकारी संस्था	1.53	0.22	Co-operative Societies
4	सार्वजनिक/खाजगी मर्यादित कंपनी	....	0.17	Public/Private Limited Company
	एकूण	100.00	100.00	Total

१४.१७. रोजगार आकारमान वर्ग.—ग्रामीण व नागरी विभागा-
तील एकूण व्यापारी उद्योगांपैकी अनुक्रमे ९० व ७५ टक्के उद्योगात
दोन किंवा कमी कामगार होते व ते खालील तक्क्यावरून दिसून येईल.

14.17. *Size class of employment.*—About 90 per cent
of the rural and 75 per cent of the urban trading enter-
prises had two or less workers as can be seen from the
table below.

तक्क्या क्रमांक/TABLE No. 14.5

रोजगार आकारमान वर्गांनुसार व्यापारी उद्योगांची टक्केवारी

Percentage distribution of trading enterprises according to size class of employment

रोजगार आकारमान वर्ग Size class of employment (1)	एकूण उद्योगांच्या संख्येशी टक्केवारी Percentage to total enterprises	
	ग्रामीण Rural (2)	नागरी Urban (3)
1	48.38	36.78
2	43.12	38.48
3	4.30	16.86
4	3.93	5.13
5 व अधिक/and above	0.27	2.75
एकूण/Total	100.00	100.00
सरासरी कामगार संख्या Average employment	1.64	1.98

भाग दोन
आकडेवारी दर्शविणारे तक्ते

PART II
STATISTICAL TABLES

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 1

महाराष्ट्र राज्य व भारत यांची लोकसंख्या
POPULATION OF MAHARASHTRA AND INDIA

वर्ष Year	एकूण लोकसंख्या (लाखांमध्ये) Total population (in lakh)		दहा वर्षातील वाढ (+) किंवा घट (-) (टक्केवारी) Decennial percentage increase (+) or decrease (-)		साक्षरतेची टक्केवारी Literacy percentage	
	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India	महाराष्ट्र Maharashtra	भारत India
	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
1901						
1911	194	2,383	....	....	4.9	5.4*
1921	215	2,520	(+)10.74	(+)5.73	5.1	5.9*
1931	240	2,512	(-)2.91	(-)0.30	6.4	7.2*
1941	268	2,789	(+)14.91	(+)11.00	7.4	9.5*
1951	320	3,610	(+)11.99	(+)14.23	15.8	N.A.
1961	396	4,391	(+)19.27	(+)13.31	20.9	16.7†
1971	504	5,479	(+)21.50	(+)21.64	29.8	24.0
1981	628	6,852	(+)24.54	(+)24.80	39.2	29.5
			25.00		47.2	36.2@

* आकडे फाळणीपूर्वीचे आहेत. For undivided India. † जम्मू आणि काश्मीर सोडून. Excluding Jammu and Kashmir.

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available,

@ आसाम सोडून Excluding Assam

टीप.—महाराष्ट्र राज्याकरिता जिल्हावार आकडेवारी “भारतीय जनगणना, १९८१,” मालिका १२, महाराष्ट्र पुरवणी प्रबंध १ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.—Districtwise data for the districts of Maharashtra State are available in the “Census of India, 1981”, series 12, Maharashtra paper 1 supplement.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2

महाराष्ट्र राज्याची ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या
RURAL AND URBAN POPULATION IN THE STATE

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	लोकसंख्या (लाखांत) Population (in lakh)					नागरी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी Percentage of urban population to total population	स्त्री-पुरुष प्रमाण (दर १,००० पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) Sex Ratio (Females per thousand males)	घनता (दर चौ. कि. मीटर मागे लोकसंख्या) Density (No. of persons per sq. km.)
		पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	ग्रामीण Rural	नागरी Urban			
		(3)	(4)	(5)	(6)	(7)			
1	1901	98.02	95.90	193.92	161.75	32.17	16.59	978	67
2	1911	109.23	105.52	214.75	182.26	32.49	15.13	967	75
3	1921	106.93	101.57	208.50	169.92	38.58	18.50	950	73
4	1931	123.06	116.53	239.59	195.02	44.57	18.60	947	83
5	1941	137.69	130.64	268.33	211.68	56.65	21.11	949	94
6	1951	164.90	155.13	320.03	228.02	92.01	28.75	941	106
7	1961	204.29	191.25	395.54	283.91	111.63	28.22	936	129
8	1971	261.16	242.96	504.12	347.01	157.11	31.17	930	164
9	1981	324.15	303.69	627.84	407.91	219.93	35.03	937	204

टीप.—जिल्हावार आकडेवारी “भारतीय जनगणना, १९८१,” मालिका १२, महाराष्ट्र पुरवणी प्रबंध १ मध्ये उपलब्ध आहे.

Note.—Districtwise data for the districts in Maharashtra State are available in the “Census of India 1981”, Series 12, Maharashtra Paper 1 supplement.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2(A)

१ मार्च १९८१ ते २००१ पर्यंत स्त्री-पुरुषांची वार्षिक अंदाजित लोकसंख्या व त्यांच्या वाढीचे प्रमाण
ANNUAL ESTIMATES OF POPULATION AS ON 1st MARCH 1981-2001 BY SEX AND THEIR
EXPONENTIAL RATES OF GROWTH (%)

(संभरांत/in hundred)

वर्ष Year	व्यक्ति Persons	पुरुष Males	स्त्रिया Females	दर हजार स्त्रियां- मागे पुरुषांची संख्या Males per thou- sand females	वार्षिक वाढीचे प्रमाण/Annual growth rate		
					व्यक्ति Persons	पुरुष Males	स्त्रिया Females
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1981	627,841	324,151	303,690	1067	....	....	....
1982	641,484	331,083	310,401	1067	2.17	2.14	2.21
1983	655,718	338,371	317,347	1066	2.20	2.17	2.22
1984	670,170	341,811	324,359	1066	2.20	2.18	2.22
1985	670,170	353,035	331,153	1066	2.17	2.16	2.19
1986	697,321	359,791	337,530	1066	2.12	2.11	2.14
1987	709,594	366,097	343,497	1066	2.06	2.05	2.07
1988	720,907	371,903	349,004	1066	1.99	1.98	2.01
1989	731,536	377,352	354,184	1065	1.93	1.92	1.94
1990	742,034	382,741	359,293	1065	1.87	1.86	1.89
1991	752,765	388,258	364,507	1065	1.83	1.82	1.84
1992	763,655	393,865	369,790	1065	1.80	1.79	1.81
1993	774,689	399,553	375,136	1065	1.77	1.76	1.78
1994	785,916	405,348	380,568	1065	1.74	1.73	1.75
1995	797,363	411,265	386,098	1065	1.72	1.71	1.73
1996	809,031	417,305	391,726	1065	1.70	1.70	1.71
1997	820,895	423,456	397,439	1065	1.69	1.68	1.70
1998	832,902	429,692	403,210	1066	1.68	1.67	1.68
1999	844,967	435,970	408,997	1066	1.66	1.66	1.67
2000	856,977	442,233	414,744	1066	1.65	1.65	1.65
2001	868,766	448,391	420,375	1067	1.64	1.64	1.64

भाषांतर.—लोकसंख्येच्या अंदाजावरील तज्ञ समितीचा अहवाल, भारताची जनगणना १९८१, १९८८ चा प्रासंगिक प्रबंध ४.

Source.—Report of the expert committee on the population projections, Census of India, 1981, Occasional paper No. 4 of 1988.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2(B)

जिल्हावार स्त्री-पुरुषांची पंचवार्षिक अंदाजित लोकसंख्या

DISTRICTWISE QUINQUENNIAL PROJECTION OF POPULATION BY SEX (AS ON 1st MARCH 1981-91)

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	बाब	लोकसंख्या/Population ('00)			लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण Growth rate of population		Item	District
			1981	1986	1991	1981-86	1986-91		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(3)	(2)
1	बृहन्मुंबई	व्य.	82,435	95,200	1,05,387	15.49	10.70	P.	Gr. Bombay
		पु.	46,527	53,171	58,478	14.28	9.98	M.	
		स्त्री.	35,908	42,029	46,909	17.05	11.61	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,296	1,265	1,247	....	....	S.R.	
2	ठाणे	व्य.	33,515	39,527	44,323	17.93	12.44	P.	Thane
		पु.	17,796	21,049	23,646	18.27	12.34	M.	
		स्त्री.	15,719	18,478	20,677	17.55	11.90	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,132	1,139	1,144	....	....	S.R.	
3	रायगड	व्य.	14,864	16,119	17,120	8.44	6.21	P.	Raigad
		पु.	7,265	7,900	8,407	8.74	6.42	M.	
		स्त्री.	7,599	8,219	8,713	8.15	6.01	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	956	961	965	....	....	S.R.	
4	रत्नागिरी	व्य.	21,113	21,791	22,331	3.21	2.48	P.	Ratnagiri
		पु.	9,434	9,753	10,008	3.38	2.61	M.	
		स्त्री.	11,679	12,038	12,323	3.07	2.37	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	808	810	812	....	....	S.R.	
5	नाशिक	व्य.	29,917	33,414	36,204	11.69	8.35	P.	Nashik
		पु.	15,445	17,274	18,734	11.84	8.45	M.	
		स्त्री.	14,472	16,140	17,470	11.53	8.24	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,067	1,070	1,072	....	....	S.R.	
6	धुळे	व्य.	20,503	22,632	24,421	10.63	7.67	P.	Dhule
		पु.	10,431	11,526	12,401	10.50	7.59	M.	
		स्त्री.	10,072	11,156	12,020	10.76	7.75	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,036	1,033	1,032	....	....	S.R.	
7	जळगाव	व्य.	26,183	28,964	31,183	10.62	7.66	P.	Jalgaon
		पु.	13,430	14,862	16,006	10.66	7.70	M.	
		स्त्री.	12,753	14,102	15,177	10.57	7.62	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,053	1,054	1,055	....	....	S.R.	
8	अहमदनगर	व्य.	27,083	29,549	31,518	9.11	6.66	P.	Ahmadnagar
		पु.	13,826	15,085	16,090	9.10	6.66	M.	
		स्त्री.	13,257	14,464	15,428	9.11	6.66	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,043	1,043	1,043	....	....	S.R.	
9	पुणे	व्य.	41,645	47,185	51,606	13.30	9.37	P.	Pune
		पु.	21,501	24,365	26,653	13.32	9.39	M.	
		स्त्री.	20,144	22,820	24,953	13.28	9.35	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,067	1,068	1,068	....	....	S.R.	
10	सातारा	व्य.	20,387	22,133	23,527	8.57	6.30	P.	Satara
		पु.	9,891	10,689	11,326	8.07	5.96	M.	
		स्त्री.	10,496	11,444	12,201	9.04	6.61	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	942	934	928	....	....	S.R.	
11	सांगली	व्य.	18,312	19,948	21,253	8.93	6.54	P.	Sangli
		पु.	9,312	10,110	10,747	8.57	6.30	M.	
		स्त्री.	9,000	9,838	10,506	9.31	6.79	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,035	1,028	1,023	....	....	S.R.	

तक्ता क्रमांक//TABLE No. 2(B)- Contd.

अनु- क्रमिक Serial No.	जिल्हा	बाब	लोकसंख्या//Population ('00)			लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण Growth rate of population		Item	District
			1981	1986	1991	1981-86	1986-91		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(3)	(2)
12	सोलापूर	व्य.	26,102	28,102	29,698	7.67	5.68	P.	Solapur
		पु.	13,442	14,450	15,255	7.50	5.57	M.	
		स्त्री.	12,660	13,652	14,443	7.84	5.79	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,062	1,058	1,056	....	....	S.R.	
13	कोल्हापूर	व्य.	25,064	27,636	29,689	10.27	7.43	P.	Kolhapur
		पु.	12,739	14,031	15,063	10.15	7.36	M.	
		स्त्री.	12,325	13,605	14,626	10.39	7.51	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,034	1,031	1,030	....	....	S.R.	
14	औरंगाबाद	व्य.	24,334	26,931	29,004	10.67	7.89	P.	Aurangabad
		पु.	12,496	13,827	14,890	10.65	7.69	M.	
		स्त्री.	11,838	13,104	14,114	10.70	7.70	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,056	1,055	1,055	....	....	S.R.	
15	परभणी	व्य.	18,293	20,105	21,551	9.90	7.19	P.	Parbhani
		पु.	9,296	10,207	10,935	9.80	7.13	M.	
		स्त्री.	8,997	9,898	10,616	10.01	7.25	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,033	1,031	1,030	....	....	S.R.	
16	बीड	व्य.	14,861	15,983	16,878	7.55	5.60	P.	Beed
		पु.	7,560	8,113	8,555	7.32	5.45	M.	
		स्त्री.	7,301	7,870	8,323	7.80	5.77	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,035	1,031	1,028	....	....	S.R.	
17	नांदेड	व्य.	17,493	19,467	21,043	11.29	8.09	P.	Nanded
		पु.	8,924	9,929	10,732	11.26	8.08	M.	
		स्त्री.	8,569	9,538	10,311	11.31	8.10	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,041	1,041	1,041	....	....	S.R.	
18	उस्मानाबाद	व्य.	22,306	24,181	25,677	8.40	6.19	P.	Osmanabad
		पु.	11,392	12,318	13,058	8.13	6.01	M.	
		स्त्री.	10,914	11,863	12,619	8.69	6.37	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,044	1,038	1,035	....	....	S.R.	
19	बुलढाणा	व्य.	15,087	16,468	17,570	9.15	6.69	P.	Buldana
		पु.	7,708	8,413	8,976	9.14	6.69	M.	
		स्त्री.	7,379	8,055	8,594	9.16	6.69	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,045	1,044	1,044	....	....	S.R.	
20	अकोला	व्य.	18,269	20,098	21,556	10.00	7.26	P.	Akola
		पु.	9,378	10,308	11,050	9.91	7.20	M.	
		स्त्री.	8,891	9,790	10,506	10.10	7.32	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,055	1,053	1,051	....	....	S.R.	
21	अमरावती	व्य.	18,614	20,413	21,848	9.66	7.03	P.	Amravati
		पु.	9,616	10,541	11,280	9.62	7.01	M.	
		स्त्री.	8,998	9,872	10,568	9.70	7.05	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,069	1,068	1,067	....	....	S.R.	
22	यवतमाळ	व्य.	17,374	19,136	20,543	10.14	7.35	P.	Yavatmal
		पु.	8,872	9,784	10,513	10.28	7.44	M.	
		स्त्री.	8,502	9,352	10,030	10.00	7.25	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,044	1,046	1,048	....	....	S.R.	
23	वर्धा	व्य.	9,266	10,092	10,751	8.91	6.53	P.	Wardha
		पु.	4,757	5,185	5,527	9.00	6.59	M.	
		स्त्री.	4,509	4,907	5,224	8.82	6.48	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,055	1,057	1,058	....	....	S.R.	

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 2(B)—Contd.

अनु- क्रमांक Serial No.	जिल्हा	बाब	लोकसंख्या/Population			लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण Growth rate of population		Item	District
			1981	1986	1991	1981-86	1986-91		
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(3)	(2)
24	नागपूर	व्य.	25,888	29,517	32,413	14.02	9.81	P.	Nagpur
		पु.	13,454	15,346	16,858	14.07	9.85	M.	
		स्त्री.	12,434	14,171	15,555	13.97	9.77	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,082	1,083	1,084	....	....	S.R.	
25	भंडारा	व्य.	18,376	19,790	20,919	7.70	5.70	P.	Bhandara
		पु.	9,202	9,892	10,444	7.51	5.58	M.	
		स्त्री.	9,174	9,898	10,475	7.89	5.83	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,003	909	997	....	....	S.R.	
26	चंद्रपूर	व्य.	20,557	22,890	24,752	11.35	8.14	P.	Chandrapur
		पु.	10,457	11,663	12,626	11.53	8.26	M.	
		स्त्री.	10,100	11,227	12,126	11.17	8.81	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,035	1,039	1,041	....	....	S.R.	
महाराष्ट्र	..	व्य.	6,27,841	6,97,321	7,52,765	11.07	7.95	P.	Maharashtra
		पु.	3,24,151	3,59,791	3,88,258	10.99	7.91	M.	
		स्त्री.	3,03,690	3,37,530	3,64,507	11.14	7.99	F.	
		पु.-स्त्री.प्र.	1,067	1,066	1,065	....	....	S.R.	

व्य.—व्यक्ती, पु.—पुरुष, स्त्री.—स्त्रिया, पु.-स्त्री.प्र.—पुरुष-स्त्री प्रमाण

P=Person, M=Male, F=Female, S.R.=Sex Ratio.

आधार.—जिल्हानिहाय लोकसंख्येचे अंदाज, १९८१-९१, भारताची जनगणना १९८१, १९८७ चा प्रासंगिक प्रबंध २.

Source.—District level population projections 1981-91, Census of India, 1981, Occasional paper No. 2 of 1987.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3

वयोगटानुसार लोकसंख्या
POPULATION ACCORDING TO AGE-GROUPS
1981†

(हजारत/In thousand)

एकूण/ग्रामीण/नागरी Total/Rural/Urban	वय-गट Age-group	एकूण लोकसंख्या/Total population			संचयी टक्केवारी Cumulative Percentage
		पुरुष/Males	स्त्रिया/Females	एकूण/Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
एकूण/Total ..	0—14	12,320	11,747	24,067	38.33
	15—19	3,166	2,699	5,869	47.67
	20—24	2,860	2,652	5,512	54.86
	25—29	2,524	2,414	4,938	62.73
	30—34	2,110	2,013	4,123	69.29
	35—39	1,975	1,883	3,858	75.44
	40—49	3,273	2,959	6,232	85.36
	50—59	2,172	1,918	4,090	91.88
	60+	1,967	2,042	4,009	98.26
	†एकूण/Total ..		32,415	30,369	62,784
ग्रामीण/Rural ..	0—14	8,316	7,974	16,290	39.94
	15—19	1,951	1,696	3,647	48.88
	20—24	1,549	1,629	3,178	56.67
	25—29	1,395	1,480	2,875	63.72
	30—34	1,197	1,306	2,503	69.85
	35—39	1,182	1,258	2,440	75.83
	40—49	2,062	2,052	4,114	85.92
	50—59	1,444	1,360	2,804	92.79
	60+	1,406	1,484	2,890	99.88
	†एकूण/Total ..		20,527	20,263	40,790
नागरी/Urban ..	0—14	4,005	3,773	7,778	35.36
	15—19	1,215	1,003	2,218	45.45
	20—24	1,312	1,024	2,336	56.07
	25—29	1,129	934	2,063	65.45
	30—34	913	707	1,620	72.82
	35—39	794	625	1,419	79.27
	40—49	1,211	907	2,118	88.90
	50—59	728	558	1,286	94.74
	60+	561	558	1,119	99.83
	एकूण/Total ..		11,888	10,106	21,994

† भारतीय जनगणना १९८१ च्या सामान्य आर्थिक तक्ते भाग ३, क आणि ख (१) मधील माहितीवर आधारित.
Based on data given in Census of India 1981, General Economic Tables, Part-A and B(i).

* उपलब्ध नसलेल्या माहितीचा 'एकूण' मध्ये समावेश आहे.
Figures of 'Age not stated' are included in total.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 3(A)

वयोगट व लिंग यानुसार ग्रामीण व नागरी भागातील पंचवार्षिक लोकसंख्या

QUINQUENNIAL RURAL/URBAN POPULATION BY AGE AND SEX

(शंभरात/in hundred)

वय गट Age group	1981			1986			1991			1996			2001		
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)
							ग्रामीण <i>Rural</i>								
0—14 ..	82,064	77,757	1,59,821	82,862	78,500	1,61,362	77,448	72,782	1,50,230	73,090	67,560	1,40,650	68,091	62,557	1,30,648
15—29 ..	49,810	49,517	99,327	56,350	55,235	1,11,585	61,710	60,944	1,22,654	62,588	63,161	1,25,749	62,160	62,733	1,24,893
30—44 ..	34,643	37,032	71,675	37,686	40,639	78,325	41,370	43,920	85,290	46,299	47,886	94,185	51,906	53,104	1,05,010
45—59 ..	24,512	23,739	48,251	27,643	27,332	54,975	30,519	30,878	61,397	33,356	34,252	67,608	36,495	37,486	73,981
60 + ..	14,245	14,586	28,831	16,115	16,392	32,507	18,742	18,766	37,508	22,088	21,951	44,039	25,616	25,405	51,021
एकूण/Total ..	2,05,274	2,02,631	4,07,905	2,20,656	2,18,098	4,38,754	2,29,789	2,27,290	4,57,079	2,37,421	2,34,810	4,72,231	2,44,268	2,41,285	4,85,553
							नागरी <i>Urban</i>								
0—14 ..	39,726	37,166	76,892	43,441	41,198	84,639	43,900	41,961	85,861	45,304	43,222	88,526	46,653	44,754	91,407
15—29 ..	36,989	30,234	67,223	45,240	36,964	82,204	53,991	45,002	98,993	60,443	51,865	1,12,308	65,862	57,461	1,23,323
30—44 ..	23,942	18,329	42,271	28,211	22,067	50,278	33,565	26,252	59,817	41,089	31,753	72,842	50,889	39,392	90,281
45—59 ..	12,636	9,868	22,504	15,404	12,461	27,865	18,396	15,495	33,891	21,955	19,041	40,996	26,535	23,242	49,777
60 + ..	5,584	5,462	11,046	6,839	6,742	13,581	8,617	8,507	17,124	11,093	11,035	22,128	14,184	14,241	28,425
एकूण/Total ..	1,18,877	1,01,159	2,19,936	1,39,135	1,19,432	2,58,567	1,58,469	1,37,217	2,95,686	1,79,884	1,56,916	3,36,800	2,04,123	1,79,090	3,83,213

आधार.—लोकसंख्येच्या अंदाजावरील तज्ज्ञ समितीचा अहवाल, भारताची जनगणना १९८१, १९८८ चा प्रासंगिक प्रबंध ४.

Source.—Report of the expert committee on the population projections, Census of India 1981, Occasional paper No. 4 of 1988.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 4

धर्मानुसार लोकसंख्या
POPULATION BY RELIGION
(1981)†

अनुक्रमांक Serial No. (1)	धर्म (2)	लोकसंख्या Population (3)	Religion (2)
1	बौद्ध	39,46,149	Buddhists
2	ख्रिश्चन	7,95,464	Christians
3	हिंदू	5,11,09,457	Hindus
4	जैन	9,39,392	Jains
5	मुस्लिम	58,05,785	Muslims
6	शीख	1,07,255	Sikhs
7	इतर धर्म	74,386	Other religions
8	धर्म न सांगितलेले	6,283	Religion not stated
	एकूण ..	6,27,84,171	Total

† भारताची जनगणना, १९८१, मालिका १२, महाराष्ट्र १९८४ चा प्रबंध १ मधील माहितीवर आधारित.
Based on data in Census of India, 1981, Series 12, Maharashtra Paper 1 of 1984.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 5

काम करणाऱ्या लोकांची आर्थिक वर्गवारी
ECONOMIC CLASSIFICATION OF WORKERS
1981*

(हजारंत/in 000.)

काम करणाऱ्यांचा वर्ग	महाराष्ट्र Maharashtra			भारत† India†			Class of workers
	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	पुरुष Males	स्त्रिया Females	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
एकूण लोकसंख्या	32,415	30,369	62,784	3,43,930	3,21,357	6,65,287	Total population
1 शेतकरी	5,734	2,802	8,536	77,591	14,932	92,523	Cultivators
2 शेतमजूर	3,150	3,321	6,471	34,732	20,768	55,500	Agricultural labourers
3 पशुसंवर्धन, जंगलकाम, मच्छीमारी, शिकार, मळे, फळबागा वगैरे क्षेत्रात काम करणारे.	428	61	489	4,200	827	5,027	In livestock, forestry, fishing, hunting and plantations, orchards and allied activities.
4 खाणकाम आणि दगड खाणकामात काम करणारे.	56	9	65	1,121	157	1,278	In mining and quarrying
5 वस्तुनिर्माण, प्रक्रिया, साधारण दुरुस्तीचे उद्योगधंदे करणारे.							In manufacturing, processing servicing and repairs—
(अ) घरगुती उद्योगधंद्यात काम करणारे	445	175	620	5,647	2,064	7,711	(a) Household industry
(ब) घरगुती उद्योगधंद्याव्यतिरिक्त इतर उद्योगधंद्यात काम करणारे.	2,549	228	2,777	15,815	1,621	17,436	(b) Other than household industry.
6 बांधकाम करणारे	414	95	509	3,331	389	3,720	In construction
7 व्यापार आणि वाणिज्य क्षेत्रात काम करणारे.	1,608	137	1,745	13,158	918	14,076	In trade and commerce
8 वाहतूक, साठवण आणि दळणवळण क्षेत्रातील काम करणारे.	770	32	802	5,963	165	6,128	In transport, storage and communications.
9 इतर कामे करणारे	1,866	422	2,288	15,985	3,132	19,117	In other services
एकूण मुख्यतः काम करणारे	17,020	7,282	24,302	1,77,543	44,973	2,22,516	Total main workers
सीमांतिक कामगार	396	2,021	2,417	3,537	18,552	22,089	Marginal workers
एकूण काम न करणारे	15,000	21,066	36,066	1,62,850	2,57,833	4,20,683	Total non-workers

*भारताची जनगणना, १९८१, मालिका-१, भारत, भाग तीन ए (१), (२० टक्के नमुन्याच्या माहितीवर आधारीत)

*Census of India, 1981, Series 1, India Part III A (1), (Based on 20 per cent sample data)

†आसाम वगळून/Excluding Assam.

आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत/Details do not add up to the totals due to rounding.

आधार.—महानिबंधक व गणना आयुक्त, भारत सरकार.

Source.—Registrar General and Census Commissioner, Government of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 6

औद्योगिक गटांनुसार झालेले चालू किमतीनुसार राज्य उत्पन्न
NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No.	क्षेत्र (2)	1980-81 (3)	1981-82 (4)	1982-83 (5)	1983-84 (6)	1984-85* (7)	1985-86* (8)	1986-87* (9)	1987-88* (10)	1988-89* (11)	1989-90† (12)	Sector (2)
1	कृषि	3,749.1	4,085.6	3,995.1	4,818.9	5,293.1	5,378.7	4,952.3	6,960.2	8,348.1	9,305.6	Agriculture
2	वनउद्योग	367.2	452.7	487.5	556.9	598.8	717.3	542.6	444.8	468.4	886.7	Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग	83.6	77.8	84.5	110.4	103.4	118.7	128.7	136.7	169.5	181.4	Fishing
4	खाणी	53.5	61.7	78.1	92.2	132.1	145.1	169.2	197.3	232.0	257.9	Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक	4,253.4 (28.1)	4,677.8 (27.6)	4,645.2 (25.4)	5,578.4 (26.4)	6,127.4 (26.5)	6,359.8 (23.9)	5,792.8 (20.5)	7,739.0 (23.7)	9,218.0 (23.6)	10,631.6 (23.3)	Sub-Total—Primary
5	कारखाने—											Manufacturing—
5.1	नोंदणीकृत	2,893.5	2,929.1	3,207.6	3,712.8	3,915.7	4,924.3	5,623.2	5,760.8	7,276.6	8,935.4	Registered
5.2	इतर	1,249.3	1,283.9	1,325.8	1,477.8	1,532.2	1,891.8	1,975.7	2,100.3	2,323.8	2,859.5	Un-registered
6	बांधकाम	1,003.5	1,269.0	1,413.6	1,582.8	1,859.3	2,105.4	2,437.3	2,757.8	3,167.0	3,648.3	Construction
7	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	142.4	240.4	306.3	350.2	346.9	436.6	510.1	450.1	545.8	598.3	Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय	5,288.7 (35.0)	5,722.4 (33.7)	6,253.3 (34.2)	7,123.6 (33.7)	7,654.1 (33.2)	9,358.1 (35.3)	10,546.3 (37.5)	11,069.0 (33.9)	13,313.2 (34.2)	16,041.5 (35.2)	Sub-Total—Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	2,526.9 (16.7)	2,894.7 (17.1)	3,262.8 (17.9)	3,734.6 (17.6)	3,988.7 (17.3)	4,747.1 (17.9)	5,272.7 (18.7)	6,135.2 (18.8)	7,231.3 (18.5)	8,555.3 (18.8)	Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	3,044.3 (20.2)	3,670.9 (21.6)	4,116.1 (22.5)	4,715.0 (22.3)	5,314.1 (23.0)	6,065.4 (22.9)	6,545.5 (23.3)	7,699.2 (23.6)	9,227.4 (23.7)	10,384.6 (22.7)	Banking and insurance, real estate and ownership of dwelling, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय	5,571.2 (36.9)	6,565.6 (38.7)	7,378.9 (40.4)	8,449.6 (39.9)	9,302.8 (40.3)	10,812.5 (40.8)	11,818.2 (42.0)	13,834.4 (42.4)	16,458.7 (42.2)	18,939.9 (41.5)	Sub-Total—Tertiary
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न	15,113.3 (100.0)	16,965.8 (100.0)	18,277.4 (100.0)	21,151.6 (100.0)	23,084.3 (100.0)	26,530.4 (100.0)	28,157.3 (100.0)	32,642.4 (100.0)	38,989.9 (100.0)	45,613.0 (100.0)	Net State Domestic Product.
	दरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये)	2,427.3	2,668.5	2,813.1	3,184.9	3,403.2	3,834.9	3,997.1	4,557.9	5,362.6	6,183.7	Per capita State Income (Rs.)

* अस्थायी/Provisional

†प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates

टीप.—कंसातील आकडे निव्वळ राज्य उत्पन्नामधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शवतात./Note.—Figures in brackets show percentages to Net State Domestic Product.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

NET STATE DOMESTIC PRODUCT BY INDUSTRIAL ORIGIN AT 1980-81 PRICES

(रुपये कोटीत/₹. in crore)

अनुक्रमांक Serial No.	क्षेत्र (2)	1980-81 (3)	1981-82 (4)	1982-83 (5)	1983-84 (6)	1984-85* (7)	1985-86* (8)	1986-87* (9)	1987-88* (10)	1988-89* (11)	1989-90† (12)	Sect. (2)
1.	कृषि ..	3,749.1	3,951.6	3,709.7	3,931.1	4,009.7	3,762.9	3,101.9	4,155.0	4,376.4	5,078.4	.. Agriculture
2.	वनउद्योग ..	367.2	378.8	374.4	401.1	388.1	415.3	308.1	225.9	237.4	331.7	.. Forestry and logging
3.	मत्स्योद्योग ..	83.6	70.6	67.9	85.9	87.8	82.4	79.1	79.9	93.8	100.6	.. Fishing
4.	खाणी ..	53.5	57.1	62.4	69.0	84.2	88.5	92.9	108.8	116.5	122.2	.. Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	4,253.4	4,458.1	4,214.4	4,487.1	4,569.8	4,349.1	3,582.0	4,569.6	4,824.1	5,632.9	.. Sub-Total—Primary
		(100.0)	(104.8)	(99.1)	(105.5)	(107.4)	(102.2)	(84.2)	(107.4)	(113.4)	(132.4)	
5.	कारखाने—											Manufacturing—
	5.1 नोंदणीकृत ..	2,893.5	2,696.0	2,882.7	3,162.0	3,157.7	3,660.8	4,010.1	3,845.5	4,490.6	4,949.3	.. Registered
	5.2 इतर ..	1,249.3	1,229.5	1,225.9	1,294.6	1,246.4	1,466.2	1,508.7	1,571.9	1,620.5	1,722.9	.. Un-registered
6.	बांधकाम ..	1,003.5	1,039.6	1,077.0	1,115.8	1,155.9	1,197.5	1,240.6	1,285.2	1,331.4	1,379.3	.. Construction
7.	वीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	142.4	154.4	148.5	164.2	202.9	228.7	249.5	255.4	282.8	314.7	.. Electricity, gas and water Supply
	एकूण—द्वितीय ..	5,288.7	5,119.5	5,334.1	5,736.6	5,762.9	6,553.2	7,008.9	6,958.0	7,725.3	8,366.2	.. Sub-Total—Secondary
		(100.0)	(96.8)	(100.9)	(108.5)	(108.9)	(123.9)	(132.5)	(131.6)	(146.1)	(158.2)	
8.	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे.	2,526.9	2,646.8	2,899.3	3,004.0	3,010.7	3,313.2	3,432.6	3,686.6	3,932.6	4,318.7	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
		(100.0)	(104.7)	(114.7)	(118.9)	(119.1)	(131.1)	(135.8)	(145.9)	(155.6)	(170.9)	
9.	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन आणि इतर सेवा.	3,044.3	3,251.1	3,621.2	3,878.0	4,132.0	4,531.3	4,603.1	4,932.3	5,522.7	5,885.9	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwelling, business services, public administration and other services.
		(100.0)	(106.8)	(118.9)	(127.4)	(135.7)	(148.8)	(151.2)	(162.0)	(181.4)	(193.3)	
	एकूण—तृतीय ..	5,571.2	5,897.9	6,520.5	6,882.0	7,142.7	7,844.5	8,035.7	8,618.9	9,455.3	10,204.6	.. Sub-Total—Tertiary
		(100.0)	(105.9)	(117.0)	(123.5)	(128.2)	(140.8)	(144.2)	(154.7)	(169.7)	(183.2)	
	एकूण—निव्वळ राज्य उत्पन्न ..	15,113.3	15,475.5	16,069.0	17,105.7	17,475.4	18,746.8	18,626.6	20,146.5	22,004.7	24,203.7	.. Net State Domestic Product.
		(100.0)	(102.4)	(106.3)	(113.2)	(115.6)	(124.0)	(123.2)	(133.3)	(145.6)	(160.1)	
	वरडोई राज्य उत्पन्न (रुपये) ..	2,427.3	2,434.1	2,473.2	2,575.7	2,576.3	2,709.8	2,644.2	2,813.1	3,026.5	3,281.3	.. Per capita State Income (Rs.)
		(100.0)	(100.3)	(101.9)	(106.1)	(106.1)	(111.6)	(108.9)	(115.9)	(124.7)	(135.2)	

* अस्थायी/Provisional.

† प्राथमिक अंदाज/Preliminary estimates.

टीप.—कंसातील आकडे स्तंभ (३) मधील आकड्यांशी टक्केवारी दर्शविताने./Note.—Figures in brackets show percentage to Col. (3).

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई./Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तबता क्रमांक/TABLE No. 8

औद्योगिक गटानुसार झालेले चालू किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न
NATIONAL INCOME BY INDUSTRIAL ORIGIN AT CURRENT PRICES

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	क्षेत्र (2)	1980-81 (3)	1981-82 (4)	1982-83 (5)	1983-84 (6)	1984-85* (7)	1985-86* (8)	1986-87* (9)	1987-88* (10)	1988-89* (11)	1989-90† (12)	Sector (2)
1	कृषि ..	40,056	44,971	47,376	57,806	61,257	65,387	69,446	78,200	98,927	1,05,597	.. Agriculture
2	वन उद्योग ..	3,229	3,902	4,402	4,675	4,983	5,200	5,657	6,059	6,716	7,263	.. Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग ..	806	862	1,002	1,244	1,523	1,757	2,031	2,314	2,594	3,091	.. Fishing
4	खाणी ..	1,474	3,020	3,692	4,021	4,386	4,444	5,155	5,164	5,757	5,843	.. Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक ..	45,565 (41.3)	52,755 (41.0)	56,472 (39.6)	67,746 (40.4)	72,149 (38.7)	76,788 (37.1)	82,289 (35.9)	91,737 (35.2)	1,13,994 (36.5)	1,21,794 (34.8)	.. Sub-total—Primary
5	कारखाने—											.. Manufacturing
	5.1 नोंदणीकृत ..	10,050	11,779	13,629	17,019	19,647	21,467	23,415	26,856	32,178	37,748	.. Registered
	5.2 इतर ..	8,648	9,964	10,471	11,534	12,512	14,337	16,032	18,428	21,381	25,808	.. Unregistered
6	बांधकाम ..	5,771	6,575	7,598	8,878	10,479	12,227	14,161	16,540	18,929	20,886	.. Construction
7	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा ..	912	1,012	1,176	1,417	1,772	2,116	2,300	2,409	2,984	3,273	.. Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय ..	25,381 (23.0)	29,330 (22.8)	32,874 (23.1)	38,848 (23.2)	44,410 (23.8)	50,147 (24.2)	55,908 (24.4)	64,233 (24.7)	75,472 (24.1)	87,715 (25.1)	.. Sub-total—Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहारगृहे वगैरे	18,046 (16.4)	22,214 (17.2)	25,276 (17.7)	29,635 (17.7)	34,359 (18.4)	40,061 (19.3)	45,350 (19.8)	51,730 (19.9)	61,197 (19.6)	69,231 (19.8)	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यवसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन व इतर सेवा.	21,348 (19.3)	24,458 (19.0)	27,887 (19.6)	31,265 (18.7)	35,568 (19.1)	40,243 (19.4)	45,685 (19.9)	52,880 (20.2)	61,971 (19.8)	70,873 (20.3)	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings, business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय ..	39,394 (35.7)	46,672 (36.2)	53,163 (37.3)	60,900 (36.4)	69,927 (37.5)	80,304 (38.7)	91,035 (39.7)	1,04,610 (40.1)	1,23,168 (39.4)	1,40,104 (40.1)	.. Sub-total—Tertiary
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न ..	1,10,340 (100.0)	1,28,757 (100.0)	1,42,509 (100.0)	1,67,494 (100.0)	1,86,486 (100.0)	2,07,239 (100.0)	2,29,232 (100.0)	2,60,580 (100.0)	3,12,634 (100.0)	3,49,613 (100.0)	.. Net National Domestic Product
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न ..	1,10,685	1,28,797	1,41,875	1,66,550	1,85,062	2,05,810	2,27,427	2,57,961	3,10,015	3,46,994	.. Net National Product (i.e. National Income).
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये) ..	1,630.1	1,855.9	2,001.1	2,300.4	2,504.2	2,726.0	2,953.6	3,286.1	3,875.2	4,252.4	.. Per Capita National Income (Rs.)

*अस्थायी/Provisional. †शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

टीप.—कंसातील आकडे एकूण निव्वळ देशांतर्गत उत्पन्नाची टक्केवारी दर्शवतात/Note.—Figures in brackets show percentages to the total Net National Domestic Product.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली/Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

अनुक्रमांक Sr. No. (1)	क्षेत्र (2)	1980-81 (3)	1981-82 (4)	1982-83 (5)	1983-84 (6)	1984-85* (7)	1985-86* (8)	1986-87* (9)	1987-88* (10)	1988-89* (11)	1989-90† (12)	Sector (2)
1	कृषि	40,056	42,643	41,957	47,053	46,918	46,991	46,117	46,425	54,477	55,779	.. Agriculture
2	वन उद्योग	3,229	3,289	3,258	3,155	3,132	3,131	3,036	2,927	3,026	3,023	.. Forestry and logging
3	मत्स्योद्योग	806	815	809	995	1,074	1,068	1,094	1,079	1,138	1,301	.. Fishing
4	खाणी	1,474	1,669	1,790	1,741	1,678	1,691	1,933	1,923	2,077	2,224	.. Mining and quarrying
	एकूण—प्राथमिक	45,565 (100.0)	48,416 (106.3)	47,814 (104.9)	52,944 (116.2)	52,802 (115.9)	52,881 (116.1)	52,180 (114.5)	52,354 (114.9)	60,718 (133.3)	62,327 (136.8)	.. Sub-total—Primary
5	कारखाने—											.. Manufacturing
	5.1 नोंदणीकृत	10,050	10,876	12,079	14,047	15,291	15,560	16,487	17,716	19,466	20,813	.. Registered
	5.2 इतर	8,648	9,383	9,581	9,867	10,128	10,853	11,840	12,696	13,540	14,647	.. Unregistered
6	बांधकाम	5,771	6,072	5,736	6,131	6,346	6,679	6,881	7,140	7,509	7,639	.. Construction
7	बीज, गॅस आणि पाणीपुरवठा	912	993	1,019	1,068	1,219	1,321	1,470	1,563	1,838	2,092	.. Electricity, gas and water supply
	एकूण—द्वितीय	25,381 (100.0)	27,324 (107.7)	28,415 (112.0)	31,113 (122.6)	32,984 (130.0)	34,413 (135.6)	36,678 (144.5)	39,115 (154.1)	42,353 (166.9)	45,191 (178.0)	.. Sub-total—Secondary
8	परिवहन, दळणवळण, वखार, व्यापार, खाणावळ आणि उपाहार गृहे वगैरे	18,046 (100.0)	19,178 (106.3)	20,161 (111.7)	21,263 (117.8)	22,404 (124.1)	24,317 (134.7)	25,812 (143.0)	27,243 (151.0)	29,793 (165.1)	31,799 (176.2)	.. Transport, storage and communications, trade, hotels and restaurants.
9	बँका व विमा उद्योग, स्थावर मालमत्ता व राहत्या घरांची मालकी, व्यावसायिक सेवा, सार्वजनिक प्रशासन व इतर सेवा.	21,348 (100.0)	22,183 (103.9)	23,930 (112.1)	25,076 (117.5)	26,831 (125.7)	28,649 (134.2)	30,748 (144.0)	33,034 (154.7)	35,518 (166.4)	37,663 (176.4)	.. Banking and insurance, real estate and ownership of dwellings business services, public administration and other services.
	एकूण—तृतीय	39,394 (100.0)	41,361 (105.0)	44,091 (111.9)	46,339 (117.6)	49,235 (125.0)	52,966 (134.5)	56,560 (143.6)	60,277 (153.0)	65,311 (165.8)	69,462 (176.3)	.. Sub-total—Tertiary
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय देशांतर्गत उत्पन्न	1,10,340 (100.0)	1,17,101 (106.1)	1,20,320 (109.0)	1,30,396 (118.2)	1,35,021 (122.4)	1,40,260 (127.1)	1,45,418 (131.8)	1,51,746 (137.5)	1,68,382 (152.6)	1,76,980 (160.4)	.. Net National Domestic Product
	एकूण—निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न	1,10,685 (100.0)	1,17,140 (105.8)	1,19,704 (108.1)	1,29,392 (116.9)	1,33,844 (120.9)	1,39,059 (125.6)	1,43,682 (129.8)	1,49,408 (135.0)	1,66,200 (150.2)	1,74,798 (157.9)	.. Net National Product (i.e. National Income).
	दरडोई राष्ट्रीय उत्पन्न (रुपये)	1,630.1 (100.0)	1,687.9 (103.5)	1,688.3 (103.6)	1,787.2 (109.6)	1,811.2 (111.1)	1,841.8 (113.0)	1,866.0 (114.5)	1,903.3 (116.8)	2,077.5 (127.4)	2,142.1 (131.4)	.. Per Capita National Income (Rs.)

*अस्थायी/Provisional. †शीघ्र अंदाज/Quick estimates.

टीप.—कंसातील आकडे स्तंभ (३) मधील आकडेयांशी टक्केवारी दर्शवितात/Note.—Figures in brackets indicate percentages to Col. (3).

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकीय संघटना, नवी दिल्ली./Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 10

महाराष्ट्र राज्यातील कृषि क्षेत्रावरील करांपासून महसुली जमा
REVENUE RECEIPTS FROM TAXES ON AGRICULTURAL SECTOR IN MAHARASHTRA

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

अनुक्रमांक Serial No.	तपशील	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1987-88	1988-89	1989-90 (R/E)	1990-91 (B/E)	Particulars
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(2)
1	कृषि उत्पन्नावरील कर ..	5.04	24.21	23.08	8.68	100.03	31.53	1.00	..	.. Taxes on agricultural income
2	जमीन महसूल/कर-सर्वसाधारण वसुली	696.36	910.16	852.77	1,225.11	1,585.25	1,172.73	1,599.00	1,500.00	.. Land revenue/tax-ordinary collections.
3	महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी यांमध्ये वाढ करण्याबाबत अधिनियम, १९७४. महाराष्ट्र कर (सुधारणा) अधिनियम, १९७५ अन्वये सुधारल्याप्रमाणे. याच्या कलम ३ नुसार जमीन महसुलातील वाढ.	....	18.98	38.41	....	....	....	....	....	.. Increase of land revenue under Section 3 of the Maharashtra Increase of Land Revenue and Special Assessment Act, 1974 as modified by Maharashtra Tax (Amendment) Act, 1975.
4	रोजगार हमी योजनेकरिता जमीन महसुला मधील वाढ.	....	....	43.12	221.69	237.87	181.05	100.00	100.00	.. Increase in land revenue for Employment Guarantee Scheme.
5	जमिनीवरील पट्टी व उपकर ..	83.46	352.44	356.08	1,082.52	903.75	698.77	700.00	750.00	.. Rates and cesses on land.
6	ऊस खरेदीवरील कर ..	442.95	1,780.02 (+) 94.64*	1,775.53 (+) 0.36*	3,363.45 (+) 15.00*	2,870.82 (+) 2.93*	2,653.51 (+) 0.02*	2,200.00	2,200.00	.. Tax on purchase of sugarcane
7	शिक्षण उपकर अधिनियम— (अ) वाणिज्यिक पिकांखालील शेत जमिनीवरील विशेष आकारणी.	....	....	7.64	44.49	1,572.95	2,077.22	80.00	85.00	.. Education Cess Act— (a) Special assessment on agricultural lands under commercial crops.
	(ब) जलसिंचित कृषि जमिनीखालील रोजगारहमी उपकर.	....	....	78.35	53.72	439.40	784.82	142.00	145.00	(b) Employment Guarantee Cess on irrigated agricultural lands.
	(क) महाराष्ट्र जमीन महसूल व विशेष आकारणी अधिनियम, १९७४ खालील विशेष आकारणीत वाढ.	....	....	30.00	11.10	50.64	70.38	66.85	70.00	(c) Increase in special assessment under Maharashtra Land Revenue and Special Assessment Act, 1974.

*००४५, विक्रेय वस्तू व सेवा यावरील इतर कर व शुल्क खालील जमा. *Receipts under the head 0045, Other Taxes and Duties on Commodities and Services.

R/E = सुधारलेले अंदाज/ Revised Estimates

B/E = अर्थसंकल्पीय अंदाज/Budget Estimates

आधार.—वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई.

Source.—Finance Department, Mantralaya, Bombay.

सफ़ता क्रमांक/TABLE No. 11

पुढील पानावर/Next Page

ECONOMIC AND PURPOSE CLASSIFICATION OF

आधिक वर्गीकरण	उद्देशानुसार Purpose					
	सर्वसाधारण सेवा General Services			सामाजिक आणि सामूहिक सेवा Social and Community Services		
	1988-89 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1989-90 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimatss)	1990-91 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1988-89 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1989-90 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1990-91 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
१ चालू खर्च—						
(अ) सेवा व वस्तू	79,838	96,600	1,43,791	53,809	61,708	60,521
(ब) व्याज प्रदान	....	....	....	....	....	....
(क) अनुदाने	14,827	16,628	16,626	1,37,999	1,73,812	1,68,799
(ड) इतर चालू खर्च	563	629	317	13,801	17,268	17,932
एकूण—(१)	95,228	1,13,857	1,60,734	2,05,609	2,52,788	2,47,252
२ भांडवली खर्च—						
२.१ (अ) एकूण भांडवली निर्मिती	5,251	2,232	2,480	8,909	11,305	10,346
(ब) भांडवली अनुदाने	419	450	468	9,481	12,772	6,414
(क) भाग भांडवलात गुंतवणूक	....	....	....	367	620	602
(ड) कर्जे	435	....	....	5,700	5,016	7,630
(इ) इतर भांडवली हस्तांतरित रकमा	(—)419*	(—)1,263*	(—)270*	3,252	3,785	721
उपबेरोज—(२.१)	5,686	1,419	2,678	27,709	33,498	25,713
२.२ ऋणाची परतफेड	....	....	....	....	....	....
एकूण—(२)	5,686	1,419	2,678	27,709	33,498	25,713
एकूण—(१+२)	1,00,914	1,15,276	1,63,412	2,33,318	2,86,286	2,72,965

*ऋणांक राज्य सरकारी मालमत्तेतील (जमीन) घट दर्शविताने.

- टीप.—(१) १९८३-८४ पर्यंतच्या आर्थिक पाहणीच्या प्रकाशनात प्रसिद्ध केलेल्या उद्देशानुसार वर्गीकरणात ब येथे सादर केलेल्या वर्गीकरणात थोडा फरक आहे.
- (२) सर्वसाधारण सेवेत प्रशासनिक व न्यायदान, कायदा व सुव्यवस्था, करवसुलीविषयक सेवा व इतर सर्वसाधारण सेवा यांचा अंतर्भाव होतो.
- (३) सामाजिक व सामूहिक सेवेत मूलभूत सामाजिक सेवा उदा. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंबकल्याण, वैद्यकीय सोयी, मागासवर्गीयांचे कल्याण व इतर सामाजिक सेवा उदा. सामाजिक सुरक्षा व कल्याण कार्यक्रम व करमणूक, सार्वजनिक उद्यान इत्यादी बाबतीतील सेवांचा समावेश होतो.
- (४) आर्थिक सेवेत कृषि, लघु पाटबंधारे, मृद संधारण, क्षेत्र विकास, पशुसंवर्धन, दुग्ध व कुक्कुट विकास, वन, शिकार व मत्स्यव्यवसाय, जल व वीज विकास, उद्योग व खनिजे, परिवहन व वळणवळण, सहकार इत्यादि विषयक सेवा या कार्यक्रमांचा अंतर्भाव होतो.
- (५) इतर सेवा या सदरात आपत्तीच्या निवारणासाठी केलेला खर्च, जमिनीची कमालमर्यादा, जमीनदारी पद्धती निर्मूलनामुळे भूधारकांना नुकसानभरपाई, सरकारी ऋणावरील व्याज प्रदान, सरकारी ऋण व्यवहार इत्यादींचा समावेश होतो.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. II

आर्थिक व उद्देशानुसार वर्गीकरण

MAHARASHTRA STATE GOVERNMENT BUDGET

(रुपये लाखात)
(Rs. in lakh)

आर्थिक सेवा Economic Services			इतर सेवा Other Services			एकूण Total			Economic Classification
1988-89 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1989-90 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1990-91 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1988-89 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1989-90 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1990-91 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	1988-89 (प्रत्यक्ष) (Actuals)	1989-90 (सुधारलेले अंदाज) (Revised estimates)	1990-91 (अर्थसंकल्प) (Budget estimates)	
(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	
1. Current Expenditure—									
33,736	39,193	41,237	505	540	473	1,67,888	1,98,041	2,46,022	.. (a) Consumption expenditure
..	..	..	62,815	73,615	92,633	62,815	73,615	92,633	.. (b) Interest payments
8,773	10,864	23,161	137	198	263	1,61,736	2,01,502	2,08,849	.. (c) Grants
25,306	43,609	32,865	363	850	267	40,033	62,356	51,381	.. (d) Other current expenditure
67,815	93,666	97,263	63,820	75,203	93,636	4,32,472	5,35,514	5,98,885	.. Total—(1)
2. Capital Expenditure—									
1,07,736	99,336	91,095	9	208	149	1,21,905	1,13,081	1,04,070	2(i) (a) Gross capital formation
21,220	24,718	21,918	183	249	..	31,303	38,189	28,800	.. (b) Capital grants
6,530	10,229	8,170	..	..	..	6,897	10,849	8,772	.. (c) Investment in shares
44,990	49,412	60,564	176	400	50	51,301	54,828	68,244	.. (d) Loans
2,020	2,904	1,800	1,172	1,076	305	6,025	6,502	2,556	.. (e) Other capital transfers
1,82,496	1,86,599	1,83,547	1,540	1,933	504	2,17,431	2,23,449	2,12,442	.. Sub-total—2(i)
..	..	..	40,950	39,213	1,30,514	40,950	39,213	1,30,514	.. 2(ii) Repayment of debt
1,82,496	1,86,599	1,83,547	42,490	41,146	1,31,018	2,58,381	2,62,662	3,42,956	.. Total—(2)
2,50,311	2,80,265	2,80,810	1,06,310	1,16,349	2,24,654	6,90,853	7,98,176	9,41,841	.. Grand Total—(1+2)

*Negative figures represent depletion in the assets (land) held by State Government.

Note.—(1) The purpose classification presented here slightly differs from those published in the Economic Survey upto 1983-84.

(2) General services cover the services which are administrative and judiciary, those related to the maintenance of law and order and the tax collection and other general services.

(3) Social and community services cover the basic social services like education, public health, family welfare, medical facilities, backward class welfare and other social services like social security and welfare activities, recreation, public gardens etc.

(4) Economic services cover the services like agriculture, minor irrigation, soil conservation, area development, animal husbandry dairy and poultry development, forests, hunting and fisheries, water and power development, industry and minerals, transport and communications, co-operative activities etc.

(5) Other services cover the outlay in connection with relief on calamities, land ceiling, compensation to land owners on abolition of Zamindari System, Payment of interest on public debt, public debt transactions etc.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

Rc 4486—20a

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 12

महाराष्ट्रातील एकूण वहितधारण जमिनी, त्यांचे एकूण क्षेत्र व सरासरी क्षेत्र

NUMBER, AREA AND AVERAGE SIZE OF OPERATIONAL HOLDINGS IN MAHARASHTRA

कृषि गणना

Agricultural Census

अनु- क्रमांक Serial No.	आकारवर्ग (हेक्टर) Size Class (Hectare)	धारण जमिनी Number of holdings (*00)				वहित धारण जमिनीचे एकूण क्षेत्र (*०० हेक्टर) Area of operational holdings (*00 Hectare)				धारण जमिनीचे सरासरी क्षेत्र (हेक्टर) Average size of holdings (Hectare)			
		1970-71	1976-77	1980-81	1985-86	1970-71	1976-77	1980-81	1985-86	1970-71	1976-77	1980-81	1985-86
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1	Below 0.5 हून कमी	6,834	8,125	9,914	12,754	1,634	1,987	2,630	3,191	0.24	0.24	0.27	0.25
2	0.5—1.0 ..	5,585	6,930	9,345	12,126	4,142	5,075	7,103	9,125	0.74	0.73	0.76	0.75
3	1.0—2.0 ..	8,783	11,421	15,409	21,036	12,842	16,756	23,337	31,346	1.46	1.46	1.51	1.49
4	2.0—3.0 ..	6,266	7,902	10,275	12,474	15,386	19,329	25,363	30,582	2.46	2.44	2.47	2.45
5	3.0—4.0 ..	4,606	5,493	6,583	7,096	15,920	18,999	22,815	24,622	3.45	3.45	3.47	3.47
6	4.0—5.0 ..	3,576	4,105	4,601	4,672	15,961	18,297	20,556	20,822	4.46	4.45	4.47	4.46
7	5.0—10.0 ..	8,715	9,412	9,316	8,496	61,213	65,081	63,937	57,800	7.02	6.91	6.86	6.80
8	10.0—20.0 ..	4,180	3,693	2,819	2,102	56,302	48,931	37,213	27,594	13.47	13.24	13.20	13.12
9	20.0—30.0 ..	703	440	282	191	16,671	10,290	6,525	4,498	23.70	23.38	23.16	23.58
10	30.0—40.0 ..	163	76	48	37	5,537	2,590	1,616	1,275	33.96	34.07	33.78	34.28
11	40.0—50.0 ..	50	22	14	12	2,220	968	614	532	44.18	44.00	44.34	44.74
12	50.0 व त्याहून अधिक/ and above.	45	24	19	17	3,966	2,745	1,907	2,135	89.03	114.37	99.40	127.62
एकूण/Total ..		49,506	57,643	68,625	81,013	2,11,794	2,11,048	2,13,616	2,13,521	4.28	3.66	3.11	2.64

आधार.—कृषि गणनेचे सांख्यिकीय तक्ते, कृषि विभाग महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Statistical Tables on Agricultural Census. Department of Agriculture, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13

महाराष्ट्र राज्यातील मुख्य पिकांखालील क्षेत्र, त्यांचे उत्पादन आणि दर हेक्टरी उत्पादन
 AREA UNDER AND PRODUCTION AND YIELD PER HECTARE OF PRINCIPAL
 CROPS IN MAHARASHTRA

अन्नधान्ये
 Foodgrains

(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in '000 hectares, उत्पादन शंभर टनामध्ये/Production in '00 tonnes,
 दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्राममध्ये/Yield per hectare in kilogram)

अनु क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			ज्वारी/Jowar			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	
1	1960-61	..	1,300	13,692	1,054	907	4,011	442	6,284	42,235	672
2	1965-66	..	1,321	8,843	669	833	2,800	336	6,057	22,948	379
3	1970-71	..	1,352	16,622	1,229	812	4,403	542	5,703	15,574	273
4	1975-76	..	1,416	22,858	1,615	1,169	11,991	1,026	6,064	34,662	572
5	1980-81	..	1,459	23,147	1,587	1,063	8,862	834	6,469	44,085	681
6	1985-86	..	1,541	21,818	1,416	882	6,444	731	6,626	39,227	592
7	1987-88	..	1,370	17,128	1,250	733	6,334	864	6,663	59,519	893
8	1988-89	..	1,545	26,521	1,716	879	10,432	1,187	6,185	42,779	692
9	1989-90	..	1,520	23,188	1,526	842	9,071	1,077	6,428	66,351	1,032

अनु क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	बाजरी/Bajri			सर्व तूण धान्ये/All cereals			तुर/Tur			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	
1	1960-61	..	1,635	4,886	299	10,606	67,550	637	530	4,683	883
2	1965-66	..	1,828	3,698	202	10,512	40,374	384	564	2,480	440
3	1970-71	..	2,039	8,241	404	10,320	47,367	459	627	2,711	432
4	1975-76	..	1,808	5,600	310	10,931	78,687	720	676	4,078	604
5	1980-81	..	1,534	6,966	454	10,976	86,465	788	644	3,186	495
6	1985-86	..	1,703	4,198	246	11,232	76,149	678	756	4,513	597
7	1987-88	..	1,815	9,096	501	11,091	96,504	870	779	5,346	686
8	1988-89	..	1,964	9,005	459	11,092	93,475	843	897	5,974	666
9	1989-90	..	1,913	12,045	630	11,146	1,15,073	1,032	952	7,116	747

अनु क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	हरभरा/Gram			सर्व कडधान्ये/All pulses			सर्व अन्न धान्ये/All cereals and pulses			
		क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(21)	(22)	(23)	(24)	(25)	(26)	(27)	(28)	(29)	
1	1960-61	..	402	1,341	334	2,349	9,889	421	12,955	77,439	598
2	1965-66	..	312	790	252	2,330	6,574	282	12,842	46,948	366
3	1970-71	..	310	866	281	2,566	6,770	264	12,886	54,137	420
4	1975-76	..	446	1,805	404	2,914	11,675	401	13,845	90,362	653
5	1980-81	..	410	1,372	335	2,715	8,252	304	13,691	94,717	692
6	1985-86	..	534	1,756	329	2,860	11,641	407	14,091	87,790	623
7	1987-88	..	560	2,285	408	3,033	14,140	466	14,123	1,10,644	783
8	1988-89	..	667	4,077	611	3,330	17,297	519	14,422	1,10,772	768
9	1989-90	..	627	3,346	534	3,290	17,345	527	14,435	1,32,418	917

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 13—contd.

नगदी पिके Cash crops		(क्षेत्र हजार हेक्टरमध्ये/Area in '000 hectares, (उत्पादन शंभर टनांमध्ये/Production in '00 tonnes.) (दर हेक्टरी उत्पादन किलोग्रॅममध्ये/ Yield per hectare in kilogram.)						
		कापूस (रुई)/Cotton (lint)			भुईमूग/Groundnut			
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(30)	(31)	(32)	(33)	(34)	(35)	
1	1960-61	..	2,500	2,878	115	1,083	7,999	739
2	1965-66	..	2,716	1,787	66	1,117	4,731	423
3	1970-71	..	2,750	824	30	904	5,863	649
4	1975-76	..	2,307	1,326	58	854	6,925	811
5	1980-81	..	2,550	2,081	82	695	4,507	649
6	1985-86	..	2,753	3,383	123	654	4,687	706
7	1987-88	..	2,518	2,518	100	709	6,983	984
8	1988-89	..	2,628	2,335	89	918	10,056	1,096
9	1989-90	..	2,636	3,759	143	854	9,786	1,145

		ऊस (गूळ)/Sugarcane (gur)				तंबाखू/Tobacco			
अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	कापणी क्षेत्र Harvested area	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	क्षेत्र Area	उत्पादन Production	दर हेक्टरी उत्पादन Yield per hectare	
(1)	(2)	(36A)	(36)	(37)	(38)	(39)	(40)	(41)	
1	1960-61	..	155	156	11,562	7,436	25	123	480
2	1965-66	..	133	171	11,197	8,444	13	64	461
3	1970-71	..	167	204	16,408	9,837	12	52	448
4	1975-76	..	228	268	22,186	9,718	11	49	441
5	1980-81	..	258	319	25,984	10,060	12	77	648
6	1985-86	..	265	319	25,450	9,593	10	77	778
7	1987-88	..	292	345	27,208	9,321	11	103	920
8	1988-89	..	314	388	28,151	8,957	10	85	859
9	1989-90	..	383	476	36,458	9,517	9	99	1,076

टीप.—(१) १९८५-८६ ते १९८९-९० सालांतील आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

(२) कापसाचे उत्पादन रुईमध्ये आहे.

(३) जिल्हावार आकडेवारी " सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य " या प्रकाशनामध्ये आहे.

Note.—(1) The figures for 1985-86 to 1989-90 are provisional.

(2) Production of cotton is in lint.

(3) The districtwise data on area and production are available in Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 14

महाराष्ट्र राज्यातील जलसिंचनाच्या साधनांनी भिजणारे क्षेत्र
AREA IRRIGATED BY SOURCES IN MAHARASHTRA STATE

(हजार हेक्टरांत/In thousand hectares)

अनु- क्रमांक Serial No.	वर्ष Year	भिजविष्यात आलेले क्षेत्र/Area irrigated							ओलिताखालील पिकांची सघनता (टक्के) Intensity of irrigated cropping (per cent)	विहिरींची संख्या (०००) No. of irrigated wells (in '000)	दर विहिरीमागे भिजलेले निव्वळ क्षेत्र (हेक्टरमध्ये) Net area irrigated per well (in hect)	पिकांखालील एकूण क्षेत्र Gross cropped area	भिजविष्यात आलेल्या एकूण क्षेत्राची पिकांखालील एकूण क्षेत्राशी टक्केवारी Percentage of gross irrigated area to gross cropped area		
		सरकारी कालवे Government canals	खाजगी कालवे Private canals	तलाव Tanks	विहिरी Wells	इतर* साधने Other sources	निव्वळ क्षेत्र Net area	एकूण क्षेत्र Gross area							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)		
1	1960-61	..	..	213	31	193	595	41	1,072	1,220	13.8	542	1.10	18,823	6.48
2	1965-66	..	..	219	30	190	711	57	1,206	1,388	15.1	620	1.15	18,972	7.32
3	1970-71	..	..	267	19	205	768	86	1,347	1,570	16.6	694	1.11	18,737	8.38
4	1974-75	..	..	319	20	232	936	105	1,612	1,933	19.9	764	1.23	19,506	9.90
5	1975-76	..	..	....	....	....	1,084	717	1,802	2,171	20.5	779	1.39	19,664	11.04
6	1980-81	..	..	....	....	....	1,055	780	1,835	2,415	31.6	826	1.26	19,642	12.30
7	1983-84	..	..	....	....	....	1,087	814	1,902	2,387	25.5	857	1.27	19,553	12.21
8	1984-85	..	..	....	....	....	1,057	819	1,876	2,518	34.2	N.A.	N.A.	20,470	12.30
9	1985-86	..	..	....	....	....	1,063	818	1,881	2,462	30.8	N.A.	N.A.	20,266	12.14
10	1986-87	..	..	....	....	....	992	812	1,804	2,343	29.9	N.A.	N.A.	19,920	11.76
11	1987-88	..	..	....	....	....	1,021	808	1,829	2,381	30.2	N.A.	N.A.	20,131	11.82
12	1988-89	..	..	....	....	....	1,040	824	1,863	2,408	29.3	N.A.	N.A.	20,242	11.90
13	1989-90	..	..	....	....	....	1,055	813	1,868	2,448	31.0	N.A.	N.A.	20,252	12.09

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available.

- टीप.—(१) आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे.
(३) *१९७५-७६ पासून तळी, कालवे आदी पृष्ठभागीय साधनांद्वारे भिजणारे निव्वळ क्षेत्र यात समाविष्ट आहे.
(४) १९८३-८४ पासूनचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
आधार.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

- Note.—(1) Details do not add up to the totals due to rounding.
(2) Districtwise yearly data are available in the Statistical Abstract of Maharashtra State.
(3) *Includes the total net irrigated area by surface irrigation (tanks, canals etc.) from 1975-76 onwards.
(4) Figures from 1983-84 are provisional.
Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख पिकांच्या कृषि उत्पादनाचे निर्देशांक
INDEX NUMBERS OF AGRICULTURAL PRODUCTION OF PRINCIPAL CROPS IN MAHARASHTRA

[पायाभूत काळ : १९६७-७० (त्रैवार्षिक) = १०० Base : 1967-70 (Triennium) = 100]

गट/वस्तू	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1987-88*	1988-89*	1989-90*	Groups/commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
१ अन्नधान्ये—											1. Foodgrains—
(अ) तृणधान्ये—											(a) Cereals—
(१) तांदूळ ..	11.52	100.2	64.7	121.7	167.3	169.4	159.7	125.1	194.1	169.7	.. (i) Rice
(२) गहू ..	4.81	104.4	72.9	114.6	312.1	230.7	167.7	164.9	271.5	236.1	.. (ii) Wheat
(३) ज्वारी ..	21.12	134.4	73.0	49.6	110.3	140.3	124.8	189.4	136.1	211.2	.. (iii) Jowar
(४) बाजरी ..	5.80	76.9	58.2	129.7	88.1	109.6	66.1	143.1	141.7	189.5	.. (iv) Bajri
(५) बाली ..	0.01	94.1	82.4	141.2	192.4	113.2	390.5	481.0	404.0	395.5	.. (v) Barley
(६) मका ..	0.24	60.3	84.8	82.2	278.4	219.3	331.3	387.1	452.6	339.7	.. (vi) Maize
(७) नाचणी ..	1.19	108.4	72.2	103.6	119.8	128.6	166.2	133.2	144.7	138.2	.. (vii) Ragi
(८) कोदरा ..	0.09	110.4	89.6	68.8	73.6	68.7	78.1	55.3	86.5	81.5	.. (viii) Kodra
(९) इतर धान्ये ..	0.27	98.8	81.6	79.6	107.4	90.3	98.8	155.2	142.5	168.4	.. (ix) Other cereals
एकूण—तृण धान्ये ..	45.05	113.7	69.1	87.1	144.6	153.1	132.8	163.5	168.0	198.7	Total—Cereals
(ब) कडधान्ये—											(b) Pulses—
(१) हरभरा ..	1.32	130.4	76.7	84.2	175.6	133.4	170.8	222.3	396.6	325.5	.. (i) Gram
(२) तूर ..	4.46	156.5	82.8	90.6	136.3	106.4	150.8	178.6	199.6	237.8	.. (ii) Tur
(३) इतर कडधान्ये ..	4.66	90.6	77.5	74.9	135.8	86.6	125.9	152.6	169.9	161.4	.. (iii) Other pulses
एकूण—कडधान्ये ..	10.44	123.8	79.7	82.8	141.0	101.0	142.2	172.5	211.2	214.8	Total—Pulses
एकूण—अन्नधान्ये ..	55.49	115.6	71.1	86.3	143.9	143.3	134.6	165.2	176.1	201.7	Total—Food grains
२ अन्नधान्येतर—											2. Non-foodgrains
(अ) गळिताची धान्ये—											(a) Oil seeds—
(१) भूईमुग ..	9.25	127.4	75.3	93.4	110.3	107.9	74.6	111.2	160.1	155.9	.. (i) Groundnut
(२) तीळ ..	0.70	89.3	85.5	56.2	99.2	77.7	157.6	204.3	244.7	199.6	.. (ii) Sesamum
(३) मोहरी, राई आणि जवस ..	0.58	163.9	100.3	94.4	177.5	126.6	163.9	167.4	168.3	157.1	.. (iii) Rape, mustard and linseed
(४) एरंड ..	0.01	150.0	83.3	100.0	200.0	116.7	250.0	283.3	366.7	366.7	.. (iv) Castor seed
एकूण—गळिताची धान्ये ..	10.54	126.9	77.4	91.0	113.3	106.9	85.2	120.6	166.4	159.1	Total—Oil seeds

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 15—contd.

गट/वस्तु	भार Weight	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1987-88*	1988-89*	1989-90*	Groups/commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
(ब) तंतु पिके—											(b) Fibres—
(१) कापूस	.. 8.43	122.7	77.1	35.5	57.2	89.8	146.0	108.7	100.7	162.2	.. (i) Cotton
(२) मेस्टा	.. 0.03	137.2	97.0	46.4	115.8	69.7	88.2	82.6	50.4	64.7	.. (ii) Mesta
एकूण—तंतु पिके	.. 8.46	122.8	77.2	35.5	57.4	89.7	145.7	108.6	100.5	161.9	.. Total—Fibres
(क) संकीर्ण—											(c) Miscellaneous—
(१) ऊस	.. 21.64	81.4	78.8	115.5	156.2	182.9	179.1	191.5	198.1	256.6	.. (i) Sugarcane
(२) तंबाखू	.. 0.18	256.2	133.3	108.3	102.1	160.4	160.4	214.6	177.1	206.2	.. (ii) Tobacco
(३) बटाटे	.. 0.35	150.0	129.3	99.4	133.7	120.4	122.2	122.4	104.2	107.3	.. (iii) Potato
(४) मिरची	.. 3.34	98.8	93.8	69.6	89.6	73.3	79.1	78.7	71.1	73.1	.. (iv) Chillies
एकूण—संकीर्ण पिके	.. 25.51	85.9	81.8	109.2	146.8	167.5	165.1	176.0	180.1	230.2	Total—Miscellaneous
एकूण—अन्नधान्येतर	.. 44.51	102.6	79.9	90.9	121.9	138.4	142.5	150.0	161.7	200.3	Total—Non-foodgrains
सर्व पिके	.. 100.00	109.8	75.0	88.3	134.1	141.1	138.1	158.4	169.7	201.2	All commodities

*अंतिम अंदाज/Final forecast.

बाधर.—कृषि संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे.

Source.—Director of Agriculture, Maharashtra State, Pune.

तबता क्रमांक/TABLE No. 16

महाराष्ट्र राज्यातील पशुधन, कोंबड्या आणि बदके

LIVESTOCK AND POULTRY IN MAHARASHTRA STATE

(हजारांत/In thousand)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	एकूण गाई-बैल Total cattle	एकूण म्हशी-रेडे Total buffaloes	एकूण मेंढ्या आणि शेळ्या Total sheep and goats	इतर पशुधन Other livestock	एकूण पशुधन Total livestock	दर	पिकाखालील	दर लाख	एकूण कोंबड्या-बदके Total poultry
							शंभर हेक्टर चराई क्षेत्रामागे शेळ्या, मेंढ्या (संख्या) Sheep and goats per hundred hectares of grazing and pasture land (No.)	दर शंभर हेक्टर निव्वळ क्षेत्रामागे पशुधन (संख्या) Livestock per hundred hectares of net area cropped (No.)	लोकसंख्ये- मागे पशुधन No. of livestock per lakh of popu- lation	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
1	1956	14,109	2,722	6,576	362	23,769	454	133	68	8,882
2	1961	15,328	3,087	7,273	360	26,048	505	146	66	10,577
3	1966	14,729	3,042	7,326	352	25,449	522	140	57	9,902
4	1972	14,705	3,301	8,038	317	26,361	483	155	52	12,217
5	1978	15,218	3,899	10,199	326	29,642	645	163	51	18,751
6	1982	16,162	3,972	10,376	410	30,919	655	169	48	19,844
7	1987*	16,977	4,746	12,061	401	34,229	784	191	48	24,756

जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" मध्ये उपलब्ध आहे.

*अस्थायी/Provisional

Districtwise data are available in Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—पशुधन गणना.

Source.—Livestock census.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 17

भारतातील औद्योगिक उत्पादनाचे निर्देशांक

INDEX NUMBERS OF INDUSTRIAL PRODUCTION IN INDIA

(पायाभूत वर्ष १९८०-८१=१००/Base : 1980-81=100)

अनुक्रमांक Serial No. (1)	बाब (2)	1981-82 (3)	1985-86 (4)	1986-87 (5)	1987-88 (6)	1988-89 (7)	1989-90 (8)	1989-90* (9)	1990-91* (10)	Item (2)
(I)	सर्वसाधारण निर्देशांक	109.3	142.1	154.8	167.3	181.1	196.0	179.6	200.4	General Index
(II)	खानकाम व दगड खानकाम	117.7	167.5	177.9	184.2	199.1	211.0	197.4	203.4	Mining and quarrying
(III)	वस्तुनिर्माण	107.9	136.9	149.7	162.7	175.9	190.5	172.4	195.7	Manufacturing
	निवडक उद्योग गट									Selected Industry Group
(1)	अन्न उत्पादन	113.5	125.6	133.1	138.9	148.3	150.9	111.0	136.6	Food products
(2)	तंबाखू	104.3	112.1	98.5	85.9	92.1	103.0	106.4	102.6	Tobacco
(3)	वस्त्रनिर्माण	99.7	110.4	110.3	118.4	107.6	112.3	109.2	126.9	Cotton textile
(4)	कापडाच्या वस्तू	96.7	112.8	87.1	91.7	134.2	151.7	152.6	102.3	Textile products
(5)	कागद आणि कागदाच्या वस्तू	108.2	148.5	163.2	166.3	171.3	181.5	174.7	191.5	Paper and Paper Products.
(6)	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ	119.2	153.0	149.3	156.4	168.3	173.5	167.8	174.1	Rubber, Plastic, Pertroleum and Coal products.
(7)	रसायने व रासायनिक वस्तू	116.9	154.3	175.5	200.5	233.4	247.6	234.0	252.3	Chemicals and chemical products.
(8)	धातुच्या वस्तू आणि सुट्टे भाग	94.6	114.7	124.5	129.6	133.5	142.6	138.8	143.9	Metal products and Parts.
(9)	यंत्रसामग्री (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून)	111.1	130.2	141.8	139.2	161.1	172.0	156.4	172.6	Machinery except electrical machinery.
(10)	विद्युत यंत्रसामग्री, साधने, उपकरणे व पुरवठा	103.9	200.6	254.7	335.2	350.5	459.2	356.3	494.9	Electrical machinery, apparatus, appliances and supplies.
(11)	परिवहन सामग्री	108.1	135.8	144.8	152.2	172.5	181.1	170.0	186.3	Transport equipment.
(IV)	बिजुत, वायु व वाफ— विद्युत	110.2	152.4	168.1	181.0	198.2	219.3	210.2	228.7	Electricity, gas and steam—Electricity

*सरासरी सहा महिन्यांकरीता असून अस्थायी./Average for six months and provisional.

आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना (ओ.सां.कक्ष), कलकत्ता./Source.—Central Statistical Organisation (I.S. Wing), Calcutta.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 18

प्रमुख उद्योग गटातील कारखान्यांची रोजगार आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी (१९८८-८९)

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF EMPLOYMENT FOR SELECTED INDUSTRY GROUPS (1988-89)

रोजगार आकारमान वर्ग	खाद्य वस्तू Food products	पेये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages, tobacco and related products	सुती कापड Cotton textiles	कापडाच्या वस्तू Textile products	कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products, Printing, Publishing and allied industries	मूलभूत रसायने आणि रासायनिक पदार्थ Basic Chemicals and chemical products	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, अणु इंधनाची प्रक्रिया Rubber, Plastic, Petroleum and coal products and processing of nuclear fuels	धातूच्या वस्तू व सुटे भाग यंत्रे व सामग्री Metal products and parts, except machinery and equipment	परिवहन सामग्री सर्व यंत्रसामग्री Machinery and equipment other than transport equipment	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All Industries	Size Class of Employment
(1)	(20-21)	(22)	(23)	(26)	(28)	(30)	(31)	(34)	(35-36)	(37)	(12)	(1)
२० पेक्षा कमी ..	57.7	26.2	33.9	55.4	63.6	39.4	60.4	69.0	54.5	51.5	53.8	.. Below 20
२०-४९ ..	22.6	31.7	32.2	30.1	24.2	29.0	26.2	19.3	25.5	24.7	25.2	.. 20-49
५०-९९ ..	6.9	23.6	18.0	7.2	5.4	13.0	6.8	5.8	9.3	8.5	10.2	.. 50-99
१००-१९९ ..	3.8	11.4	5.6	4.0	3.4	6.9	3.2	2.7	5.8	4.9	4.9	.. 100-199
२००-४९९ ..	4.0	5.2	2.8	3.0	2.5	7.7	2.0	2.2	2.9	4.8	3.5	.. 200-499
५०० आणि जास्त ..	5.0	1.9	7.5	0.3	0.9	4.0	1.4	1.0	2.0	5.6	2.4	.. 500 and above
एकूण ..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	.. Total

प्रमुख उद्योग गटातील कारखान्यांची भांडवल आकारमानाप्रमाणे टक्केवारी (१९८८-८९)

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF FACTORIES BY SIZE CLASS OF CAPITAL FOR SELECTED INDUSTRY GROUPS (1988-89)

भांडवल आकारमान वर्ग (रुपये)	खाद्य वस्तू Food products	पेये, तंबाखू व संबंधित पदार्थ Beverages, tobacco and related products	सुती कापड Cotton textiles	कापडाच्या वस्तू Textile products	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग Paper and paper products, Printing, Publishing and allied industries	मूलभूत रसायने आणि रासायनिक पदार्थ Basic Chemicals and chemi- cal products	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ, अणू इंधनाची प्रक्रिया Rubber, Plastics, Petroleum and coal products and processing of nuclear fuels	धातूच्या वस्तू व सुटे भाग, यंत्रे व सामग्री सोडून Metal products and parts except machinery and equipments	परिवहन सामग्री सोडून इतर सर्व यंत्रसामग्री Machinery and equip- ment other than transport equipment	परिवहन सामग्री व सुटे भाग Transport equipment and parts	सर्व उद्योग All Industries	Size Class of Capital (In Rs.)	
(1)	(20—21)	(22)	(23)	(26)	(28)	(30)	(31)	(34)	(35—36)	(37)	(12)	(1)	
० ते २.५ लाख	..	50.2	72.3	52.1	58.8	34.5	24.2	28.7	44.5	34.8	24.6	42.4	.. 0 to 2.5 lakh
२.५ लाख ते ५.० लाख	..	14.2	1.9	18.2	9.6	20.0	10.1	14.5	21.2	18.4	15.9	15.5	.. 2.5 lakh to 5.0 lakh.
५.० लाख ते ७.५ लाख	..	5.2	2.2	8.6	7.4	8.1	9.2	12.3	9.5	9.5	10.8	8.1	.. 5.0 lakh to 7.5 lakh.
७.५ लाख ते १०.० लाख	..	5.6	1.5	3.0	2.5	7.2	7.3	5.8	4.8	7.5	11.3	5.3	.. 7.5 lakh to 10.0 lakh.
१० लाख ते १५ लाख	..	3.8	4.5	3.1	5.4	7.8	8.5	9.5	6.4	8.3	8.4	6.4	.. 10 lakh to 15 lakh
१५ लाख ते २० लाख	..	2.5	1.5	1.3	4.6	4.5	7.7	5.8	3.4	5.0	5.1	4.2	.. 15 lakh to 20 lakh
२० लाख ते ५० लाख	..	6.7	6.6	3.1	8.7	9.4	14.0	12.3	4.6	7.3	10.5	7.9	.. 20 lakh to 50 lakh
५० लाख ते १ कोटी	..	2.7	2.2	1.9	0.8	3.5	4.2	3.9	2.2	2.5	3.2	3.0	.. 50 lakh to 1 crore
१ कोटी ते ५ कोटी	..	4.4	6.6	4.4	1.8	3.3	8.5	5.3	2.6	4.7	5.8	4.7	.. 1 crore to 5 crore
५ कोटी व त्याहून जास्त	..	4.7	0.7	4.3	0.4	1.7	6.3	1.9	0.8	2.0	4.4	2.5	.. 5 crore and above
एकूण	..	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	.. Total

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 20

वित्तीय संस्थांनी महाराष्ट्र राज्यात मंजूर केलेले व दिलेले अर्थसहाय्य

FINANCIAL ASSISTANCE SANCTIONED AND DISBURSED BY FINANCIAL INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

अनु- क्रमांक Serial No.	वित्तीय संस्था	1980-81		1985-86		1987-88		1988-89		1989-90		Financial Institutions
		मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	मंजूर Sanctioned	वाटप Disbursed	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	भारतीय औद्योगिक वित्त महामंडळ.	36.52	23.37	83.99	57.03	170.45	88.30	226.56	124.63	730.98	210.56	Industrial Finance Corporation of India.
2	भारतीय औद्योगिक पत-गुंतवणूक महामंडळ.	85.15	51.64	113.21	95.07	207.03	139.35	279.98	146.24	570.64	244.63	Industrial Credit and Investment Corporation of India.
3	*भारतीय औद्योगिक विकास बँक	252.14	184.81	542.46	383.90	646.34	508.44	727.02	559.48	1,521.25	627.88	*Industrial Development Bank of India.
4	भारतीय औद्योगिक पुनर्निर्माण बँक.	0.38	....	14.44	6.24	26.56	14.75	15.91	16.58	25.37	20.23	Industrial Reconstruction Bank of India.
5	महाराष्ट्र राज्य वित्तीय महामंडळ.	36.85	26.36	67.02	40.65	73.49	53.20	74.13	52.14	95.26	67.97	Maharashtra State Financial Corporation.
6	महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक विकास व गुंतवणूक महामंडळ.	58.94	36.95	73.45	57.59	89.40	69.03	79.18	57.15	121.36	90.98	State Industrial and Investment Corporation of Maharashtra.
7	युनिट ट्रस्ट ऑफ इंडिया	14.02	21.92	235.80	166.46	322.81	272.00	598.21	473.70	798.11	723.86	Unit Trust of India.
8	भारतीय जीवन विमा महामंडळ	16.05	12.97	54.42	19.71	67.82	61.00	89.45	64.15	239.39	174.21	Life Insurance Corporation of India.
9	भारतीय साधारण विमा महामंडळ.	17.20	27.40	30.72	14.05	26.04	46.78	49.00	40.74	100.57	96.93	General Insurance Corporation of India.

*पुनर्वित्तसहाय्य व थेट अर्थसहाय्य मिळून एकूण अर्थसहाय्य.

*Aggregate Financial Assistance including refinance bills financing and direct assistance.

महाराष्ट्र राज्यातील प्रमुख खनिज उत्पादन

MAJOR MINERAL PRODUCTION IN MAHARASHTRA

(उत्पादनाचे आकडे हजार टनांत/Quantity in thousand tonnes)
(मूल्याचे आकडे हजार रुपयांत/Value in thousand Rs.)

अनुक्रमांक Sr. No.	खनिज पदार्थ (2)	उत्पादन/मूल्य (3)	1961 (4)	1966 (5)	1971 (6)	1976 (7)	1981 (8)	1986 (9)	1988 (10)	1989 (11)	1990* (12)	Quantity/ Value (3)	Mineral (2)
1	क्रोमाईट	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	1 108	2 139	3 468	3 650	3 870	....	....	....	....	(i) Quantity (ii) Value	Chromite
2	कोळसा	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	856 18,643	1,226 32,209	2,085 74,517	3,490 2,07,899	6,630 8,13,207	11,884 20,93,329	14,686 33,86,390	15,899 44,56,026	13,577 38,08,281	(i) Quantity (ii) Value	Coal
3	कच्चे लोखंड	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	362 5,099	222 3,707	613 6,933	757 12,224	1,059 35,975	1,285 62,126	250 15,803	908 50,991	703 40,134	(i) Quantity (ii) Value	Iron ore
4	चुनखडी	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	55 230	98 524	363 3,316	593 8,029	751 17,646	1,961 65,078	4,499 1,35,618	4,802 1,71,203	4,124 1,20,271	(i) Quantity (ii) Value	Limestone
5	कच्चे मॅंगनीज	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	179 20,625	340 28,447	218 14,784	200 31,667	222 51,362	238 1,21,109	255 1,25,116	254 1,35,964	207 1,30,241	(i) Quantity (ii) Value	Manganese Ore
6	केओलिन (नैसर्गिक)	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	2 13	5 41	3 16	4 37	6 134	11 239	5 149	4 76	3 67	(i) Quantity (ii) Value	Kaolin (Natural)
7	बाँक्साईट	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	27 199	9 107	302 2,052	294 7,646	298 11,890	413 18,437	536 27,083	538 31,105	432 29,300	(i) Quantity (ii) Value	Bauxite
8	मीठ	(अ) उत्पादन ..	384	470	472	433	540	375	299	291	215	(i) Quantity	Salt
9	डोलोमाईट	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	6 38	7 64	5 53	7 133	25 812	26 1,402	26 1,528	20 1,416	17 971	(i) Quantity (ii) Value	Dolomite
10	सिलिकासॅंड	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	5 34	17 132	27 346	67 1,628	105 2,785	168 5,912	167 7,000	194 8,692	161 7,466	(i) Quantity (ii) Value	Silica sand
11	गेरू	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	....	1 13	2 18	1 13	1 24	3 64	2 65	2 71	2 63	(i) Quantity (ii) Value	Ochre
12	कोरंडम	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	....	....	@ 6	....	1 688	1 1,202	1 1,055	1 350	@ 166	(i) Quantity (ii) Value	Corundum
13	कायनाईट	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	....	....	5 1,066	16 2,981	19 5,606	10 2,263	18 7,671	20 5,933	13 6,287	(i) Quantity (ii) Value	Kyanite
14	स्टेटाईट	(अ) उत्पादन .. (ब) मूल्य ..	....	1 6	2 12	2 13	@ 2	....	....	....	....	(i) Quantity (i) Value	Steatite
	एकूण मूल्य	..	44,998 (100)	65,406 (145)	1,03,587 (230)	2,72,920 (607)	9,41,001 (2,091)	23,71,161 (5,269)	37,07,478 (8,239)	48,61,907 (10,805)	41,43,247 (9,208)	Value	Total

* १० माहने अस्थायी/10 Months Provisional.

@ आकडे ५०० टनांखालील आहेत./ Less than 500 tonnes.

- टीप.—(१) १९८८ व १९८९ चे आकडे सुधारित आहेत.
(२) १९६१ चे पायाभूत वर्ष धरून कसातील आकडे शेकडेवारी दर्शवितात.
(३) मिठाचे मूल्य खनिजांच्या एकूण मूल्यात अंतर्भूत केलेले नाही.
आधार.—(१) इंडियन ब्यूरो ऑफ माईन्स, भारत सरकार, नागपूर.
(२) सहाय्यक मीठ आयुक्त, भारत सरकार, मुंबई (फक्त मिठाकरिता).

Note.—(1) Figures for 1988 and 1989 are revised.

(2) Figures in the brackets show the percentage relative by taking 1961 as base.

(3) Value of salt is not included in the value of all minerals.

Source.—(1) Indian Bureau of Mines, Government of India, Nagpur.

(2) Assistant Salt Commissioner, Government of India, Bombay (for salt only).

तक्ता क्रमांक/ TABLE No. 22

महाराष्ट्र राज्यातील वीजपुरवठा
ELECTRICITY SUPPLY IN MAHARASHTRA

बाब	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1987-88	1988-89	1989-90*	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
I. स्थापित क्षमता (हजार किलोवॉट) —										
(i) बाष्पजन्य ..	443	653	1,051	1,401	2,771	4,890	5,100	5,252	5,962	Steam
(ii) तेलजन्य ..	34	52	14	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(iii) जलजन्य ..	282	599	844	1,175	1,317	1,339	1,534	1,544	1,544	Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू ..	....	....	....	....	....	672	672	672	672	Gas
(v) अणुशक्तीजन्य ..	....	....	210	210	210	190	190	190	190	Nuclear
एकूण ..	759	1,304	2,119	2,786	4,298	7,091	7,496	7,658	8,368	Total
II. उत्पादन (दशलक्ष किलोवॉट तास) —										
(i) बाष्पजन्य ..	1,835	2,416	3,391.8	6,252.2	11,415.9	20,228.8	25,647.2	24,331.4	27,077.9	Steam
(ii) तेलजन्य ..	68	62	0.5	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Neg.	Oil
(iii) जलजन्य ..	1,365	3,157	4,533.3	4,753.1	6,448.2	5,398.4	4,015.8	5,720.5	5,011.4	Hydro
(iv) नैसर्गिक वायू ..	....	....	....	....	....	1,128.0	2,561.7	1,922.9	2,475.7	Gas
(v) अणुशक्तीजन्य ..	....	....	1,208.7	1,046.8	886.9	891.3	737.7	861.4	694.7	Nuclear
एकूण ..	3,268	5,635	9,134.3	12,052.1	18,750.9	27,646.6	32,962.4	32,836.2	35,259.7	Total
III. वर्षातील वापर (दशलक्ष किलोवॉट तास) —										
(i) घरगुती दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीजशक्ती.	260	448	732	1,049	1,779	2,975	3,821	4,148	4,683	Domestic light and small power.
(ii) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणावर वीज शक्ती.	198	362	547	745	949	1,410	1,726	1,851	2,007	Commercial light and small power.

(iii) उद्योगधंधाकरिता	1,852	3,297	5,312	5,935	8,130	11,124	12,075	12,753	13,920	Industrial power
(iv) सार्वजनिक दिवाबत्ती ..	20	39	74	101	159	218	249	252	296	Public lighting
(v) रेल्वे कर्षण ..	339	414	421	658	766	853	643	943	921	Railway traction
(iv) जलसिंचन व कृषी जलापनयन	15	90	356	803	1,723	3,671	4,459	5,286	6,148	Irrigation and dewatering.
(vii) पाणीपुरवठा ..	35	66	146	196	330	511	....	....	..	Water works
(viii) संकीर्ण ..	....	....	62	3	198	217	875	1,027	1,026	Miscellaneous
एकूण	2,720	4,717	7,650	9,490	14,034	20,979	23,848	26,260	29,001	Total

IV दरडोई विजेचा वापर—

(i) वाणिज्यिक दिवाबत्ती व लहान प्रमाणातील वीज-शक्ति (किलोवॅट तास)	5.0	8.0	10.9	13.3	15.1	20.1	23.9	25.3	27.0	Commercial light and small power (in kilowatt hour)
(ii) उद्योगधंधाकरिता वीज (किलोवॅट तास)	46.8	72.8	105.4	106.7	129.5	158.8	166.8	174.3	187.6	Industrial power (in kilowatt hour)

IV. Per capita consumption of electricity—

Neg. = नगण्य/Negligible

- टीप.—(१) वरील आकडे सार्वजनिक वापराकरिता वीज उत्पादन करणाऱ्या कारखान्यांचे आहेत.
(२) आकडे संक्षिप्तात लिहिल्यामुळे काही टिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.
(३) १९८६-८७ पासूनचे आकडे महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाकडून घेतले आहेत.

- आधार.—(१) सेंट्रल इलेक्ट्रिसिटी अथॉरिटी, कमर्शियल डायरेक्टोरेट, भारत सरकार, नवी दिल्ली.
(२) महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळ, मुंबई.

*अस्थायी/Provisional

- Note.—(1) The above figures relate to public utilities only.
(2) Details may not add up to the totals due to rounding.
(3) Figures for 1986-87 onwards are obtained from Maharashtra State Electricity Board.

- Source.—(1) Central Electricity Authority, Commercial Directorate, Government of India, New Delhi
(2) Maharashtra State Electricity Board, Bombay.

WORKING FACTORIES AND FACTORY

कारखान्याचा प्रकार	डिसेंबर १९६१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1961		डिसेंबर १९६६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1966		डिसेंबर १९७१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1971		डिसेंबर १९७६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1976		डिसेंबर १९८१ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1981	
	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment	चालू कारखा- न्यांची संख्या Number of working factories	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)
एक. शक्तीवर चालणारे कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	5,097	99	5,504	108	6,341	123	8,414	157	10,238	183
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	1,781	626	2,246	715	2,701	824	2,715	874	3,132	983
एकूण—शक्तीवर चालणारे कारखाने	6,878	725	7,750	823	9,042	947	11,129	1,031	13,370	1,166
दोन. बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	1,004	21	934	18	856	15	724	11	3,154	20
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	351	41	359	38	343	36	70	6	70	6
एकूण—बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने.*	1,355	63	1,293	57	1,199	51	794	17	3,224	26
तीन. एकूण कारखाने—										
(अ) ५० हून कमी कामगार कामावर असलेले.	6,101	120	6,438	126	7,197	138	9,138	168	13,392	203
(ब) ५० किंवा अधिक कामगार कामावर असलेले.	2,132	667	2,605	753	3,044	860	2,785	880	3,202	989
एकूण—सर्व कारखाने ..	8,233	787	9,043	879	10,241	998	11,923	1,048	16,594	1,192

*१९७४ पासून विडी कारखान्यांची नोंद यातून काढून वेगळ्या अधिनियमाखाली समावेश करण्यात आला.

- टीप.—(१) प्रतिवृत्त न पाठविणाऱ्या कारखान्यातील कामगारांची अंदाजे सरासरी वरील आकड्यामध्ये अंतर्भूत आहे.
(२) वरील आकडे १९४८ च्या कारखाना अधिनियमाखाली येणाऱ्या कारखान्यासंबंधीचे आहेत.
(३) १९८९ चे व १९९० अर्धवर्षाचे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(४) “ बिगर शक्तीवर चालणारे कारखाने ” यामध्ये कारखाना अधिनियम, १९४८ च्या विभाग ८५ खाली नोंदविलेल्या लहान कारखान्यांचा समावेश आहे.
(५) रोजगाराचे आकडे संक्षिप्तत लिहिल्यामुळे काही ठिकाणी बेरजा जुळणार नाहीत.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षित व आरोग्य संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

TABLE No. 23

कारखाने व त्यांतील कामगार

EMPLOYMENT IN MAHARASHTRA

(रोजगाराची संख्या हजारत)
(Employment figures in thousand)

डिसेंबर १९८६ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1986		डिसेंबर १९८८ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1988		जून १९८९ अखेर संपणारे वर्ष Half-Year ending June 1989		डिसेंबर १९८९ अखेर संपणारे वर्ष Year ending December 1989		जून १९९० अखेर संपणारे वर्ष Half-Year ending June 1990		Type of factory (1)
चालू- कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (12)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (13)	चालू- कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (14)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (15)	चालू- कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (16)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (17)	चालू- कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (18)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (19)	चालू- कार- खान्यांची संख्या Number of working factories (20)	कामगारांची दैनिक सरासरी संख्या Average daily employ- ment (21)	
11,364	189	12,106	199	12,656	208	12,708	209	12,950	215	1. Power operated factories—
3,043	929	3,082	896	3,044	903	3,119	911	3,201	907	(a) Employing less than 50 workers. (b) Employing 50 or more workers.
14,407	1,117	15,188	1,094	15,700	1,111	15,827	1,120	16,151	1,122	Total—Power operated factories.
5,524	28	6,546	35	7,140	38	7,197	38	7,456	40	2. Non-power operated factories—
35	4	51	5	69	11	34	4	38	4	(a) Employing less than 50 workers. (b) Employing 50 or more workers.
5,559	32	6,597	40	7,209	49	7,231	41	7,494	44	Total—Non-power operated factories.*
16,888	217	18,652	233	19,796	246	19,905	247	20,406	255	3. All factories—
3,078	933	3,133	901	3,113	914	3,153	915	3,239	911	(a) Employing less than 50 workers. (b) Employing 50 or more workers.
19,966	1,150	21,785	1,134	22,909	1,160	23,058	1,161	23,645	1,166	Total—All factories

*Bidi factories are deregistered and covered under separate Act, from 1974.

Note.—(1) Employment includes estimated average daily employment of factories not submitting returns.

(2) Figures relate to the factories registered under the Factories Act, 1948.

(3) Figures for 1989 and half yearly 1990 are provisional.

(4) Non-power operated factories are inclusive of the small factories registered under section 85 of the Factories Act, 1948.

(5) Details may not add up to totals due to rounding in respect of employment.

Source.—Directorate of Industrial Safety and Health, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 24

महाराष्ट्र राज्यातील विविध उद्योगांतील कामगार

EMPLOYMENT IN DIFFERENT INDUSTRIES IN MAHARASHTRA STATE

(संभरात/In '00)

अनुक्रमांक Serial No.	उद्योग	कामावरील कामगारांची दैनिक सरासरी Average daily number of workers employed										Industries
		1961	1966	1971	1976	1981	1986	1988	अर्धवार्षिक Half yearly 1989	अर्धवार्षिक Half yearly 1990	(2)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(2)
1	खाद्य वस्तू	551	554	573	770	883	1,094	1,103	1,064	1,149	1,204	Food products
2	पेये	11	16	23	33	41	56	67	63	70	70	Beverages
3	तंबाखू व तंबाखूचे पदार्थ	340	346	325	36	41	46	42	37	37	37	Tobacco and tobacco products
4	सुती कापड	3,210	2,882	2,831	2,806	2,804	2,341	2,167	2,065	2,130	2,061	Cotton textiles
5	लोकर, रेशीम व कृत्रिम तंतूचे कापड ..	349	345	523	486	496	372	342	363	365	356	Wool, silk and synthetic fibre textiles
6	कापडाच्या वस्तू	132	243	162	275	254	215	202	203	205	222	Textile products
7	लाकडाच्या वस्तू, फर्निचर ..	109	111	75	62	75	152	152	159	157	159	Wood and wood products, furniture and fixture.
8	कागद, कागदाच्या वस्तू, मुद्रण, प्रकाशन व संबंधित उद्योग.	390	451	494	511	549	530	518	519	511	485	Paper and paper products, printing publishing and allied industries.
9	कातडी, कातडीच्या आणि केसाळ कातडीच्या वस्तू (दुरूस्ती सोडून).	11	13	14	23	25	27	28	29	27	28	Leather, leather and fur products (except repairs).
10	रबर, प्लॅस्टिक, पेट्रोलियम व कोळसा यांचे पदार्थ.	174	245	349	353	421	464	463	452	465	490	Rubber, plastic, petroleum and coal products.
11	रसायने व रासायनिक पदार्थ ..	340	519	760	947	1,059	1,034	1,031	1,116	1,133	1,160	Chemicals and chemical products.
12	अधातू खनिज पदार्थ	284	339	402	403	403	399	440	482	441	441	Non-metallic mineral products
13	मूलभूत धातू व मिश्र धातू	160	242	380	529	689	649	692	692	767	700	Basic metal and alloys industries.
14	धातूच्या वस्तू व सुट्टे भाग (यंत्रे व परिवहन सामग्री सोडून).	339	466	544	515	621	532	513	539	471	488	Metal products and parts (except machinery and transport equipments).

15	यंत्रसामग्री, यंत्रिक अवजारे आणि सुटे भाग (विद्युत यंत्रसामग्री सोडून).	396	651	772	861	1,101	1,038	983	974	959	957	Machinery, machine tools and parts (except electrical machinery).		
16	विद्युत यंत्रसामग्री व साधने, उपकरणे, पुरवठा आणि सुटे भाग.	198	366	550	570	685	690	716	727	728	957	Electrical machinery, apparatus, appliances supplies and parts.		
17	परिवहन सामग्री व सुटे भाग	..	469	502	608	701	903	1,004	939	1,078	1,001	1,015	Transport equipments and parts.	
18	उत्पादन करणारे इतर उद्योग	..	157	186	180	169	209	171	177	183	186	200	Other manufacturing industries.	
19	इतर	..	..	256	315	412	431	663	681	770	859	813	825	Others.
एकूण		..	7,874	8,793	9,977	10,481	11,921	11,496	11,345	11,604	11,614	11,655	Total	

- टीप.— (१) आकडे शंभरामध्ये दिलेले असल्यामुळे त्यांची बेरीज जमेलच असे नाही.
(२) १९७४ पासून बिडी कारखान्यांची नोंद वेगळ्या अधिनियमात करण्यात आली.
(३) एकूण कारखाने आणि रोजगाराची जिल्हावार माहिती ' सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य ' या प्रकाशनात देण्यात आलेली आहे.
(४) १९८९ व अर्धवार्षिक १९९० चे आकडे अस्थायी आहेत.

आधार.—औद्योगिक सुरक्षितता व आरोग्य संचालनालय, मुंबई.

- Note.—(1) Details may not add up to totals due to rounding.
(2) Bidi factories are covered under separate Act, from 1974.
(3) Districtwise data on number of factories and employment are given in the Statistical Abstract of Maharashtra State.
(4) Figures for 1989 and Half yearly 1990 are provisional.

Source.—Directorate of Industrial Safty and Health, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 25

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक विवाद*
INDUSTRIAL DISPUTES IN MAHARASHTRA*

बाब	1961	1966	1971	1976	1981	1986	1987	1988	1989	1990	Item
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
1 कापड गिरण्या--											<i>Textile—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	34	89	156	72	66	28	14	16	9	4	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	172	3,069	3,197	955	564	108	32	134	57	32	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	356	22,280	9,702	1,917	47,356	5,920	4,445	10,459	2,131	1,523	(c) No. of mandays lost (00).
2 अभियांत्रिकी कारखाने--											<i>Engineering—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	57	230	211	143	119	65	54	71	37	32	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	122	485	469	276	412	140	123	171	80	85	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	1,071	3,340	5,641	1,747	16,209	10,927	12,944	21,315	12,916	8,317	(c) No. of mandays lost (00).
3 संकीर्ण--											<i>Miscellaneous—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	183	462	323	122	451	207	188	129	147	157	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	541	1,590	841	287	1,031	584	491	340	344	484	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	4,329	9,799	5,182	546	31,489	36,131	45,577	33,057	21,650	30,249	(c) No. of mandays lost (00).
4 एकूण--											<i>Total—</i>
(अ) संप व टाळेबंदीची संख्या.	274	781	690	337	636	300	256	216	193	193	(a) No. of strikes and lockouts.
(ब) भाग घेतलेल्या कामगारांची संख्या (००).	834	5,144	4,507	1,519	2,007	831	646	645	481	601	(b) No. of workers involved (00).
(क) वाया गेलेले एकूण श्रमदिन संख्या (००).	5,756	35,419	20,525	4,210	95,054	52,978	62,966	64,831	36,697	40,089	(c) No. of mandays lost (00).

टीप.- (१) १९८८ व १९८९ चे आकडे सुधारित असून १९९० चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.
(२) बाब क्रमांक ४(ब) व ४(क) समोरील आकडे संक्षिप्तात दिल्यामुळे प्रत्यक्ष बेरजेची जुळणार नाहीत.
(३). *राज्य औद्योगिक संबंध यंत्रणेखालील

आधार.-- कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—(1) The figures for 1988, 1989 are revised and 1990 are provisional.

(2) Figures against item No. 4(b) and 4(c) may not tally against actual totals due to rounding.

(3) *Under State Industrial Relations Machinery.

Source.—Commissioner of Labour Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 26

महाराष्ट्र राज्यातील सेवायोजनविषयक आकडेवारी

EMPLOYMENT EXCHANGE STATISTICS RELATING TO MAHARASHTRA

(हजारत/In thousand)

वर्ष/महिना Year/Month	नोंदणी झालेल्या अर्जदारांची एकूण संख्या Number of registrations	नोकरी मिळालेल्यांची संख्या Number of placements	जाहीर झालेल्या रिकाम्या जागा Number of vacancies notified	दर हजार जाहीर केलेल्या जागांच्या संख्येमागे नोकरी मिळालेल्या व्यक्ती (संख्या) Placements per 1,000 vacancies notified (No.)	वर्ष/महिना- अखेरीस पटावर असलेल्या अर्जदारांची संख्या Number on live register as at thei end of the year/month
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1960-61	278	29	62	476	162
1965-66	381	60	102	485	267
1970-71	415	40	87	458	361
1975-76	456	35	83	416	795
1980-81	608	40	86	469	1,268
1983-84	666	39	89	439	1,962
1984-85	669	46	95	487	2,044
1985-86	639	40	80	502	2,546
1986-87	517	33	63	527	2,870
1987-88	546	35	61	575	2,600
1988-89	599	24	52	461	2,742
1989-90	609	25	71	356	3,001
एप्रिल/April 1990	50	2	4	544	2,991
मे/May 1990	41	2	7	359	2,987
जून/June 1990	54	2	9	229	2,998
जुलै/July 1990	110	2	6	338	3,070
ऑगस्ट/August 1990	54	2	4	575	3,074
सप्टेंबर/September 1990	58	2	4	546	3,070
ऑक्टोबर/October 1990	33	2	5	417	3,050
नोव्हेंबर/November 1990	43	2	4	568	3,046
डिसेंबर/December 1990	45	4	6	623	3,042

टीप—(१) वरील आकडेवात ' डीकेज्युअलायझेशन स्कीम (टेक्स्टाईल) ' यांच्या आकडेवांचा समावेश नाही.

Note.—(1) The above figures are exclusive of those relating to ' Decasualisation scheme (Textile) '.

(२) स्तंभ ३ व ४ मधील आकडे पूर्णांकात दिल्याने स्तंभ ५ मधील आकडेवात फरक आढळतो.

(2) Figures in column 5 may not tally due to rounding of figures under column numbers 3 and 4.

(३) जिल्हावार आकडेवारी ' सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य ' या प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे

(3) Districtwise data are available in ' Statistical Abstract of Maharashtra State.

आधार.—सेवायोजन संचालक, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Director of Employment, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 27

रोजगार हमी योजनेखाली महाराष्ट्र राज्यात घेण्यात आलेली प्रकारानुसार कामे व त्यांवरील खर्च
 CATEGORYWISE NUMBER OF WORKS AND EXPENDITURE INCURRED THEREON UNDER
 THE EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये लाखात/Rs. in lakh)

कामाचा प्रकार	1988-89		1989-90		1990-91		Category of work
	मार्च १९८९ अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1989	सन १९८८- ८९ मधील खर्च Expenditure incurred during 1988-89	मार्च १९९० अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of March 1990	सन १९८९- ९० मधील खर्च Expenditure incurred during 1989-90	सप्टेंबर १९९० अखेरची एकूण कामे Number of works at the end of September 1990	सन १९९०-९१ मधील सप्टेंबर १९९० पर्यंतचा खर्च Expenditure incurred during 1990-91 up to September 1990	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1 जलसिंचन ..	1,435	4,942.75	1,747	4,323.05	790	2,036.11	Irrigation
2 मृदसंधारण व जमीन सुधारणा ..	4,742	3,834.20	5,511	3,911.78	3,370	2,027.92	Soil conservation and land development.
3 जंगल काम ..	4,939	2,686.80	3,640	4,097.90	2,768	2,110.34	Forest works
4 रस्तेविषयक कामे ..	2,175	5,142.91	2,051	5,171.22	1,293	2,079.30	Road works
5 इतर कामे	1,403	511.96	730	297.91	388	120.98	Other works
6 इतर (कर्मचाऱ्यांवरील खर्च, यंत्र, भूमिसंपादन इत्यादि).	..	8,304.86	..	4,352.14	..	..	Other (Expenditure under staff, machinery, land acquisition etc.)
एकूण ..	14,694	25,423.48	13,679	23,154.00	8,609	8,374.65	Total

आधार.—नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Planning Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील निवडक केंद्रांमधील औद्योगिक कामगारांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS AT SELECTED CENTRES IN MAHARASHTRA

(आधारभूत वर्ष १९८२ = १००/Base Year 1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई BOMBAY		सोलापूर SOLAPUR		नागपूर NAGPUR		पुणे PUNE	
	अन्न गट Food (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (3)	अन्न गट Food (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (5)	अन्न गट Food (6)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (7)	अन्न गट Food (8)	सर्वसाधारण निर्देशांक General index (9)
@भार/Weight	59.9	100.0	59.9	100.0	53.08	100.0	50.60	100.00
1989-90	187	179	178	180	171	178	188	178
1990-91*	208	198	190	193	190	197	208	195
डिसेंबर/December 1989	187	181	177	181	167	179	188	180
जानेवारी/January 1990	187	182	174	180	166	179	186	180
फेब्रुवारी/February 1990	191	184	174	181	170	181	187	180
मार्च/March 1990	191	185	175	182	174	184	190	182
एप्रिल/April 1990	196	188	177	183	176	185	197	187
मे/May 1990	202	193	180	186	179	188	201	189
जून/June 1990	206	196	183	188	185	193	204	192
जुलै/July 1990	209	198	185	189	191	198	208	195
ऑगस्ट/August 1990	207	198	188	192	192	199	209	195
सप्टेंबर/September 1990	208	199	190	194	193	199	209	195
ऑक्टोबर/October 1990	212	202	194	197	196	201	212	197
नोव्हेंबर/November 1990	217	205	200	202	198	203	216	200
डिसेंबर/December 1990	217	207	209	208	197	204	219	203

आधार.—कामगार आयुक्त, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Commissioner of Labour, Maharashtra State, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 28—contd.

वर्ष/महिना Ycar/Month	नाशिक NASHIK		*अकोला AKOLA		*कोल्हापूर KOLHAPUR		जळगाव JALGAON		नांदेड NANDED		औरंगाबाद AURANGABAD	
	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index	अन्न गट Food	सर्वसाधारण निर्देशांक General index
(1)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(20)	(21)
@भार/Weight	52.9	100.00	62.30	100.00	55.64	100.00	55.98	100.00	60.26	100.00	53.65	100.00
1989-90	179	181	*	*	*	*	179	175	178	186	193	181
1990-91*	197	197	194	196	197	193	196	192	187	197	199	193
डिसेंबर/December 1989	178	182	173	180	182	183	178	176	174	185	196	185
जानेवारी/January 1990	176	180	171	179	184	184	178	178	173	185	195	185
फेब्रुवारी/February 1990	180	183	174	181	184	184	179	180	174	185	189	183
मार्च/March 1990	181	184	174	181	181	183	180	181	169	183	186	182
एप्रिल/April 1990	185	186	177	184	186	186	183	183	173	186	189	184
मे/May 1990	187	188	181	186	192	189	187	186	177	190	191	187
जून/June 1990	191	191	188	191	196	192	192	189	184	195	193	189
जुल/July 1990	196	197	194	195	197	193	198	192	188	197	196	191
ऑगस्ट/August 1990	198	198	197	198	198	193	198	193	188	198	196	191
सप्टेंबर/September 1990	199	199	199	200	199	194	199	193	188	198	197	192
ऑक्टोबर/October 1990	202	202	202	202	201	195	200	194	190	200	200	194
नोव्हेंबर/November 1990	203	204	201	202	201	197	200	196	197	205	207	200
डिसेंबर/December 1990	211	209	205	205	203	198	207	201	200	207	218	206

** ह्या केंद्रांचा नव्याने समावेश करण्यात आला आहे.

** These centres are newly included.

* ९ महिन्यांची सरासरी.

* Average of 9 months.

टीप.—जळगाव नांदेड, औरंगाबाद, अकोला व कोल्हापूर केंद्रांचे निर्देशांक मे १९८९ पासून १९८२=१०० हे वर्ष आधारभूत घेऊन प्रसारित करण्यात आले आहेत.

Note.—Index Number for Jalgaon, Nanded, Aurangabad, Akola and Kolhapur released from May 1989 with base year 1982=100.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 29

नागरी श्रमिकेतर कर्मचाऱ्यांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR URBAN NON-MANUAL EMPLOYEES

(पायाभूत वर्ष १९८४-८५=१००) / (Base year : 1984-85=100 from 1988-89)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	मुंबई Bombay (2)	औरंगाबाद Aurangabad (3)	नागपूर Nagpur (4)	पुणे Pune (5)	सोलापूर Solapur (6)	अखिल भारत All India (7)
1988-89	130	136	132	133	133	136
1989-90	139	147	144	144	141	145
1990-91*	151	162	158	159	154	158
डिसेंबर/December 1989	141	149	145	146	141	146
जानेवारी/January 1990	141	150	149	146	142	147
फेब्रुवारी/February 1990	141	150	149	146	144	147
मार्च/March 1990	143	151	150	148	146	149
एप्रिल/April 1990	145	153	151	150	145	151
मे/May 1990	146	155	153	152	147	153
जून/June 1990	148	157	155	155	149	155
जुलै/July 1990	150	161	158	157	153	158
ऑगस्ट/August 1990	151	161	160	159	154	159
सप्टेंबर/September 1990	151	162	161	160	154	159
ऑक्टोबर/October 1990	153	165	162	162	157	162
नोव्हेंबर/November 1990	158	170	164	165	160	164
डिसेंबर/December 1990	160	173	165	168	164	165

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

Source.—Central Statistical Organisation, New Delhi.
आधार.—केंद्रीय सांख्यिकी संघटना, नवी दिल्ली.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 30

महाराष्ट्र व अखिल भारतातील शेतमजुरांकरिता ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR AGRICULTURAL LABOURERS IN MAHARASHTRA
AND ALL-INDIA

(पायाभूत वर्ष : शेतकी वर्ष १९६०-६१=१००) (Base : Agricultural year 1960-61=100)

वर्ष/महिना Year/Month (1)	महाराष्ट्र/Maharashtra		अखिल भारत//All India	
	अन्न गट Food group (2)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (3)	अन्न गट Food group (4)	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index (5)
भारत/Weight	76.07	100.00	78.12	100.00
1961-62	97	98	N.A.	N.A.
1966-67	190	173	198	181
1971-72	223	204	211	196
1976-77	338	309	313	293
1981-82	515	462	488	444
1984-85	567	517	566	521
1985-86	579	534	591	546
1986-87	622	571	618	572
1987-88	682	622	681	629
1988-89	748	681	774	708
1989-90	825	751	810	746
1990-91*	804	743	849	786
डिसेंबर/December 1989	833	759	816	753
जानेवारी/January 1990	811	745	797	740
फेब्रुवारी/February 1990	781	722	788	734
मार्च/March 1990	772	715	789	736
एप्रिल/April 1990	770	715	799	744
मे/May 1990	779	722	807	751
जून/June 1990	782	724	817	759
जुलै/July 1990	794	734	842	780
ऑगस्ट/August 1990	800	739	855	791
सप्टेंबर/September 1990	799	739	856	792
ऑक्टोबर/October 1990	807	747	871	804
नोव्हेंबर/November 1990	847	780	895	824
डिसेंबर/December 1990	860	790	898	828

आधार.—लेबर ब्युरो, सिमला. भारत सरकार

* ९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

Source.—Labour Bureau, Simla
Government of India.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 31

अखिल भारतीय घाऊक किमतीचे निर्देशांक
ALL-INDIA WHOLESALE PRICE INDEX NUMBERS

(पायाभूत वर्ष : १९८१-८२=१००/Base year :1981-82=100)

वर्ष Year	मूलभूत वस्तू Primary articles	इंधन, शक्ति, दिवाबत्ती व वंगण Fuel, power, light and lubricants	उत्पादित पक्का माल Manufactured products	सर्व वस्तू All commodities
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
भार/Weight	(32.295)	(10.663)	(57.042)	(1,00.00)
1982-83 ..	106.7	106.5	103.5	104.9
1983-84 ..	118.2	112.5	109.8	112.8
1984-85 ..	125.5	117.3	117.5	120.1
1985-86 ..	125.7	129.8	124.4	125.4
1986-87 ..	137.1	138.6	129.2	132.7
1987-88 ..	152.6	143.3	138.5	143.6
1988-89 ..	160.1	151.2	151.5	154.3
1989-90(p) ..	163.6	156.6	168.6	165.7
1990-91*(P) ..	181.6	171.5	180.2	179.7

(P)अस्थायी/Provisional.

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for 9 months.

आधार.—आर्थिक सल्लागार, उद्योग मंत्रालय, भारत सरकार, नवी दिल्ली.

Source.—Office of the Economic Adviser, Ministry of Industry, Government of India, New Delhi.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 32

औद्योगिक कामगारांकरिता अखिल भारतीय ग्राहक किमतीचे निर्देशांक
ALL-INDIA CONSUMER PRICE INDEX NUMBERS FOR INDUSTRIAL WORKERS

(पायाभूत वर्ष : १९८२=१००/Base year :1982=100)

वर्ष/महिना Year/Month	अन्न Food	पान-सुपारी, मादक पदार्थ व तंबाखू Pan, supari, tobacco and intoxicants	इंधन व दिवाबत्ती Fuel and light	घरभाडे Housing	कापड, बिछाना व पादत्राणे Clothing, bedding and footwear	संकीर्ण Miscellaneous	सर्वसाधारण निर्देशांक General Index
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1989-90 ..	177	219	171	171	143	170	173
*1990-91 ..	196	240	182	183	153	185	190
डिसेंबर/December 1989	177	226	173	171	146	175	175
जानेवारी/January 1990	175	229	173	178	145	176	174
फेब्रुवारी/February 1990	175	232	174	178	147	177	175
मार्च/March 1990	178	233	174	178	149	178	177
एप्रिल/April 1990	182	235	175	178	150	179	180
मे/May 1990 ..	186	238	177	178	151	181	182
जून/June 1990 ..	189	240	177	178	152	183	185
जुलै/July 1990 ..	194	240	178	185	153	184	189
ऑगस्ट/August 1990 ..	195	240	180	185	154	185	190
सप्टेंबर/September 1990	197	240	181	185	154	186	191
ऑक्टोबर/October 1990	203	242	186	185	155	187	195
नोव्हेंबर/November 1990	207	243	193	185	156	189	198
डिसेंबर/December 1990	207	245	195	185	153	192	199

*९ महिन्यांची सरासरी/Average for—9 months

आधार.—लेबर ब्युरो, सिमला, भारत सरकार.

Source.—Labour Bureau, Simla, Government of India

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 33

महाराष्ट्रातील रास्त भावाच्या दुकानांना देण्यात आलेला तांदूळ व गहू

QUANTITY OF RICE AND WHEAT ISSUED TO FAIR PRICE SHOPS IN MAHARASHTRA

(लाख टनांत/In lakh tonnes)

वर्ष Year	तांदूळ/Rice			गहू/Wheat			शिधावाटप/* रास्त भावांच्या दुकानांची संख्या No. of ration/fair price shops
	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना २ + रकाना ३) Total (Col.2 + Col.3)	मुंबई शिधावाटप क्षेत्र Bombay rationing area	इतर जिल्हे Other districts	एकूण (रकाना ५ + रकाना ६) Total (Col.5 + Col.6)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
1972	2.11	3.19	5.30	1.11	5.88	6.99	N.A.
1977	2.89	1.25	4.14	2.68	2.19	4.87	28,039
1982	2.68	3.82	6.50	1.98	3.06	5.03	30,907
1983	2.24	1.67	3.91	2.19	3.50	5.69	31,690
1984	1.89	1.00	2.89	1.29	1.88	3.17	32,279
1985	1.75	1.46	3.21	1.32	1.66	2.98	33,005
1986	2.32	2.99	5.31	1.79	4.91	6.70	33,456
1987	2.63	4.45	7.08	2.13	8.54	10.67	33,830
1988	2.55	4.85	7.40	3.20	8.08	11.28	34,392
1989	2.48	3.90	6.38	3.42	7.64	11.06	34,596
1990(P)	2.28	3.37	5.75	3.65	7.18	10.83	35,169

N.A.—उपलब्ध नाही/Not available. * मार्च अखेर/End of March अस्थायी/ Provisional

स्रोत.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 34

महाराष्ट्र राज्याला भारत सरकार आणि इतर राज्यांकडून प्रत्यक्ष मिळालेली अन्नधान्ये

ACTUAL RECEIPTS OF FOODGRAINS FROM GOVERNMENT OF INDIA AND OTHER STATES TO MAHARASHTRA STATE

(हजार टनांत/In '000 tonnes)

वर्ष Year	भारत सरकारकडून From Government of India				इतर राज्यांकडून From other States				एकूण (स्तंभ ५ + स्तंभ ९) Total (Col.5 + 9)
	तांदूळ Rice	गहू Wheat	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	तांदूळ Rice	गहू Wheat	इतर अन्नधान्ये Others	एकूण Total	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)
1974	186	1,003	393	1,582	18	44	51	113	1,695
1979	218	722	..	940	....	....	....	....	940
1983	300	979	..	1,279	....	....	....	....	1,279
1984	299	724	..	1,023	....	....	....	....	1,023
1985	390	720	..	1,110	....	....	....	....	1,110
1986	640	740	..	1,380	....	....	....	....	1,380
1987	720	1,080	..	1,800	....	....	....	....	1,800
1988	750	1,045	..	1,795	....	....	....	....	1,795
1989	675	1,251	..	1,926	....	....	....	....	1,926
1990(p)	570	1,165	..	1,735	....	....	....	....	1,735

(P)—अस्थायी/Provisional. † गहूचा कोटा, गिरण्यांना पुरवण्यात आलेला कोटा धरून आहे./Wheat quota is inclusive of quota of R.F. Mills.

स्रोत.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 35

महाराष्ट्रातील लेव्हीची वसुली
PROCUREMENT OF LEVY IN MAHARASHTRA

(हजार टनांत/In thousand tonnes)

वर्ष/Year	भात/तांदूळ Paddy/Rice	गहू Wheat	ज्वारी Jowar	बाजरी Bajri	एकूण Total
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
1965-66	116	....	235	....	351
1970-71	351	....	69	....	420
1975-76*	74	55	229	17	375
1980-81 †	80	....	53	....	133
1983-84 †	....	....	9	....	9
1984-85 †	2	....	175	....	177
1985-86 †	2	....	88	....	90
1986-87†	....	....	8	....	8
1987-88	....	....	173	....	173
1988-89	....	....	....	....	....
1989-90	....	....	142	....	142
1990-91 (P) (Upto 5-2-91)	8	....	84	....	92

(P) अस्थायी/Provisional.

* आकडे लेव्ही व ऐच्छिक विक्रीचे आहेत/Figures are of levy and voluntary sales.

† वसुलीचे आकडे "आधार किंमत उपाययोजने" खालील आहेत/Procurement is according to "support price operations"

आधार.—अन्न व नागरी पुरवठा विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Food and Civil Supplies Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्रातील शैक्षणिक क्षेत्रात झालेली वाढ
GROUTh OF EDUCATION IN MAHARASHTRA

संस्थांचा प्रकार]	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1987-88	1988-89*	1989-90	1990-91@	Type of Institution
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(1)
१. प्राथमिक]											Primary—
(१) संस्था]	34,594	41,781	45,143	48,299	51,045	54,406	55,533	56,394	57,158	57,444	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारांत)]]	4,178	5,535	6,229	6,993	8,392	9,418	9,771	9,936	10,115	10,292	Enrolment ('000)
(३) शिक्षक (हजारांत)	113	153	185	221	222	245	254	260	263	266	Teachers ('000)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्या- थ्यांची संख्या	37	36	34	32	38	38	38	38	38	39	No. of students per teacher.
२. दुय्यम]											Secondary—
(१) संस्था]	2,468	4,032	5,339	5,810	6,119	8,177	8,830	9,144	9,480	9,830	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारांत)	858	1,500	1,936	2,442	3,309	4,585	5,094	5,368	5,615	5,865	Enrolment ('000)
(३) शिक्षक (हजारांत)	35	57	77	96	114	146	162	170	175	182	Teachers ('000)
(४) प्रत्येक शिक्षकामागे विद्या- थ्यांची संख्या	25	26	25	25	29	31	31	31	32	32	No. of students per teacher.
३. उच्च (सर्व प्रकारचे) —]											Higher (all types)—
(१) संस्था	211	361	547	701	739	964	993	1,016	1,029	1,116	Institutions
(२) विद्यार्थी (हजारांत)	110	189	328	474	589	864	990	1,053	1,084	1,143	Enrolment ('000)

*अस्थायी/Provisional

@प्राथमिक अंदाज/Preliminary Estimates.

टीप.—जिल्हावार आकडेवारी " सांख्यिकी गोपवारा, महाराष्ट्र राज्य "या प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे.

Note—Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State."

आधार.—शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Education, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 37

महाराष्ट्र राज्यातील संस्थांकडून मिळालेल्या वैद्यकीय सुविधा

MEDICAL FACILITIES AVAILABLE THROUGH INSTITUTIONS IN MAHARASHTRA STATE

(सार्वजनिक आणि सार्वजनिक सहाय्यित)

(Public and Public aided)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	रुग्णालये (संख्या) Hospitals (No.)	दवाखाने (संख्या) Dispensaries (No.)	प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (संख्या) Primary Health Centres (No.)	प्राथमिक आरोग्य पथके (संख्या) Primary Health Units (No.)	क्षयरोग रुग्णालये आणि रुग्ण चिकित्सालये (संख्या) T. B. Hospitals and clinics (No.)	संस्थांतील खाटांची (संख्या) No. of beds in Institutions	दर लाख @ लोकसंख्ये- मागे खाटा Beds per lakh of population	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1971	..	299	1,372	388	1	72	43,823	88†
2	1976	..	423	1,502	409	220	90	48,748	105
3	1981	..	530	1,776	454	400	90	71,385	114
4	1984	..	643	1,873	1,539	118*	90	92,689	137
5	1985	..	650	1,722	1,539	81*	90	96,365	140
6	1986	..	769†	1,782	1,539	81*	90	99,487	142
7	1987	..	768**	1,799	1,539	81*	90	1,00,393	140
8	1988	..	768	1,799	1,539	81*	1,977†	1,04,374	144
9	1989	..	768	1,896	1,539	81	1,977	1,08,469	147

† सुधारित/Revised

* प्राथमिक आरोग्य केंद्र म्हणून श्रेणी वाढ झाल्यामुळे संख्या कमी झाली.

* Reduction in numbers due to upgradation as Primary Health Centres.

** पोलीस रुग्णालयांचे रूपांतर दवाखान्यात केल्यामुळे संख्या कमी झाली आहे.

** Reduction in number due to conversion of Police hospitals into dispensaries.

@ संबंधित वर्षाच्या मध्यवर्ती प्रक्षेपित लोकसंख्येवर आधारित आहे.

Based on mid year projected population of respected year.

टीप.—जिल्हावार आकडेवारी " सांख्यिकी गोष्टवारा, महाराष्ट्र राज्य " ह्या प्रकाशनामध्ये आहे.

Note.—Districtwise data are available in " Statistical Abstract of Maharashtra State".

आधार.—आरोग्य सेवा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Directorate of Health Services, Government of Maharashtra, Pune.

तबला कर्मांक/TABLE No. 38

बाब	जुलै १९७७ ते जून १९७८/July 1977 to June 1978						जानेवारी १९८३	
	ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural	
	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
1. तृणधान्ये ..	18.40	30.17	17.03	15.10	17.97	23.30	28.89	24.85
2. कडधान्ये ..	3.18	5.21	4.62	4.10	3.63	4.71	5.72	4.92
3. दूध व दुधाचे पदार्थ ..	3.47	5.69	9.93	8.81	5.49	7.12	6.33	5.44
4. इतर अन्न पदार्थ ..	15.78	25.89	35.92	31.86	22.06	28.59	30.56	26.29
एकूण—अन्न पदार्थ ..	40.83	66.96	67.50	59.87	49.15	63.72	71.50	61.50
5. कापड ..	5.30	8.69	7.28	6.46	5.92	7.68	10.69	9.19
6. इंधन व दिवाबत्ती ..	4.52	7.41	7.13	6.32	5.33	6.91	9.25	7.96
7. इतर अन्नोत्तर पदार्थ ..	10.33	16.94	30.84	27.35	16.73	21.69	24.82	21.35
एकूण—अन्नोत्तर पदार्थ ..	20.15	33.04	45.25	40.13	27.98	36.28	44.76	38.50
एकूण ..	60.98	100.00	112.75	100.00	77.13	100.00	116.26	100.00

टीप.—(१) द. मा. ख. म्हणजे दरडोई मासिक खर्च (रुपयात).

(२) वरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत. स्तंभ १४ ते १९ मधील आकडे ४५ व्या फेरीतील शीघ्र तक्तीकरणावर आधारित असून अस्थायी आहेत.

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

TABLE No. 38

बाबीवरील दरडोई मासिक खर्च

ON DIFFERENT ITEMS OF CONSUMPTION

ते डिसेंबर १९८३/January 1983 to December 1983					जुलै १९८९ ते जून १९९०/July 1989 to June 1990					Item
नागरी/Urban		राज्य/State		ग्रामीण/Rural		नागरी/Urban		राज्य/State		
द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	द.मा.ख. P.C.E.	शेकडा प्रमाण Percentage	
(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)	(16)	(17)	(18)	(19)	(1)
29.41	13.98	29.06	19.80	40.13	21.42	39.60	11.93	39.96	17.09	.. Cereals
7.79	3.70	6.39	4.35	10.42	5.56	12.51	3.77	11.09	4.74	.. Pulses
18.18	8.64	10.17	6.93	12.50	6.67	30.90	9.30	18.40	7.87	.. Milk and milk products.
65.60	31.18	41.91	28.56	63.47	33.88	115.93	34.90	80.31	34.35	.. Other food items
120.98	57.50	87.53	59.64	126.52	67.53	198.94	59.90	149.76	64.05	.. Total—Food items
14.98	7.12	12.08	8.23	10.34	5.52	14.03	4.22	11.53	4.93	.. Clothing
13.43	6.38	10.61	7.23	15.39	8.21	21.78	6.56	17.44	7.46	.. Fuel and light
61.03	29.00	36.55	24.90	35.10	18.74	97.38	29.32	55.08	23.56	.. Other non-food items.
89.44	42.50	59.24	40.36	60.83	32.47	133.19	40.10	84.05	35.95	Total—Non-food items.
210.42	100.00	146.77	100.00	187.35	100.00	332.13	100.00	233.81	100.00	Total

Note.—(1) P.C.E. means *per capita* expenditure in Rs.

(2) The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey. Figures in Cols. 14 to 19 are based on quick tabulation of 45th round and are provisional.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 39

दरडोई मासिक खर्चाच्या वर्गवारीप्रमाणे लोकसंख्येची टक्केवारी

PERCENTAGE DISTRIBUTION OF POPULATION ACCORDING TO MONTHLY PER CAPITA EXPENDITURE CLASSES

दरडोई मासिक खर्चाचे वर्ग (रुपयात) Monthly per capita expenditure classes in Rs.	जुलै १९७७ ते जून १९७८ July 1977 to June 1978			जानेवारी १९८३ ते डिसेंबर १९८३ January 1983 to December 1983			जुलै १९८९ ते जून १९९० July 1989 to June 1990		
	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State	ग्रामीण Rural	नागरी Urban	राज्य State
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)
०—३०	6.81	1.75	5.23	0.15	0.11	0.13	0.00	0.04	0.01
३०—४०	17.64	5.32	13.80	0.83	0.25	0.62	0.95	0.00	0.65
४०—६०	38.38	18.41	32.15	10.94	2.54	8.18	0.00	0.00	0.00
६०—७०	12.03	9.46	11.23	9.25	2.62	7.20	0.22	0.05	0.17
७०—१००	16.12	23.13	18.30	31.81	12.13	25.40	9.76	0.91	6.92
१००—१५०	6.65	21.17	11.18	29.10	24.59	27.64	29.61	11.22	23.70
१५०—२००	1.43	9.66	4.00	10.14	18.83	12.96	25.60	16.24	22.60
२००—३००	0.71	7.57	2.85	5.31	21.67	10.73	23.38	29.01	25.19
३०० किंवा त्याहून अधिक/and above	0.23	3.53	1.26	2.47	17.26	7.14	10.48	42.53	20.76
एकूण All Classes	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

टीप.—बरील आकडे राष्ट्रीय नमुना पाहणीच्या राज्य नमुन्यावरून मिळालेल्या माहितीवर आधारलेले आहेत. स्तंभ ८, ९, १० मधील आकडे ४५ व्या फेरीतील शीघ्र तक्तीकरणाने आधारित असून अस्थायी आहेत.

Note.—The figures are based on the State Sample of the National Sample Survey. Figures in Cols. 8,9,10 are based on quick tabulation of 45th round and are provisional.

आधार.—अर्थ व माहितीची संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 40

महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या गटांनुसार वर्गीकृत व्यापारी बँकांच्या ठेवीचे व कर्जचे वर्गीकरण
DISTRIBUTION OF DEPOSITS AND ADVANCES OF SCHEDULED COMMERCIAL BANKS
ACCORDING TO POPULATION GROUPS IN MAHARASHTRA STATE

(रुपये कोटीत/Rs. in crore)

जन महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारी संपणाऱ्या वर्षाची स्थिती Position as on last Friday of June of the year	ग्रामीण Rural		निमशहरी Semi-Urban		महा-नागरी Urban Metropolitan		एकूण ठेवी Total deposits	दरडोई ठेवी (रुपये) Per capita deposits (in Rs.)	दिलेली एकूण कर्जे Total advances	दिलेली दरडोई कर्जे (रुपये) Per capita advances (in Rs.)	एकूण बँक कार्यालयांची संख्या Total No. of banking offices	दर लाख लोकसंख्येमागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per lakh of population	दर १,००० चौरस किलोमीटर क्षेत्रामागे बँक कार्यालयांची संख्या Number of banking offices per '000' sq. km. of area
	ठेवी Deposits	कर्ज Advances	ठेवी Deposits	कर्ज Advances	ठेवी Deposits	कर्ज Advances							
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)
1971 ..	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	1,460.06	290	1,291.20‡	256	1,471	2.9	4.8
1976 ..	78.53	58.86	266.33	132.02	2,904.43	2,396.16	3,249.29	582	2,587.04	464	2,381	4.3	7.7
1981 ..	308.71	226.20	713.56	383.55	6,568.26	5,320.98	7,590.33	1,204	5,930.72	940	3,627	5.8	11.7
1984 ..	563.15	431.43	1,062.65	617.84	10,050.66	10,162.14	11,676.45	1,772	11,211.41	1,702	4,376	6.6	14.2
1985 ..	626.60	493.30	1,220.16	716.38	12,439.27	11,763.03	14,286.03	2,084	12,972.71	1,893	4,786	7.0	15.6
1986 ..	763.58	583.44	1,190.23	669.06	15,550.08	13,872.79	17,503.89	2,498	15,125.30	2,159	4,901	7.0	15.9
1987 ..	903.63	723.50	1,384.15	767.65	17,322.46	13,994.24	19,610.25	2,738	15,485.38	2,162	4,951	6.9	16.1
1988 ..	1,060.99	851.42	1,668.64	933.75	20,086.11	14,813.00	22,815.74	3,185	16,598.19	2,317	5,094	7.1	16.6
1989 ..	1,213.45	1,054.58	1,822.04	1,113.40	23,996.30	19,486.75	27,031.78	3,718	21,654.74	2,978	5,337	7.3	17.3
1990 ..	1,461.40	1,282.06	2,073.76	1,232.32	29,741.95	23,249.76	33,277.11	4,511	25,764.14	3,493	5,545	7.5	18.0

‡ आकडे जून १९७१ च्या दुसऱ्या शुक्रवारचे आहेत/ ‡ Data relate to the second Friday of June 1971.

N.A. = उपलब्ध नाही/Not Available.

माध्याम.—(१) रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया यांनी प्रकाशित केलेले, मारांशात्मक सांख्यिकी दर्शविणारे प्रकाशन.
आणि

(२) बँक कार्यालयांची निर्देशिका.

Source.—(1) Banking Statistics, Basic Statistical Returns, Summary Results.
and

(2) Directory of Bank offices published by the Reserve Bank of India.

महाराष्ट्र राज्यातील निरनिराळ्या प्रकारांनुसार रस्त्यांची लांबी
ROAD LENGTH ACCORDING TO DIFFERENT CLASSES IN MAHARASHTRA STATE

(किलोमीटरमध्ये/In kilometres)

अनुक्रमांक Serial No.	वर्ष Year	राष्ट्रीय महामार्ग National highways	राज्य महामार्ग State highways	प्रमुख जिल्हा रस्ते Major district roads	इतर जिल्हा रस्ते Other district roads	ग्रामीण रस्ते Village roads	एकूण रस्ते All roads	दर शंभर चौ. किलोमीटरक्षेत्रा- मागे रस्त्यांची लांबी (कि.मी.) Road length per 100 sq.km. of area (km.)	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	
1	1965-66	..	2,364	10,528	12,628	8,744	17,524	51,788	16.9
2	1970-71	..	2,445	14,203	17,684	11,012	20,020	65,364	21.2
3	1975-76	..	2,860	15,032	19,925	14,506	36,434	88,757	28.9
4	1980-81	..	2,945	18,949	25,233	25,404	68,600	1,41,131	45.8
5	1983-84	..	2,939	19,060	25,977	27,621	71,375	1,46,972	48.1
6	1984-85	..	2,939	19,068	26,367	28,234	75,063	1,51,671	49.3
7	1985-86	..	2,937	19,260	26,157	28,478	76,839	1,53,671	49.9
8	1986-87	..	2,940	19,539	26,838	29,567	84,224	1,63,108	53.0
9	1987-88	..	2,955	30,548	37,224	36,403	59,286*	1,66,416	54.1
10	1988-89	..	2,916@	30,761	37,798	37,351	61,095	1,69,921	55.2
11	1989-90 (P)	..	2,978	30,737	38,539	37,984	62,621	1,72,859	56.2

(P)=अस्थायी/Provisional

* वर्गीकरणामुळे झालेली घट./Decline due to reclassification.

टीप.—(१) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोष्टवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे

Note.—(1) Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State".

(२) ग्रामीण रस्त्यामध्ये अवर्गीकृत रस्त्यांचा समावेश आहे.

(2) Village roads also include "unclassified" roads.

(३) १९८१ पासून १९८७ पर्यंतच्या रस्ते लांबीची विभागणी "१९६१-८१ रस्ते विकास योजने" प्रमाणे केली आहे.

(3) The classification of road length for 1981 to 1987 is according to "Road Development Plan, 1961-81".

(४) @ पूर्व व पश्चिम द्रुत महामार्ग पूर्वी राष्ट्रीय महामार्गात गणले गेले असल्यामुळे लांबी कमी झाली आहे.

(4) The Eastern and Western Express highways were included in National Highways previously hence there is decline in road length.

(५) १९८७-८८ पासूनचे आकडे "१९८१-२००१ रस्ते विकास योजने" प्रमाणे आधारित असून त्यामध्ये खालच्या दर्जाच्या रस्त्यांची दर्जावृत्ती झाली आहे. म्हणून बरील रकाना ७ मध्ये ग्रामीण रस्त्यांचे बाबतीत रस्त्यांची लांबी कमी झालेली दिसते.

(5) The classification of road length for 1987-88 onwards is according to "Road Development Plan 1981-2001". Hence in column number 7 there is reduction in length in respect of village roads due to upgradation of lower category road to upper category.

आधार.—सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Public Works Department, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील वापरात असलेली मोटार वाहने
NUMBER OF MOTOR VEHICLES IN OPERATION IN MAHARASHTRA

RC 4486-23a

अनुक्रमांक Sr.No.	वाहनांचा प्रकार (2)	1961 (3)	1966 (4)	1971 (5)	1976 (6)	1981 (7)	1986 (8)	1989 (9)	1990 (10)	1991 (11)	Class of vehicles (2)
1	मोटर सायकली, स्कूटर व मोपेड.	12,532	29,985	83,930	1,71,135	3,46,826	8,52,740	13,81,183	15,42,597	16,96,157	Motorcycles, Scooters & Moped.
2	मोटर गाड्या	50,589	68,858	1,22,508	1,79,989	2,24,752	3,08,566	3,82,066	4,04,240	4,23,505	Motor cars
3	टॅक्सी कॅब्स	6,086	8,802	17,806	22,657	31,302	39,838	41,578	42,248	4,1368	Taxi cabs
4	स्वयंचालित रिक्शा	379	922	3,049	9,906	29,474	76,018	1,02,978	1,16,119	1,26,049	Auto-rickshaws
5	स्टेज कॅरिजेस—										Stage carriages—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणाऱ्या.	3,345	5,136	9,526	9,665	13,789	16,515	16,515	16,515	18,203	(i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणाऱ्या.	790	548	624	49	....	....	....	....	....	(ii) Petrol engine
6	कॉन्ट्रॅक्ट कॅरिजेस	....	....	....	....	1,498	2,732	3,317	3,553	3,980	Contract carriages
7	मालमोटारी—										Lorries—
	(अ) खाजगी वाहने—										A. Private carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	1,302	5,053	10,878	19,216	23,719	29,427	32,234	32,922	33,065	(i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	4,641	6,181	9,354	7,107	7,755	6,905	6,713	6,713	6,713	(ii) Petrol engine
	(ब) सार्वजनिक वाहने—										B. Public carriers—
	(१) डिझेल इंजिनवर चालणारी.	6,486	14,064	24,109	40,744	63,360	1,06,482	1,27,898	1,37,223	1,47,818	(i) Diesel engine
	(२) पेट्रोल इंजिनवर चालणारी.	10,691	12,087	12,437	9,654	10,250	7,676	7,061	7,061	7,061	(ii) Petrol engine
8	रुग्णवाहिका	119	278	441	643	925	1,504	2,028	2,144	2,235	Ambulances
9	शाळेच्या बसेस	269	359	491	504	594	795	923	980	1,023	School buses
10	खाजगी प्रवासी वाहने	177	370	810	1,478	2,171	3,278	3,830	4,234	4,622	Private service vehicles
11	जोड वाहने (ट्रॅलर)	1,554	4,021	7,075	11,298	23,173	40,159	49,568	55,073	60,858	Trailors
12	ट्रॅक्टर्स	899	3,543	7,821	12,019	24,079	40,452	49,874	55,362	61,088	Tractors
13	इतर	285	539	810	1,636	1,319	3,193	3,499	3,631	5,040	Others
	एकूण	1,00,144	1,60,746	3,11,669	4,97,700	8,04,986	15,36,280	22,11,265	24,30,615	26,40,585	Total
दर	लाख लोकसंख्येमागे मोटार वाहनांची संख्या.	253	355	618	890	1,309	2,193	3,067	3,323	3,559	Motor vehicles per lakh of population
दर	लाख लोकसंख्येमागे रुग्णवाहिकांची संख्या.	0.3	0.7	0.9	1.2	1.5	2.1	2.8	2.9	3.0	Ambulances per lakh of population.

टीप.—वरील आकडे दर वर्षीच्या १ जानेवारीचे आहेत.
आधार.—परिवहन आयुक्त, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Note.—Figures are as on 1st January of each year.
Source.—Transport Commissioner, Government of Maharashtra, Bombay.

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (संस्था, सभासद आणि खेळते भांडवल)
CO-OPERATIVE MOVEMENT IN MAHARASHTRA (Societies, Members and Working Capital)

संस्थांचे प्रकार (1)	1960-61 (2)	1965-66 (3)	1970-71 (4)	1975-76† (5)	1980-81† (6)	1985-86† (7)	1987-88† (8)	1988-89† (9)	1989-90† (10)	Type (1)
I. सहकारी संस्थांची संख्या—										
										<i>Number of societies—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व बिगर कृषि पत संस्था.	39	29	29	30	31	34	34	34	34	Agricultural and non-agricultural-credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था*	21,400	20,861	20,426	20,130	18,577	18,458	18,344	18,509	18,668	Agricultural credit.*
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	1,630	2,255	2,964	3,863	5,474	7,112	8,435	9,483	10,403	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	344	419	410	400	423	655	782	827	906	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	4,306	6,506	6,810	9,553	14,327	21,148	23,833	25,002	26,732	Productive enterprises.
(6) इतर	3,846	7,337	11,964	15,683	21,915	31,883	36,148	38,652	41,405	Others.
II सभासदांची संख्या (हजारांमध्ये)—										
										<i>Number of members ('000)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	76	67	70	951	1,014	1,065	1,252	1,284	1,060**	Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	2,170	3,360	3,794	4,447	5,416	6,327	6,898	7,441	7,820	Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	1,087	1,779	2,438	3,143	3,759	6,169	7,158	8,021	9,105	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	141	219	282	351	471	624	690	721	752	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	323	622	959	1,396	2,124	3,037	2,813	3,695	3,821	Productive enterprises.
(6) इतर	394	739	1,038	1,341	1,999	2,919	3,288	3,276	3,383	Others.
III खेळते भांडवल (लाख रुपये)—										
										<i>Working capital (in lakh Rs).—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती—कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	11,907	29,331	61,317	1,10,409	1,83,052	3,99,218	5,45,774	6,43,518	7,60,368	Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	5,812	17,500	34,329	31,549	52,746	89,328	1,28,689	1,62,660	2,03,550	Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	4,593	8,031	16,806	34,405	1,20,881	3,15,985	4,87,364	5,89,739	7,07,100	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	592	2,683	3,910	13,551	18,822	26,149	28,740	31,793	34,771	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	4,132	8,764	21,920	60,203	1,02,945	1,74,142	2,32,777	3,54,021	3,84,978	Productive enterprises.
(6) इतर	2,060	4,866	10,749	28,728	42,591	79,915	93,028	1,01,021	1,02,316	Others.

*यात प्राथमिक कृषि पत संस्था, प्राथमिक भू-सुधार संस्था आणि धान्य बँका यांचा १९७१-७२ पर्यंत समावेश आहे.

Includes primary agricultural credit societies, primary and development banks and grain banks upto 1971-72.

**Excludes Nominal Members.

†प्राथमिक भू-सुधार संस्था राज्य भू-सुधार संस्थांमध्ये १९७२-७३ पासून समाविष्ट झाल्या आहेत.

Primary Land Development Banks were amalgamated with State Land Development bank, w.e. f. 1972-73.

टीप.—(१) १९८८-८९ चे आकडे सुधारित आहेत. १९८९-९० चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

Note.—(1) The figures for 1988-89 are revised and those for 1989-90 are provisional.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे.

(2) Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State".

भाषार—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ (दिलेले कर्ज, घेणे कर्ज व उलाढाल)
CO-OPERATIVE MOVEMENT IN MAHARASHTRA (Advances, Outstanding Loans and Turnover)

संस्थांचे प्रकार	1960-61	1965-66	1970-71	1975-76	1980-81	1985-86	1987-88	1988-89	1989-90	Type
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(1)
I. दिलेले कर्ज (लाख रुपये)—										<i>Advances (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	17,538	43,221	75,103	1,90,954	3,20,048	5,82,323	8,09,480	10,62,820	11,74,068	Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	4,256	9,130	13,296	17,009	24,999	41,892	62,767	1,02,286	75,000	Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	4,703	8,550	20,443	35,557	1,12,948	3,47,448	5,06,568	6,66,021	8,72,300	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	347	753	327	510	349	585	753	651	650	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	71	249	328	459	1,208	1,077	1,002	1,604	1,775	Productive enterprises.
(6) इतर	84	263	374	445	1,218	5,289	9,328	4,148	4,460	Others.
II. घेणे कर्ज (लाख रुपये)—										<i>Outstanding loans (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	8,714	23,386	47,803	71,563	1,13,677	2,47,693	3,23,652	4,20,007	5,21,345	Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	4,788	14,328	28,410	22,977	38,367	64,417	95,536	1,21,844	1,56,847	Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	3,185	5,806	10,506	19,478	73,089	1,85,402	2,85,077	4,74,670	5,09,500	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	80	235	182	293	387	489	813	777	600	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	57	382	607	1,423	3,033	4,376	4,700	41,033	41,470	Productive enterprises.
(6) इतर	218	597	785	1,370	2,523	10,870	14,529	15,240	16,382	Others.
III उलाढाल तयार मालाच्या विक्रीचे मूल्य (लाख रुपये)—										<i>Turnover value of produced goods sold (in lakh Rs.)—</i>
(1) शिखर व मध्यवर्ती-कृषि व बिगर-कृषि पत संस्था.	..	..	..	..	..	..	..	..	..	Agricultural and non-agricultural credit apex and central.
(2) कृषि पत संस्था	1,005	1,730	5,097	8,209	14,623	19,458	43,478	60,626	85,000	Agricultural credit.
(3) बिगर-कृषि पत संस्था	247	258	306	455	977	1,793	2,429	2,942	3,500	Non-agricultural credit.
(4) पणन संस्था	4,761	14,501	21,389	73,765	97,923	1,22,259	1,35,133	1,55,590	1,76,798	Marketing.
(5) उत्पादन संस्था	3,601	7,250	19,433	52,001	1,03,134	1,95,460	2,01,220	3,37,069	3,65,479	Productive enterprises.
(6) इतर	1,117	4,549	6,914	14,123	18,684	27,756	31,995	35,574	38,721	Others.

टीप.—(१) १९८८-८९ चे आकडे सुधारित आहेत. १९८९-९० चे आकडे अस्थायी स्वरूपाचे आहेत.

Note.—(1) The figures for 1988-89 are revised and those for 1989-90 are provisional.

(२) जिल्हावार आकडेवारी "सांख्यिकी गोषवारा, महाराष्ट्र राज्य" या प्रकाशनामध्ये उपलब्ध आहे.

(2) Districtwise data are available in "Statistical Abstract of Maharashtra State".

भाषार.—सहकार आयुक्त आणि निबंधक, सहकारी संस्था, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

Source.—Commissioner for Co-operation and Registrar, Co-operative Societies, Government of Maharashtra, Pune.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 45

आर्थिक गणना/Economic Census 1990

जिल्हावार उद्योगांची व कामगारांची संख्या (ग्रामीण)

DISTRICTWISE NUMBER OF ENTERPRISES AND NUMBER OF PERSONS USUALLY WORKING
(RURAL)

जिल्हा	उद्योगांची संख्या/Enterprises			कामगारांची संख्या/Persons usually working			District
	एकूण Total	कृषि Agri- cultural	विगरकृषि Non-agri- cultural	एकूण Total	पुरुष Male	स्त्रिया Female	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1 बृहन्मुंबई	0	0	0	0	0	0	Greater Bombay
2 ठाणे	38,990	5,305	33,685	1,22,303	99,145	23,158	Thane
3 रायगड	33,356	4,805	28,551	1,02,788	86,688	16,100	Raigad
4 रत्नागिरी	34,202	3,016	31,186	78,554	65,312	13,242	Ratnagiri
5 सिंधुदुर्ग	24,622	2,426	22,196	54,329	42,716	11,613	Sindhudurg
6 नाशिक	53,117	8,432	44,685	1,29,636	1,02,192	27,444	Nashik
7 धुळे	49,710	13,552	36,158	1,02,035	85,830	16,205	Dhule
8 जळगाव	58,309	10,962	47,347	1,12,419	98,131	14,288	Jalgaon
9 अहमदनगर	72,843	17,969	54,874	1,92,145	1,52,567	39,578	Ahmadnagar
10 पुणे	86,778	25,947	60,831	2,05,211	1,61,562	43,649	Pune
11 सातारा	62,364	17,141	45,223	1,35,090	1,08,993	26,097	Satara
12 सांगली	60,704	20,924	39,780	1,12,939	94,472	18,467	Sangli
13 सोलापूर	68,904	17,264	51,640	1,44,097	1,16,849	27,848	Solapur
14 कोल्हापूर	1,46,177	84,884	61,293	2,84,883	2,23,402	61,481	Kolhapur
15 औरंगाबाद	33,732	3,410	30,322	76,890	67,150	9,740	Aurangabad
16 जालना	18,775	1,983	16,792	30,515	26,491	4,024	Jalna
17 परभणी	28,336	2,698	25,638	50,142	43,935	6,207	Parbhani
18 बीड	33,278	5,717	27,661	58,140	49,711	8,429	Beed
19 नांदेड	33,503	3,122	30,381	60,694	51,633	9,061	Nanded
20 उस्मानाबाद	28,094	4,093	24,001	51,320	43,653	7,667	Osmanabad
21 लातूर	28,796	1,834	26,962	52,613	45,115	7,498	Latur
22 बुलढाणा	32,442	3,983	28,459	57,969	50,959	7,010	Buldana
23 अकोला	34,888	3,231	31,657	65,673	57,567	8,106	Akola
24 अमरावती	34,514	3,496	31,018	63,505	54,581	8,924	Amravati
25 यवतमाळ	40,777	4,633	36,144	27,067	66,436	10,631	Yavatmal
26 वर्धा	21,133	2,790	18,343	41,265	35,296	5,969	Wardha
27 नागपूर	33,954	5,996	27,958	93,523	76,524	16,999	Nagpur
28 भंडारा	60,887	9,492	51,395	1,23,045	91,820	31,225	Bhandara
29 चंद्रपूर	38,687	5,915	32,772	77,913	64,306	13,607	Chandrapur
30 गडचिरोली	18,951	3,347	15,604	36,716	28,872	7,844	Gadchiroli
एकूण	13,10,823	2,98,367	10,12,456	27,94,091	22,91,908	5,02,111	Total

अस्थायी निष्कर्ष/Provisional results

आधार.—अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 46

आर्थिक गणना/Economic Census 1990

जिल्हावार उद्योगांची व कामगारांची संख्या (नागरी)

DISTRICTWISE NUMBER OF ENTERPRISES AND NUMBER OF PERSONS USUALLY WORKING (URBAN)

जिल्हा	उद्योगांची संख्या/Enterprises			कामगारांची संख्याPersons usually working			District
	एकूण Total	कृषि Agri- cultural	बिगरकृषि Non-agri- cultural	एकूण Total	पुरुष Male	स्त्रिया Female	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. बृहन्मुंबई ..	4,24,592	8,344	4,16,248	24,05,651	20,93,300	3,12,351	Greater Bombay
2. टाणे ..	1,30,309	3,957	1,26,352	6,73,477	6,12,859	60,618	Thane
3. रायगड ..	17,027	629	16,398	71,640	62,670	8,970	Raigad
4. रत्नागिरी ..	8,036	398	7,638	35,295	31,249	4,046	Ratnagiri
5. सिंधुदुर्ग ..	4,918	508	4,410	16,582	13,892	2,690	Sindhudurg
6. नाशिक ..	56,243	2,389	53,854	2,40,676	2,12,621	28,055	Nashik
7. धुळे ..	25,697	676	25,021	85,751	76,637	9,114	Dhule
8. जळगांव ..	32,294	644	31,650	1,18,321	1,07,622	10,699	Jalgaon
9. अहमदनगर ..	29,779	749	29,030	91,748	76,879	14,869	Ahmadnagar
10. पुणे ..	1,11,612	3,665	1,07,947	5,34,259	4,56,631	77,628	Pune
11. सातारा ..	21,184	938	20,246	70,629	61,512	9,117	Satara
12. सांगली ..	25,898	2,409	23,489	96,562	84,932	11,630	Sangli
13. सोलापूर ..	57,556	1,545	56,011	1,83,740	1,38,091	45,649	Solapur
14. कोल्हापूर ..	41,054	1,867	39,187	1,52,029	1,36,627	15,402	Kolhapur
15. औरंगाबाद ..	25,240	1,184	24,056	96,960	86,229	10,731	Aurangabad
16. जालना ..	7,895	350	7,545	27,847	24,417	3,430	Jalna
17. परभणी ..	17,752	712	17,040	61,362	55,083	6,279	Parbhani
18. बीड ..	12,783	1,313	11,470	40,100	35,807	4,293	Beed
19. नांदेड ..	18,678	597	18,081	56,528	50,689	5,839	Nanded
20. उस्मानाबाद ..	9,245	250	8,995	30,551	26,764	3,787	Osmanabad
21. लातूर ..	13,918	184	13,734	48,770	44,026	4,744	Latur
22. बुलढाणा ..	18,033	963	17,070	50,495	45,859	4,636	Buldana
23. अकोला ..	30,700	1,318	29,382	87,336	79,468	7,868	Akola
24. अमरावती ..	31,775	1,558	30,217	1,03,462	92,922	10,540	Amravati
25. यवतमाळ ..	17,789	472	17,317	62,191	55,050	7,141	Yavatmal
26. वर्धा ..	12,249	431	11,818	42,365	36,693	5,672	Wardha
27. नागपूर ..	79,594	1,559	78,035	2,96,574	2,57,948	38,626	Nagpur
28. भंडारा ..	13,394	438	12,956	44,270	37,020	7,250	Bhandara
29. चंद्रपूर ..	16,117	659	15,458	72,026	64,899	7,127	Chandrapur
30. गडचिरोली ..	3,216	220	2,996	11,741	10,460	1,281	Gadchiroli
एकूण	13,14,577	40,926	12,73,651	59,08,938	51,68,856	7,40,082	Total

अस्थायी निष्कर्ष/Provisional results

भाषार.--अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.

तक्ता क्रमांक/TABLE No. 47

आर्थिक गणना/Economic Census 1990

जिल्हावार उद्योगांची व कामगारांची संख्या (ग्रामीण+नागरी)

DISTRICTWISE NUMBER OF ENTERPRISES AND NUMBER OF PERSONS USUALLY WORKING
(RURAL + URBAN)

जिल्हा	उद्योगांची संख्या/Enterprises			कामगारांची संख्या/Persons usually working			District
	एकूण Total	कृषि Agri- cultural	बिगरकृषि Non-agri- cultural	एकूण Total	पुरुष Male	स्त्रिया Female	
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(1)
1. बृहन्मुंबई	.. 4,24,592	8,344	4,16,248	24,05,651	20,93,300	3,12,351	Greater Bombay
2. ठाणे	.. 1,69,299	9,262	1,60,037	7,95,780	7,12,004	83,776	Thane
3. रायगड	.. 50,383	5,434	44,949	1,74,428	1,49,358	25,070	Raigad
4. रत्नागिरी	.. 42,238	3,414	38,824	1,13,849	96,561	17,288	Ratnagiri
5. सिंधुदुर्ग	.. 29,540	2,934	26,606	70,911	56,608	14,303	Sindhudurg
6. नाशिक	.. 1,09,360	10,821	98,539	3,70,312	3,14,813	55,499	Nashik
7. धुळे	.. 75,407	14,228	61,179	1,87,786	1,62,467	25,319	Dhule
8. जळगांव	.. 90,603	11,606	78,997	2,30,740	2,05,753	24,987	Jalgaon
9. अहमदनगर	.. 1,02,622	18,718	83,904	2,83,893	2,29,446	54,487	Ahmadnagar
10. पुणे	.. 1,98,390	29,612	1,68,778	7,39,470	6,18,193	1,21,277	Pune
11. सातारा	.. 83,548	18,079	65,469	2,05,719	1,70,505	35,214	Satara
12. सांगली	.. 86,602	23,333	63,269	2,09,501	1,79,404	30,097	Sangli
13. सोलापूर	.. 1,26,460	18,809	1,07,651	3,28,437	2,54,940	73,497	Solapur
14. कोल्हापूर	.. 1,87,231	86,751	1,00,480	4,36,912	3,60,029	76,883	Kolhapur
15. औरंगाबाद	.. 58,972	4,594	54,378	1,73,850	1,53,379	20,471	Aurangabad
16. जालना	.. 26,670	2,333	24,337	58,362	50,908	7,454	Jalna
17. परभणी	.. 46,088	3,410	42,678	1,11,504	99,018	12,486	Parbhani
18. बीड	.. 46,061	7,030	39,031	98,240	85,518	12,722	Beed
19. नांदेड	.. 52,181	3,719	48,462	1,17,222	1,02,322	14,900	Nanded
20. उस्मानाबाद	.. 37,339	4,343	32,996	81,871	70,417	11,454	Osmanabad
21. लातूर	.. 42,714	2,018	40,696	1,01,383	89,141	12,242	Latur
22. बुलढाणा	.. 50,475	4,946	45,529	1,08,464	96,818	11,646	Buldana
23. अकोला	.. 65,588	4,549	61,039	1,53,009	1,37,035	1,974	Akola
24. अमरावती	.. 66,289	5,054	61,235	1,66,967	1,47,503	19,464	Amravati
25. यवतमाळ	.. 58,566	5,105	53,461	1,39,258	1,21,486	17,772	Yavatmal
26. वर्धा	.. 33,382	3,221	30,161	83,630	71,989	11,641	Wardha
27. नागपूर	.. 1,13,548	7,555	1,05,993	3,90,097	3,34,472	55,625	Nagpur
28. भंडारा	.. 74,281	9,930	64,351	1,67,315	1,28,840	38,475	Bhandara
29. चंद्रपूर	.. 54,804	6,574	48,230	1,49,939	1,29,205	20,784	Chandrapur
30. गडचिरोली	.. 22,167	3,567	18,600	48,457	39,332	9,125	Gadchiroli
एकूण	.. 26,25,400	3,39,293	22,86,107	87,02,957	74,60,764	12,42,193	Total

अस्थायी निष्कर्ष/Provisional results

आधार.-.-अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई.

Source.—Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay

NIEPA DC

D05968

Sub. National System Unit,

National Institute of Educational

Planning and Administration

New Delhi, India, March 1991 (110)

शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, मुंबई.

D-5868

10-4-91